

(ધરીકમાં તમે કહો છો કે જ્ઞાનીએ સ્વર્ગ-નરક આપનાર સુદૃઢ-કુદૃઢ છાડવાં જોઈએ. વિજ્ઞાની દિગ્ગને વૈદિક ક્રિયાઓની તમા હોતી નથી અને વળી મને કહો છો કે “ તું યુદ્ધમાં ચોખ્ખો જા; જો મરીશ તો સ્વર્ગ પામીશ. ”) તો આવાં દ્વિઅર્થી (જેમાંથી પરસ્પર એ-પરસ્પર સાવ વિરુદ્ધ, વાતો નીકળી તેવાં) વાક્યદ્વારા મને જાણે મૂંઝવવા કાં ન માગતા હો! (એમ મને તો લાગે છે. ઓ દયાસિંધુ) નક્કી કરીને મને એક જ વાત કહોને કે જે દ્વારા હું કંઈપણ પામી શકું.

નોંધ:—

જે પહેલું તે જિંચું. આમ માનીને દરેક ધર્મના અનુયાયીઓ પોતાના ધર્મને સૌથી પ્રાચીન-સનાતન ઠરાવવા મથી રહ્યા હોય છે. અર્જુનના મનને પણ શુદ્ધિ પહેલાં મૂકી અને પછી કર્મ મૂક્યું એટલે શુદ્ધિ કર્મ કરતાં સારી છે, એ ભ્રમ થયો.

ખરી રીતે જૂના-નવા પરથી ખરા-ખોટાનું કે સારા-નરસાનું પારખું થતું નથી. જે ધર્મ-પછી એ જૂનો હોય કે નવો હોય એ-માં નેટલી વિશાળતા તેટલો તે જાયો. એ વાત ગીતાકાર આમળ ઉપર કહેશે.

અર્જુન અર્જુને સાથે સાથે એ પણ પ્રશ્ન મૂક્યો કે “ માનો કે કદાચ શુદ્ધિ સાથે કર્મની પણ જરૂર હોય, તોય આ કર્મ તો મદાભયકર કર્મ છે એવું પરિણામ મને તો લાગે છે કે નરક જ હોય, છતાં આપ કહેો છો કે “ તું હણાઈશ તો સ્વર્ગ પામીશ ” તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લઉં, તોય તે સ્વર્ગગતિ માંડેના બોગોમાંય માલ શો છે! એ તો આપ જ કહી ગયા છો એટલે એ; રીતે પણ હે દયાળુ! મને કાં આ હાલમાં જોડો છો? ”

મને રીતે ભયંકરતા કે અભયંકરતા માત્ર કર્મ પરથી નથી જોડાઈ, પણ કર્મ કરવા ન કરવા પાછળની ટૂંતિથી મપાય છે. આ પછી ગીતાકાર અર્જુન કહેશે.

નોંધ:—

ત્રિગોણી, રજોગણી અને સરગણીની સામ્યાવસ્થાને સાંખ્ય પરિભાષામાં પ્રકૃતિ કહે છે; તે પડે જ અધારગણી પરણ, સંસ્કાર પરિભાષણમાં પડે છે. લોકિક પરિભાષા પ્રમાણે પ્રકૃતિનો અર્થ સંસ્કાર અધારણી હઈએ તો પણ ખૂબ સુંદર રીતે વર્ણી શકે. જીવ, જે ક્રિયા પરત્વે ચારંચાર રસ લે છે, તે તેના રૂપે અથવા સંસ્કાર અધારણી રૂપે ઘડાઈ જાય છે. આની અસર જીવન પથમાં જાળવર લેાય છે. એ દેવો કે સંસ્કાર અધારગણીને મૂળથી બદલવાની તાલાવેલી હોય તોય કેટલીકવાર એને અનુકૂળ કર્મો કરવાં પડે છે અને કેટલીકવાર કર્મોને છોડવાથી એ દેવો બદલાય છે. જે અનુકૂળ કર્મો કરવાથી જ એ દેવો બદલવાની હોય, તે એ કર્મોને છોડવાની પ્રવૃત્તિ ગમે તેટલા શ્રેયકારક દેખાતી હોય, તોય અંતે અશ્રેય જ થાય છે. અર્ધી અર્ધુ-નની મનોમય ભૂમિકા એ જનની હતી કે તે કર્મ કર્યા વિના પ્રકૃતિથી છૂટે તેમ ન હતું. માટે એ વાત અર્ધી ખાસ બાર મૂકીને કહેવામાં આવે છે કે કર્તવ્ય કર્મને ન પ્રારંભીએ તોય કર્મબંધનથી છુટાતું નથી અને કર્તવ્ય કર્મને આરંભીને છોડી દઈએ તો કાય-રતા અને કર્મબંધન બેયનો બચ રહે છે. કારણકે ક્રિયાનો અનાદર કરવાથી એ ક્રિયાથી કર્મોન્દ્રિયોને દૂર રાખી શકાય છે, પણ ન્યા

લગી એ ક્રિયા, વસ્તુ કે વ્યક્તિ પ્રત્યેની કામના ટાળવાનો યત્ન થાય ત્યાં લગી મન તો બિલકુલ વધુ વેગે એ બાળુ દોડવા માંડે અને આવી સ્થિતિ તો ભારે બયંકર છે, તે નીચે ખતાવે છે:

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ૬

માત્ર કર્મેન્દ્રિયો રોકી, વિષયોને સ્મર્યા કરે;
મનથી જે વિમૂઢાત્મા, મિથ્યાચારી ગણાય તે. (૬)

(ખરેખર અર્જુન ।) જે વિષયોને મનથી રસપૂર્વક સેવ્યા કરે છે, માત્ર કર્મેન્દ્રિયના સંગથી બચે છે તે મૂઢાત્મા, મિથ્યાચારી (દંભી પાખંડી) ગણાય છે.

નોંધ:—

આ શ્લોક અર્જુનપક્ષે એ રીતે લાગુ પડે છે કે અર્જુનન મનમાંથી બ્યાંલગી યુદ્ધનું આસક્તિબર્યું માનસિક સ્મરણ ખસ નથી, ત્યાં લગી એ કર્મેન્દ્રિયથી યુદ્ધમાં ન જોડાય અને તે પણ દુન્યવી હિતો ખાતર કે મોહ ખાતર, તો તે મિથ્યાચાર જ ગણાય.

કેટલાંક કર્મો પાપક્રિયાથી જોડાયેલાં હોઈ તે કર્મો કરવાય ઉચ્ચક્રેટીના આત્માને પણ પાપ તો લાગે જ, પરંતુ પાપથી છૂટવાનો રસ્તો હજી સહેલો છે, પણ અધર્મથી છૂટવાનો રસ્તો સહેલો નથી જ. મનથી આસક્તિને વધારવી અને કર્મેન્દ્રિયોને લોકલયે ખીજા કારણે રોકવી, તે તો અધર્મ કહેવાય—પાખંડ કહેવાય. પાખંડનો પરિચય એ આત્મજ્ઞાનને રોકનારો મહાદોષ છે. જૈન સૂત્રોમાં તંકુલમચ્છ (કે જે મહામચ્છની પાંપણમાં રહેનારું નાતું સંસાર—મનવાળું—પ્રાણી છે તે) માત્ર મનની દુષ્ટ ભાવનાથી જે પાપ કર્મ બાંધે છે તે કર્મેન્દ્રિયોથી કરનાર મહામચ્છ પોતે પણ ભાગ્યે જ

મનથી રાહી કર્મેન્દ્રિયોને અનાસક્તિપૂર્વક કર્મયોગમાં જોડવામાં આવે તો દોષ નથી અને તેથી અનાસક્ત કર્મયોગી અદેખર ઉત્તમ છે, એમ નીચે બતાવે છે:

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

મનથી ઇન્દ્રિયો રાહી, કિંતુ કર્મેન્દ્રિયો વડે;
જે કર્મયોગ આરંભે, તે અનાસક્ત શ્રેષ્ઠ છે. (૭)

પણ હે (બિજના) અર્જુન ! મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રાહી કર્મેન્દ્રિયો વડે કર્મયોગને આરંભે છે, તે અનાસક્ત (જન) ઉત્તમ છે.

નોંધ :—

વાણી, પગ, હાથ, ગુદા અને જનનેન્દ્રિય એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે. અને ચામડી, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સંબંધ વિષયો સાથે મુખ્યત્વે છે. આત્મા, બુદ્ધિ, મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોના હુકમ પછી જ કર્મેન્દ્રિયો દુષ્ટમાર્ગે પ્રવર્તી શકે છે. હવે જો એ એમના ઉપરીઓની દાનત શુદ્ધ થઈ જાય તો કર્મેન્દ્રિયોને અનુચિત માર્ગે જવાનું અને જ નહિ. માટે ગીતાકાર કહે છે કે જો મનથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને રોકવામાં આવે, તો કર્મેન્દ્રિયોથી દુરવામાં આવતી ક્રિયામાં જે નિબિડબંધનનું (મજબૂત બંધનનું) ઝેર છે, તે શિથિલબંધવાળું બની જાય છે.

લો. ટિળકના શબ્દોમાં કહીએ તો આસક્તિનો પાશ મરી ગયા પછી બિલ્લો એ સાધક થાય છે અથવા તો કર્મનો વીંછી તદ્દન મરી શકે તેમ નથી; માટે એમાં રહેલું આસક્તિરૂપી ઝેર જ્યાં રહે છે, તે આંકડાને જ કાઢી લેવો એ ઉત્તમ છે.

જૈન પરિભાષાથી પરિચિત ઉચ્ચકોટીના સાધકને પણ આ પ્રશ્ન થાય કે “આત્મા કાર્મણુ શરીરના પાંજરામાંથી છૂટવા તો માગે જ છે; પણ એ જે મનુષ્યદેહના સાધનથી કાર્મણુ શરીરના (કર્મમય શરીરના) પાંજરામાંથી છૂટવાનો છે, તે માનવ દેહથી કામ લેવા માટે એને જોરાક તો આપવો જ પડશે. હલનચલનાદિ કર્મ પણ કરવું જ પડશે. ભલે સંયમનો હેતુ હોય છતાંય અપ્રતિયંધ વિહાર માટે ફરતાં અનિવાર્યપણે ઇચ્છા ન હોવા છતાં સૂક્ષ્મ જીવોની હિંસા થઈ જશે, તે પાપથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કયો? શું વૃક્ષની જેમ નિષ્પેષ્ટ પડી રહેવું? ખાધાપીધા વિના અણુસણુ કરી દેહને પાડી નાંખવો?” જૈનમૂત્રોએ સચોટ શબ્દોમાં ભારે વૈજ્ઞાનિક છણાવટથી જવાબ આ રીતે આપ્યો છે: “ક્રિયાને ન છોડ, પણ મોહને છોડ. મોહ રહિત જે ક્રિયા થશે તે તારા આત્માને લગારે નહિ બાંધે, પણ બિલોટો છેવટે મુક્ત કરશે.”

અહીં શ્રીમદ્દના આ શબ્દોને વિચારવા જેવા છે.

“સંયમના હેતુથી યોગ પ્રવર્તના, માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો, અન્ય કારણે અન્ય કશું કદપે નહિ, દેહે પણ ક્રિયિત મૂર્છા નવ જોય જો.”

જૈન પરિભાષા પ્રમાણે આ ક્રિયાને ઔર્ધ્વાપથિકી (સદ્ગત ક્રિયા) કહેવામાં આવે છે.

સાંપરાધિકી ક્રિયા સંસાર વધારે છે જ્યારે ઔર્ધ્વાપથિકી સંસાર ઘટાડે છે. પણ આવી સંસાર ઘટાડનારી ક્રિયામાં વિવિધાસક્તિને અવકાશ નહિ હોય, તે દવે ફરીને કહેવાનું રહેતું નથી.

ગીતાકારે પણ ઉપલી વાતને જ મનજ્યૂત રીતે કહેવા ખાતર જ “અસક્તા” વિશેષણ લગાડ્યું છે.

અનાસક્તિ કેળવવી છે, તેનું ધ્યેય માત્ર કર્મોદ્ધિયોને

દેહવાયી જ નહિ હોય, પણ મન અને જ્ઞાનશ્રિયોને દેહવાયી કહાયો. ખરી વાત તો એ છે કે શ્રોત્રિયોને સર્વજ્ઞ દેહવા માટે તોય કોઈ દેહી શકતું નથી. એ જ વસ્તુ તમે બીજાકર મોહ્યા શબ્દોમાં કરે છે.

નિયતં કુળ કાર્યં તયં કાર્યં જ્ઞાયો લક્ષ્મણઃ ।

શરીરવાદાપિ જ તે ન મસિદ્વેદકર્મણઃ ॥ ૮ ॥

હર નિયત કૃતો તું, કર્મ સાજું અકર્મથી;

ને તારી દેહવાવાળા, અકર્મે સિદ્ધ થાય ના. (૮)

(પ્રિય કૌતેલ ! તું કહ્યું અહીં એવી સંજ્ઞા કરીય કે "કર્મશીલ પર આદરો બધા આર મૂલ તો, તો માનુષ્ય માપપુણ્યને ક્યો ખ્યાલ કર્યા નહર કર્મ કરવા લાગ્યો, તો તો પોતાની શક્તિને દુરુપયોગ કે નહમો ભય કરી નાખ્યો." ભારતી આવો બધ ન શખ.) અકર્મ કરતાં (એ તેવું તોય) કર્મ શકું જ છે, (પણ એની વધુ વર્ગો તો હું આગળ કહીય, દમણ તો હું તને જે કહી રહો છું તે એ કે) નિયત (કુદરત નિમિત્ત) કાળો ન સમય તેવું—અથવા અંતર્ય સંયમની યજ્ઞનીયી જ્ઞાયેત્ અથવા નિયત એટલે નહીં યજ્ઞેત્) કર્મ કર. (કર્મ રહ્યા વિના તો કોઈને કહી પણ જાણવાયું નથી, તો તારે કેમ માટે કે એને તારી શરીર વાત—શરીર નિર્વાદ-શું અકર્મથી સ્થિત થઈ શકે તેમ છે કે એટલે જ આર તને મેલવવો પડે છે કે) તારી શરીર વાત—શરીરને લગતી સ્વાભાવિક ક્રિયા—પણ અકર્મથી અર્પાત્ કર્મ કર્યા વિના સિદ્ધ નહિ થાય ।

નોંધ:—

લેનમુખોમાં મનુષ્ય દેહ જ મોક્ષને લામક છે, એટલે કે મનુષ્ય દેહે મજેલી માનસિક, વાચિક અને કાયિક સામગ્રી, જે એવો મોક્ષ માર્ગ આરે જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો મોક્ષમતિલાયક નીવડે તેમ છે, તેમ હતું છે. પરંતુ ત્યાં પણ એક વધુ ખુલાસો એ થયો છે કે જે કર્મભૂમિનાં મનુષ્યો છે તેઓ જ મોક્ષ મેળવી શકે છે.

સામંતો કે કર્મ ઉપર એટલો જયો બાર મુશ્કામાં આગ્યો છે. એ જ
દિવસે સામંતોને મદદદેવેદીને દાંગેશાં કર્મભૂમિના માનવનામયો
મનવી અપાવત સાચું નમાવના દેખાડવા છે.

એ જગપર રહિયને મનુષ્ય ગૂંગળાવે એના કરતાં કદાચ
 દુઃખીયાર કરે તો એ કામ્ય ગણી એટલું જોખમ વધારીને પણ
 એને કિરોય કરવા નરક થી આચારાંગ યુરે કર્મભૂમિના મનુ-
 ષ્યને ધેરવવા ગણી એ ગીતાકારે પણ કિપર એ વાતને જ દેખે
 મનુષ્યને એટલું સિદ્ધ કર્યું કે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ક્રિયા વિના
 તે કેઈને જગપર જ નથી. પાંચ એ જાતી દો કે અજાતી દો !

[illegible]

१. ...
 २. ...
 ३. ...
 ४. ...
 ५. ...
 ६. ...
 ७. ...
 ८. ...
 ९. ...
 १०. ...

1. $\frac{1}{2}$ 2. $\frac{1}{3}$ 3. $\frac{1}{4}$ 4. $\frac{1}{5}$ 5. $\frac{1}{6}$ 6. $\frac{1}{7}$ 7. $\frac{1}{8}$ 8. $\frac{1}{9}$ 9. $\frac{1}{10}$ 10. $\frac{1}{11}$ 11. $\frac{1}{12}$ 12. $\frac{1}{13}$ 13. $\frac{1}{14}$ 14. $\frac{1}{15}$ 15. $\frac{1}{16}$ 16. $\frac{1}{17}$ 17. $\frac{1}{18}$ 18. $\frac{1}{19}$ 19. $\frac{1}{20}$ 20. $\frac{1}{21}$ 21. $\frac{1}{22}$ 22. $\frac{1}{23}$ 23. $\frac{1}{24}$ 24. $\frac{1}{25}$ 25. $\frac{1}{26}$ 26. $\frac{1}{27}$ 27. $\frac{1}{28}$ 28. $\frac{1}{29}$ 29. $\frac{1}{30}$ 30. $\frac{1}{31}$ 31. $\frac{1}{32}$ 32. $\frac{1}{33}$ 33. $\frac{1}{34}$ 34. $\frac{1}{35}$ 35. $\frac{1}{36}$ 36. $\frac{1}{37}$ 37. $\frac{1}{38}$ 38. $\frac{1}{39}$ 39. $\frac{1}{40}$ 40. $\frac{1}{41}$ 41. $\frac{1}{42}$ 42. $\frac{1}{43}$ 43. $\frac{1}{44}$ 44. $\frac{1}{45}$ 45. $\frac{1}{46}$ 46. $\frac{1}{47}$ 47. $\frac{1}{48}$ 48. $\frac{1}{49}$ 49. $\frac{1}{50}$ 50. $\frac{1}{51}$ 51. $\frac{1}{52}$ 52. $\frac{1}{53}$ 53. $\frac{1}{54}$ 54. $\frac{1}{55}$ 55. $\frac{1}{56}$ 56. $\frac{1}{57}$ 57. $\frac{1}{58}$ 58. $\frac{1}{59}$ 59. $\frac{1}{60}$ 60. $\frac{1}{61}$ 61. $\frac{1}{62}$ 62. $\frac{1}{63}$ 63. $\frac{1}{64}$ 64. $\frac{1}{65}$ 65. $\frac{1}{66}$ 66. $\frac{1}{67}$ 67. $\frac{1}{68}$ 68. $\frac{1}{69}$ 69. $\frac{1}{70}$ 70. $\frac{1}{71}$ 71. $\frac{1}{72}$ 72. $\frac{1}{73}$ 73. $\frac{1}{74}$ 74. $\frac{1}{75}$ 75. $\frac{1}{76}$ 76. $\frac{1}{77}$ 77. $\frac{1}{78}$ 78. $\frac{1}{79}$ 79. $\frac{1}{80}$ 80. $\frac{1}{81}$ 81. $\frac{1}{82}$ 82. $\frac{1}{83}$ 83. $\frac{1}{84}$ 84. $\frac{1}{85}$ 85. $\frac{1}{86}$ 86. $\frac{1}{87}$ 87. $\frac{1}{88}$ 88. $\frac{1}{89}$ 89. $\frac{1}{90}$ 90. $\frac{1}{91}$ 91. $\frac{1}{92}$ 92. $\frac{1}{93}$ 93. $\frac{1}{94}$ 94. $\frac{1}{95}$ 95. $\frac{1}{96}$ 96. $\frac{1}{97}$ 97. $\frac{1}{98}$ 98. $\frac{1}{99}$ 99. $\frac{1}{100}$ 100. $\frac{1}{101}$ 101. $\frac{1}{102}$ 102. $\frac{1}{103}$ 103. $\frac{1}{104}$ 104. $\frac{1}{105}$ 105. $\frac{1}{106}$ 106. $\frac{1}{107}$ 107. $\frac{1}{108}$ 108. $\frac{1}{109}$ 109. $\frac{1}{110}$ 110. $\frac{1}{111}$ 111. $\frac{1}{112}$ 112. $\frac{1}{113}$ 113. $\frac{1}{114}$ 114. $\frac{1}{115}$ 115. $\frac{1}{116}$ 116. $\frac{1}{117}$ 117. $\frac{1}{118}$ 118. $\frac{1}{119}$ 119. $\frac{1}{120}$ 120. $\frac{1}{121}$ 121. $\frac{1}{122}$ 122. $\frac{1}{123}$ 123. $\frac{1}{124}$ 124. $\frac{1}{125}$ 125. $\frac{1}{126}$ 126. $\frac{1}{127}$ 127. $\frac{1}{128}$ 128. $\frac{1}{129}$ 129. $\frac{1}{130}$ 130. $\frac{1}{131}$ 131. $\frac{1}{132}$ 132. $\frac{1}{133}$ 133. $\frac{1}{134}$ 134. $\frac{1}{135}$ 135. $\frac{1}{136}$ 136. $\frac{1}{137}$ 137. $\frac{1}{138}$ 138. $\frac{1}{139}$ 139. $\frac{1}{140}$ 140. $\frac{1}{141}$ 141. $\frac{1}{142}$ 142. $\frac{1}{143}$ 143. $\frac{1}{144}$ 144. $\frac{1}{145}$ 145. $\frac{1}{146}$ 146. $\frac{1}{147}$ 147. $\frac{1}{148}$ 148. $\frac{1}{149}$ 149. $\frac{1}{150}$ 150. $\frac{1}{151}$ 151. $\frac{1}{152}$ 152. $\frac{1}{153}$ 153. $\frac{1}{154}$ 154. $\frac{1}{155}$ 155. $\frac{1}{156}$ 156. $\frac{1}{157}$ 157. $\frac{1}{158}$ 158. $\frac{1}{159}$ 159. $\frac{1}{160}$ 160. $\frac{1}{161}$ 161. $\frac{1}{162}$ 162. $\frac{1}{163}$ 163. $\frac{1}{164}$ 164. $\frac{1}{165}$ 165. $\frac{1}{166}$ 166. $\frac{1}{167}$ 167. $\frac{1}{168}$ 168. $\frac{1}{169}$ 169. $\frac{1}{170}$ 170. $\frac{1}{171}$ 171. $\frac{1}{172}$ 172. $\frac{1}{173}$ 173. $\frac{1}{174}$ 174. $\frac{1}{175}$ 175. $\frac{1}{176}$ 176. $\frac{1}{177}$ 177. $\frac{1}{178}$ 178. $\frac{1}{179}$ 179. $\frac{1}{180}$ 180. $\frac{1}{181}$ 181. $\frac{1}{182}$ 182. $\frac{1}{183}$ 183. $\frac{1}{184}$ 184. $\frac{1}{185}$ 185. $\frac{1}{186}$ 186. $\frac{1}{187}$ 187. $\frac{1}{188}$ 188. $\frac{1}{189}$ 189. $\frac{1}{190}$ 190. $\frac{1}{191}$ 191. $\frac{1}{192}$ 192. $\frac{1}{193}$ 193. $\frac{1}{194}$ 194. $\frac{1}{195}$ 195. $\frac{1}{196}$ 196. $\frac{1}{197}$ 197. $\frac{1}{198}$ 198. $\frac{1}{199}$ 199. $\frac{1}{200}$ 200. $\frac{1}{201}$ 201. $\frac{1}{202}$ 202. $\frac{1}{203}$ 203. $\frac{1}{204}$ 204. $\frac{1}{205}$ 205. $\frac{1}{206}$ 206. $\frac{1}{207}$ 207. $\frac{1}{208}$ 208. $\frac{1}{209}$ 209. $\frac{1}{210}$ 210. $\frac{1}{211}$ 211. $\frac{1}{212}$ 212. $\frac{1}{213}$ 213. $\frac{1}{214}$ 214. $\frac{1}{215}$ 215. $\frac{1}{216}$ 216. $\frac{1}{217}$ 217. $\frac{1}{218}$ 218. $\frac{1}{219}$ 219. $\frac{1}{220}$ 220. $\frac{1}{221}$ 221. $\frac{1}{222}$ 222. $\frac{1}{223}$ 223. $\frac{1}{224}$ 224. $\frac{1}{225}$ 225. $\frac{1}{226}$ 226. $\frac{1}{227}$ 227. $\frac{1}{228}$ 228. $\frac{1}{229}$ 229. $\frac{1}{230}$ 230. $\frac{1}{231}$ 231. $\frac{1}{232}$ 232. $\frac{1}{233}$ 233. $\frac{1}{234}$ 234. $\frac{1}{235}$ 235. $\frac{1}{236}$ 236. $\frac{1}{237}$ 237. $\frac{1}{238}$ 238. $\frac{1}{239}$ 239. $\frac{1}{240}$ 240.

... ..

વગાડી કમળી જીવન કમળે જાણાય એક આઃ
વગાડી કમળે જીવેય ! આગર સંગમ્યકન પે. (૬)

જન નિમિત્તે આગરતાં અથવા વલ્લભ પ્રયોજનવાળા કમળે સિવાય
જીવન કમળે જ (લોકોમાં જામન થાય છે. અથવા) લોક જાણાય છે, મ
દે જીવેય ! જ વગાડી (વલ્લભ પ્રયોજન) આસન્નિ રાદિય પા
કમળે આગર.

નોંધ:—

જેન સુત્ર દર્શનશાસ્ત્ર છે તે ૩ ને ક્રિયામાં જનના અથ
ઉપયોગ નથી ત્યાં જ પાપ કમળે જામનનો જાગ છે. માટે જામન
જીવનું દોષ છે જનનાર્થક અથવા ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કર
ધરે. ગીતાજી ત્યાં જન સમ્બંધ વાપરે છે. ત્રીમાન સંસ્કારાચાર્ય આ
જેમના વિશ્વગુણ જનનો અર્થ—(તે. સં. ૧. ૭. ૪ પ્રમાણે)
‘વિશ્વ’ કરીને પ્રજુપ્રોત્યર્થ સિવાયનાં જીવન કમળે જામનર જના
છે. શ્રી જાનેશ્વર મહારાજ જન એટલે દેવધર્મ એવો અર્થ કરે છે
તે. ટિપ્પણ શ્રીમ અને રમાન એવાં જનને પ્રકારનાં કમળે—એટલે
ગીર્માસિદ્ધાંતે માન્ય એવાં જનવાગાદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કમળે તથા મ
આદિને માન્ય એવાં વર્ણાશ્રમોનાં કર્તવ્ય કમળે વગાડી કમળે
મળાવે છે. મ. ગાંધીજી પરોપકારાર્થે કરેલાં કમળે જો
વગાડી કમળે માને છે. અથવા જનમાત્રની સેવા તે જ દેવસેવા અ
તે જ જન.

ગીતાદારના અનુક્રમ પ્રમાણે જોનાં જોમ લાગે છે કે આખેદ્વા
રીતે તેમજ જીવન અધ્યાયમાં તે સ્પષ્ટ યોગ જતાવો મયા.
કાળના પ્રચલિત સાંખ્ય દર્શનમાં અને પોતાના સાંખ્ય યોગમાં
આશય એવું દેતો, તે અજુનને, મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણજીએ ખુદ સમજાવે
જો કે દંતુ અજુનને મને આ તફત નથી પાત પૂરેપૂરી કિતર
નડોતી એટલે જ એજી ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ જો જાતને

પ્રશ્ન કર્યો કે બુદ્ધિ સારી કે કર્મ સારાં ? અહીં અર્જુનના પૂછવાનો
 આશય એ હતો કે સાંખ્ય મત હીક કે યોગ મત હીક ? પણ એણે
 શબ્દો બદલી નાખ્યા. મહાત્મા કૃષ્ણે એનો ઉત્તર શો આપ્યો તે
 આપણે ઉપર જોઈ ગયા; એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે કેવળ કર્મે-
 ન્દ્રિયોથી કાર્યારંભ ન કરવા માત્રથી સાંખ્યમતનું ધ્યેય સરતું નથી
 તેમ કર્તવ્ય કર્મને તરછોડી કર્મેન્દ્રિયોને એનાથી પરાણે ખેંચી લઈ
 કોઈ એકાંતમાં જઈ યોગસાધના કરી જેસવાથી યોગમતનું ધ્યેય
 સરતું નથી. પરંતુ કર્તવ્ય કર્મને આસક્તિરહિતપણે આચરતાં
 આચરતાં અવશ્ય એ બંને મતનાં ધ્યેયો સહેજે પામી શકાય છે.
 સાંખ્યમતની અને યોગમતની નિષ્ઠા ભલે જુદીજુદી હાગે એ
 બંનેના ધ્યેયમાં કશો જ ફેર નથી. નિષ્ઠા એ દેખાય છે, તે પણ
 ભૂમિકા બેદે દેખાય છે. આખરે તો એ બંનેનો સમન્વય થાય જ
 છે; જેમાંથી એક નિષ્ઠાને પણ જે સાચી રીતે વકાદાર રહે છે, તે
 જોગનું ફળ મેળવે છે. આ વિષે અમાધ્ય પ્રમાણે તો એ
 આગળ આપશે.

પણ રખે પાછો અર્જુન પૂર્વભીમાંસા દર્શનમાં બતાવેલા
 ને જ યજ્ઞ સંગજી બેસે, એટલા ખાતર યજ્ઞનો ખુલાસો આપવા
 ડ્યો. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની સમદષ્ટિ અને આત્મજ્ઞાનનો અહીં સુંદર
 રિચય મળે છે. તેઓ તે કાળનાં બધાં દર્શનોનાં મૌલિક મન્તવ્યોને
 માન્ય રાખે છે, પણ સાંપ્રદાયિકતાને વેગળા મૂકી દે છે. સત્ય
 પ્રકાશને ખેંચી લે છે, અને રૂઢિઓનાં બળાં ફેંકી દે છે. તેઓ
 અર્જુનને કર્તવ્ય-કર્મથી ભાગતાં રોકી, વીરતા અને હિંસાહીની
 પ્રેરણા પાઠીને કર્તવ્ય-કર્મમાં લગાડવા મથે છે. પરંતુ કર્તવ્ય કર્મનો
 અર્થ માત્ર 'યુદ્ધ' કે 'અયુદ્ધ' એટલો જ સાંકડો અર્થ નહિ, એ
 પણ બતાવી દે છે, એટલે કોઈને કશી શંકા જ ન રહે!

યજ્ઞની આવશ્યકતા.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।
 અનેન પ્રસવિવ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિષ્ઠકામધુક્ ॥ ૧૦ ॥
 દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।
 પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યય ॥ ૧૧ ॥
 ઇષાન્મોગાન્દિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞમાવિતાઃ ।
 તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો વો મુંકે સ્તેન ધ્રુવ સઃ ॥ ૧૨ ॥
 યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલ્વૈઃ ।
 મુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥
 પ્રજા સચર સર્જને, પેલાં બોલ્યા પ્રજાપતિ;
 એ દ્વારા વધશે, થાશે, આ ધૃષ્ટ કળદાયક. (૧૦)
 આ ધકી દેવને ભાવે, તે ભાવે તમને વળી;
 અન્યોન્ય ભાવતાં એમ, પરં કલ્યાણ પામશે. (૧૧)
 તમોને ધૃષ્ટ બોગોય, દશે તે યજ્ઞ ભાવિત;
 તેણે દીધું ન દે એને, ને માણે નકી ચોર તે. (૧૨)

છે, કોઈ એનું સર્જક, સંચાલક કે પ્રેરક નથી એ આપણે આગળ ગીતામાં જ જોઈશું. (અ. પ. ૧૪) એમ છતાં એ ઉપરની માન્યતાને જૈન સૂત્રોની માફક સાપેક્ષદષ્ટિએ સ્વીકારે છે. અગાઉ કહી ગયા તે રીતે જૈન સૂત્રો જેમ કહે છે કે જે દેહધારી કર્મભૂમિના મનુષ્ય તરીકે જન્મ્યો, એ મોક્ષના પુરુષાર્થનો અધિકારી છે. પણ કર્મભૂમિમાં તો કર્મક્રિયા વિના ચાલે જ નહિ. કર્મ હોય તો જ પુરુષાર્થને અવકાશ છે. માટે આદિ તીર્થંકર ઋષભદેવે લોકોને કર્મ તરફ પ્રેર્યા. ગીતાજી પણ એ જ કહે છે. બ્રહ્માએ આ જગત સર્જ્યું એમ કહ્યો. બાબા આદમે કે અહુરમઝદે આ સૃષ્ટિ ઘડી એમ કહ્યો કે સ્વભાવસિદ્ધ જ સૃષ્ટિ સનાતન છે એમ કહ્યો, પણ એ બધાની પાછળ પુરુષાર્થને અવકાશ તો રખાયો જ છે. માટે તપ વિના-શ્રમવિના-પુરુષાર્થ વિના ચાલી શકે જ નહિ. આ માટે કોઈપણ ધર્મ, મત કે પંથનો વિવાદ છે જ નહિ.

(૨-૩) વંશવેલો કે વૈભવ વધારવા માટે પણ યત્ન જરૂરી છે. અભિવૃદ્ધિ પામવાની કે પોતાનું ધારેલું પાર પાડવાની નાનાથી મોટા દેહધારીઓને ઇચ્છા હોય છે. તે ખાતર સંકુને પુરુષાર્થ કરવો જ પડે છે, શ્રમ પણ કરવો પડે છે, સંકટ પણ વેઠવાં પડે છે. એટલે કે યત્ન વિના ચાલતું નથી.

(૪) પણ યત્ન એટલે શ્રમ, તપ કે પુરુષાર્થ જે કંઈ ગણ્યો, તે પોતે કેમ અભિવૃદ્ધિ કરાવી શકે? કે ધારેલું પાર પડાવી શકે? કારણકે એ ક્યાં ચિત્તન્યવંત દેહધારી છે? એ પ્રશ્નના જવાબમાં ગીતાકાર કહે છે:

“જેવી જેવી ભાવના, તેવી તેને સિદ્ધિ મળે જ છે, પણ યત્ન દેવોને ઉદ્દેશીને કરો, એટલે કે પુરુષાર્થને દિવ્ય માર્ગે ફેરવો. પૈશાચિક માર્ગે નહિ! સારાંશ કે દિવ્ય ભાવના રાખીને જ પુરુષાર્થ કરો. એ દિવ્ય ભાવના જેમણે સાધી હોય, એવા દેવોનું નામ અર્ચન પાળ પચ્ચાગર્હ કરવામાં તમો કરો.”

જગતમાં એવો કુદરતી નિયમ છે કે તમે જે આદોક્ષ્ય છોડશો એનો પડધો પાછો તમારામાં પડશે, એટલે દેવોને હિંદેશીને જે જાતની ભાવના ભાવશો, તે જાતનો તમને ભાવનાનો બદલો મળશે. દેવો તો માત્ર ભાવનાના બૂખ્યા છે. અને પ્રતિદાન (બદલો) આપવાની તાલાવેલીવાળા છે, તેથી જ તેઓ દેવ કહેવાય છે. એટલે તમે એમને જે અર્પણ કરશો, તેનું સાદું તમને એ વાળશે. આમ પરસ્પર ભાવનાથી આગળ વધતાં વધતાં તમે જાનને છેવટે પરમ કલ્યાણને પામશો. કારણકે ભાવના એ મોક્ષનું અનુપમ સાધન છે.

(૫) એટલે તમે માત્ર સ્થૂળ કામભોગો મળે, જગતમાં યશ અને પુત્રપરિવારની વૃદ્ધિ થાય કે વૈભવ મળે એથી એમાં ખૂંચી ન જશો. કારણકે એ બધી વસ્તુઓ તમને દેવે દીધી છે; એટલે જે કંઈ ખાઓ, પીઓ કે ભોગવો, તે એમને ચરણે ધરીને ભોગવજો.

દેવને ચરણે ધરવું એટલે કે “આ વસ્તુ મારી છે કે પુત્ર મેં સર્જ્યો છે” એવું અભિમાન ન કરવું.

આવું નિરભિમાનીપણું સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, સંયમ અને ત્યાગ તરફ લઈ જાય તે દેખીતું છે અને એનું ફળ મોક્ષમાં જ પરિણમે એ પણ દેખીતું જ છે. એટલે કે “મોક્ષને માટે પુરુષાર્થ કરજો. દિવ્યતાને પણ છેવટે તો તજવાની જ છે.” જે મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કરે એને સાધનનો તોટો નહિં રહે એ સ્વાભાવિક છે એટલે ગીતા-કારે એતવણી આપી કે “જે જે ! એ દેવોનું છે, માટે જે એમને આખા વગર ભોગવશો તો ચોર મણાશો.” જૈનસૂત્રો આ જ શબ્દોને આવી ઢાળે બોલે છે. “બધું સીમંધર સ્વામીનું છે, માટે જે વસ્તુ પર જગતના માણસો માલિકીદક ન ધરાવતાં હોય એવી વસ્તુને પણ આજ્ઞા વગર વાપરવાનો તને અધિકાર નથી.” આનો અર્થ એ થયો કે અનિવાર્ય જરૂરિયાત વગર કશું ન લેવાય અને લીધા પછી પણ એનો બદલો પરમાર્થ કારણે અપાય. માટે બધા

લગી મનુષ્ય અનિવાર્ય જરૂરિયાત વગર જે કંઈ વાપરે છે અને તે અનિવાર્ય જરૂરિયાતનો બદલો પણ પરમાર્થ કાળે નથી વાળતો, ત્યાંલગી તે ચોર દહેવાય છે.

(૧) હેલા મુદ્દામાં એ કહે છે કે જેમણે ઘરખાર વગેરેની મમતા છોડી છે એવા સંતો યજ્ઞશેષ ખાઈને સર્વ પાપ-માંથી છૂટે છે. મતલબ કે તેઓ જ સાચા અર્થમાં યજ્ઞશેષના અધિકારી છે. યજ્ઞની પ્રસાદી વગર સર્વ પાપમાંથી છૂટકારો થતો નથી. માટે ગૃહસ્થાશ્રમીમાત્રે પોતાના માટે જ ન રાંધતા, જગતને માટે રાંધવું જોઈએ અને પછી તેમાંથી પોતા માટે પ્રસાદીરૂપે લેવું જોઈએ. પોતા માટે જ રાંધેલું ખાવું, એ અન્ન ખાવા બરાબર નથી, પણ પાપ ખાવા બરાબર છે. જૈનસૂત્રોએ આ વસ્તુ વિષે ખૂબ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર્યું છે. તે કહે છે કે " જે સાધુ પોતાને ઉદ્દેશીને રાંધેલું લે છે, તે પાપસાધુ છે, કારણકે પોતે એ વસ્તુનો માલિક નથી. પોતે તો જગતની વસ્તુમાત્ર પરના માલિકીહક્કનો ત્યાગ કર્યો છે, છતાં આ રીતે લેવું તે એને માટે હિત નથી. જો તે પોતાને ઉદ્દેશીને બનાવેલું લે, તો તો તે તેટલો માલિક થયો. એટલે એણે સંયમી-મોક્ષમાર્ગના પુરુષાર્થી અથવા દિવ્ય બાવનાના પુરુષાર્થીને ત્યાંથી નિરવધ (નબ્પાપ) બોરાક જે મળે તે લેવો જોઈએ. એમ કરવાથી દેનાર અને લેનાર બન્ને સદ્ગતિ પામે છે " વળી ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉદ્દેશીને કહે છે કે " જે ગૃહસ્થાશ્રમી, અતિથિ (અતિથિમાં બૂખ્યા સુપાત્રમાત્રનો વ્યાપક અર્થ લેવો એ)નો સંવિભાગ કરીતો નથી તે બારમા વ્રતનો ભંગ કરે છે. એ વ્રત આત્મશિક્ષા માટે મહાક્રિમતી છે. " આગળ વધતાં જિંડા જિતરીશું તો જૈન સૂત્રોમાં દેવોનાં ક્રાલિકમોનો ઉલ્લેખ પણ મળશે જ અને સંતોને આવપૂર્વક વહોરાવનાર શાલિભદ્ર જેવાના પરકલ્યાણ થયાનાં સચોટ ઉદાહરણો પણ મળશે. શાલિભદ્રને ત્યાં દેવો જ બધું પૂરું પાડતા

એમ પણ લેવા મળે છે. અને ગાનિકા પણ દેવો નરદથી જે
કર્મ મળતું તેનું વળતર વાળી દેતા. અર્થાત્ જે સંમત નથીવા કરતા.
માંગણે આવેલ કર્મ પાપું ન વળત. આટલા વેચના પછી પણ
ત્યારે “હું મલિત કેનો?” આટલો પ્રશ્ન થયો અને એમાંથી જે
માયના કીડી, તે ભાવનાને પરિણામે જે ત્યાગ થયો એ રિગતિએ જ
મનુષ્યમાત્રે પદોંગવું જોઈએ. આથી જ શીકુળ ગુરુદેવ દ્વયમન
કરતાં જ્ઞાનપત્ર છેવટે શ્રેષ્ઠ દર્શાવે છે.

અઘ્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।
યજ્ઞાદ્ભવન્તિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥ ૧૪ ॥
કર્મ વ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ વ્રહ્માક્ષરમમુદ્ભવમ્ ।
તસ્માત્સર્વગતં વ્રહ્મ નિત્યં યદ્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अवायुरिन्द्रियारामो मोहं पार्थ स जीवति ॥ ૧૬ ॥

અન્યથી સંભવે ભૂતો, યજ્ઞથી અન્ન સંભવે;
યજ્ઞથી સંભવે વૃદ્ધિ, કર્મથી યજ્ઞ ઉદ્ભવે. (૧૪)
ઉપજ્યું બ્રહ્મથી કર્મ, બ્રહ્મ અક્ષરથી ક્રિડ્યું;
તેથી જ બ્રહ્મ સૌ વ્યાપી, સદાયજે પ્રતિષ્ઠિત. (૧૫)

● બીજાનો સાગ કાઢ્યા વગર, જે એકલો ભોજન કરે છે, તે પાપી
છે આર્વું નગવેલ મંત્રોનું પણ મૂકત, લો. દિલકે પોતાના ગીતા સાપાંતરમાં
મૂક્યું છે. યજ્ઞની શેષા અગર બીજાને જમાડીને જમવું એ ખોરાક અમૃત
જરાજર છે એમ મનુસ્મૃતિનો પણ ધ્વનિ છે. કુળદેવીનાં નૈવેદ્ય,
દેવ આગળ પ્રસાદ ધરવાના વિધિ પાછળ શો ભંડો આશય છે? તે
આથી સમજાશે.

● અહીં બ્રહ્મનો અર્થ, કેટલાક-શ્રીમાન્ સંકરાચાર્ય વગેરે-દીકાકારો
છે. અને વેદવિદિત કર્મો-શ્રીત સ્માત્ કર્મો-આચરવાં. કારણ કે

વધી ગયામ દોષને કારણે કમ કર્મ કર્યાનો જવાબ આપી નથી. તેમ ન કર્યાનો પણ જવાબ આપી (તે) નથી. તેમજ સર્વ જનોમાં એનો અંગત અર્થ (જરૂરવાળાં સાધનોનાં મેળવણ)નો પણ ખાસતર (તપાસ) દોષો નથી. એની સારીરિક દાન્યનો પણ દરમિયાન નિર્માર દોષ છે. એને ચોતાને દેદ પ્રત્યે તપાસે મૂર્ખા દોષી નથી. આવી જમી દયા દોષના છતાં દેદ છે ત્યાંવગી ચોતાના પ્રારંભ તક પચાસે એમને પણ કર્મ કરવાનાં દોષ છે અને તેઓ તે કરે જ છે.)

નોંધ:—

જેન સુતો માંદેલા જિનકરણી વિદ્યાની દશા આગેદમ આવી જ દોષ છે. તે માટે સુલસા અને મુનિનો એક પ્રસંગ જેન ગ્રંથોમાં છે, તે પરથી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી શકે છે. પ્રસ્તુત મુનિ સુલસાને ત્યાં વિદ્યાર્થે ગયા છે. આંખમાં કાળું ખૂંચી ચોરી નીકળતું હોવા છતાં, એ ન કાઢવા નેટ્રણી એ મુનિજની દેદ પ્રત્યે અમૂર્છી હતી. છતાં એવા પુરુષ ને પણ કર્મ કરવાં પડ્યાં હતાં. વિદ્યાચરી માટે જવું એ પણ કર્મ તો ખરું જ ને ?

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।

અસક્તો દ્યાચરન્કર્મ પરમાપ્રોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૧ ॥

માટે અસક્ત થે નિત્ય, કર્તવ્ય કર્મ આચર;

અસક્ત આચરી કર્મ, પુરુષ પામતો પરં. (૧૯)

(અને જો એમ જ છે, તો તને કર્મ ક્યેં શો ખામ દોષ ? સત્તા ! હું જો એમ કહેતો હો કે, “ જ્ઞાની પુરુષની તો એવી સદા દશા દોષ છે, કે જ્યાં એને પાપપુણ્યથી બંધાવાપણું નથી, પરંતુ મારી હજી એવી ભૂમિકા નથી, એટલે મને તો કર્મ કરવામાં પાપપુણ્યનો ડર છે,” તો હું અગાઉ કહી ગયો છું, છતાં પુનરુક્તિ કરીને ફરીથી કહું કે તું કર્મથી ન ડર. કર્મથી ડર્યે કંઈ વળવાનું નથી અને કર્મ કર્યા વિના ચાલવાનું પણ માટે આસક્તિ રાખ્યા વિના સતત (કાયમ)નું કર્તવ્ય કર્મ આચર.

(૩૨ માત્ર આસક્તિનો છે. તે તે ન હોય તો કર્મથી કશું કરવાનું નથી શરૂ ૩) અનાસક્તિ રાખીને કર્મ આચરવા માર્ગ પુરુષ પર તત્ત્વને પાત્રી નય છે.

નોંધ:—

" મનુષ્યજીવન—જડાજીવી જ પરંપરને બંદરે પડેલાં છે માત્ર અનાસક્તિનો ધ્રુવ કાંટો જીવશ્વ મુકાનીએ જરાજર રાખવો જોઈએ. જાનીને માટે તો એ દશા અખ્યાસ અને પેરાગના બળે " વિચરતું ઉદ્યાધીન પશુ વીન હોમ જે. " સદગ્ર હોય છે. બીજાને એ દશા સદગ્ર હોતી નથી માટે જ અનાસક્તિનો ધ્રુવ કાંટો રાખવો પડે છે. આવો પણ પળે પળે ચોવટ રાખીને ગાલનારો સામક પોતા માટે ક્યું કર્મ કરવા જોગ છે ને ક્યું કર્મ કરવા જોગ નથી, તે આપોઆપ શોધીને જ આચરણ કરશે.

આમ હોઈને એને દાઘે નકામી ક્રિયા નદિ થાય, પાપક્રિયા તો નદિ જ થાય. કદાચ એ બૂલ ખાશે કે તરત એવા જાગૃતનો આત્મા જ એને મૂંઝવી નાખશે અને બૂલ મુધાર્યા પછી જ એને શાન્તિ વળવા દેશે. આવી રિયતિએ જતાં જતાં છેવટે એ આત્મામાં જ તૃપ્ત અને આત્મામાં જ સંતોષી સંદેહે જની જશે. કોઈ પણ ભારી આક્રમો કે કોઈ પણ મોટી લાલચો પણ તેને ડાલાવી નદિ શકે. " ગીતાદારે ઉપરના ત્રણ શ્લોકમાં આ બીના કહી દીધી.

કર્મેणૈવ हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ ૨૦ ॥

કર્મ વડે જ સંસિદ્ધિ, પામ્યા છે જનકાદિકા;

લોકસંગ્રહ જેતાંય, તારે કર્મ કર્યાં પડે. (૨૦)

(અને કુરુવીરા) જનકાદિકા (કે જે ક્ષત્રિયવંશો ધર્મ ગયા તેઓ)— પણ કર્મ દ્વારા જ પરમસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. (એ રીતે) લોકસંગ્રહ તરફ દષ્ટિ કરીને પણ તારે કર્મ કરવાં જોઈએ.

વિચરી હેલ્લો આદર્શ પૂરો પાડી મોક્ષ સાધ્યો. આ રીતે જેમ
જેનસૂત્રો કહે છે કે તીર્થંકર પુરુષોના જીવનની એક પણ ક્રિયા એવી
હોતી નથી કે જેમાંથી વિશ્વને આદર્શ ન મળે. શ્રીકૃષ્ણ મદાત્મા
પણ એ જ કહે છે.

અનુકરણ કરવાનો સામાન્ય રીતે મનુષ્ય સ્વભાવ છે, જેમ
પણ ગીતાકારે કહ્યું, તે આપણે જાતે પણ અનુભવ્યું છે. અનુકરણ
કરવાનો સ્વભાવ એ મૂળે તો સદ્ગુણ છે, પણ વિવેક ન રહે તો એ
અંધ અનુકરણ થઈ જાય છે. એટલે સમદષ્ટિ પુરુષોની ફરજ છે કે
મનુષ્યોના એ સદ્ગુણને પોતાની જીવનચર્યાદ્વારા પ્રેરણા આપવી.
આથી એ અનુકરણમાં વિવેક અને વ્યવસ્થા બંને બળે છે અને જગત
તંત્ર શાન્તિપૂર્વક ચાલે છે. સદુ પોતપોતાના કર્મધર્મમાં અગાડિ કહ્યું
તેમ અનુરક્ત રહીને વિકાસ સાધે છે. આ પરથી એ સહેજે દ્વિત
થાય છે કે જે એવા મોટા પુરુષો જીજ્ઞાસુ આ જાતના સદ્ગુ
થતા કહ્યાણુ અર્થે પણ આત્માને અપાધક એવી શુદ્ધક્રિયા-સત્પ્રવૃત્તિ
ન આવરે તો જગતની અવ્યવસ્થા વધે અને અવ્યવસ્થા વધે
એટલે અહિંસાના, વિશ્વવત્સલતાના કે વિશ્વપ્રેમના સિદ્ધાંતમાં ગામડું
પડે અને જગતમાં અશાન્તિ વધી જાય. પ્રજાકીય સંસ્કૃતિની દિંસ
એ જીજ્ઞાસુ સ્થૂળ દિંસાઓ કરતાં મોટી દિંસા છે, કારણ કે
પ્રજાના સ્થૂળ દેહના સર્જકો તો અનંત નીકળશે, પણ પ્રજાના
સંસ્કૃતિના ધર્મચાઓ તો આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા અને તે પણ
ધણે લાંબે ગાળે અને તે પણ ધણા ક્ષેત્રોના કાળા વચ્ચે જન્મશે
આ રીતે પણ સત્પ્રવૃત્તિ આવરણીય છે. હેવટની વિદેહી દર્શા
પામેલા પુરુષોની સદ્ગુ રીતે જ સત્પ્રવૃત્તિ થાય છે, જેમાંથી આપો
આપ લોકસેવા ફળે છે. પણ સમદષ્ટિ પુરુષોએ તો અગમત રી
પ્રેરાર્થને પણ સત્પ્રવૃત્તિ આવરવી જોઈએ.*

* જેન આગમો માટેલા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને મદાસારત, વાગવ
અને હેવટે ગીતાજ માટેલા શ્રીકૃષ્ણ મદાત્માના જીવનના સ્થૂળ કલ્પવૃક્ષ

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત ।
કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥ ૨૫ ॥

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।
જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

કર્મે આસક્ત અજ્ઞાની, કરે છે જેમ ભારત !;
તેમ જ્ઞાની અનાસક્ત, કરે લોક હિતેચ્છુક. (૨૫)

કર્મે આસક્ત અજ્ઞાનો, બુદ્ધિમેદ ન પાડવો;
આચરી યુક્તજ્ઞાનીએ, સૌ કર્મો અચરાવનાં. (૨૬)

(ખ્યારા ભારત ! નિયત કર્મમાં સમજ ન પડે તો યજ્ઞાદ્ય કર્મ આચરવાનું મેં કહ્યું. શાસ્ત્રવિદિત કર્મ કે વર્ણાશ્રમનાં કર્તવ્ય કર્મો કરવા પાછળ પણ એ જ રહસ્ય છે, છતાં બીજા અધ્યાયમાં હું કહી ગયા છું તે દૃષ્ટિએ પણ કર્મ કરવામાં હરકત નથી. કહાય અહીં તને શંકા થાય કે, “ ને જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બન્ને કર્મ કરે તો તે બન્ને વચ્ચે ફેર શો રહ્યો ? ” પૃથા પુત્ર ! આ શંકાનું સમાધાન સ્પષ્ટ જ છે. જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનું માપ તો એ બન્નેનાં અંતરંગ પરિણામ (ભાવ) ઉપરથી નીકળે છે; માત્ર બાહ્યક્રિયા પરથી નહિ ! માટે જ હવે તને કહું છું કે) ભારત ! કર્મમાં આસક્ત થઈને અજ્ઞાનીઓ જેમ કર્મ કરે છે, તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા રાખી જ્ઞાનીએ અનાસક્તભાવે કર્મો કરવાં ભરૂંએ !

(વળી હે અર્જુન !) કર્મમાં આસક્ત એવા અજ્ઞાનીઓમાં બુદ્ધિ-મેદ ન ઉપજવતાં (ન ઉપજે એવી કાળજી રાખીને) વિદ્વાન એવા યોગીએ (ભરે) સર્વ કર્મો આચરતાં આચરતાં (એમને પણ એ માર્ગે) પ્રેરવા ભરૂંએ !

અલબત્ત મોટું અંતર છે. પરંતુ અંતરંગ જીવન સર્વ સ્થળે આબેહૂબ મળતું છે. જેન આગમે પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનું સમદૃષ્ટિપણ અને લોકવત્સલતાને કારણે તેઓને આગામી ચોવીસીના તીર્થંકર તરીકે સ્વીકારીને પ્રભુ તરીકે પૂજાપાત્ર કરાવે છે. વૈદિક ઐતોના તો એ પ્રભુ છે જ. આ રીતે તેઓ સંત્રપ્તિદાર હતા જ, પણ એમની સંત્રપ્તિમાં શી વિશેષતા હતી તે હવે ગીતાકાર કહે છે:—

નોંધ :—

અજ્ઞાનીનો અને જ્ઞાનીનો ફેર એટલો કે અજ્ઞાની આસક્તિ-પૂર્વક કર્મ આચરે છે. એથી એનું કર્મ આત્મમુક્તિ લાવવાને બદલે આત્મબંધન બિર્ભા કરે છે, તેમજ લોકપ્રેરક થવાને બદલે લોક-આધક બને છે. જ્યારે જ્ઞાનીનું કર્મ અનાસક્તિમય હોઈને એમાં આત્માનું અને જગતનું એકમાત્ર કલ્યાણ જ થાય છે. " ગીતાકારની આ વાત ગળે બિતરી જાય તેવી છે. આપણે પોતે પણ જે ક્રિયાની પાછળ અનાસક્તિ બળવી, શકીએ છીએ, તે ક્રિયા સાદી કે સામાન્ય હોય તોય આપણને ખૂબ સંતોષદાયક નીવડે છે. જગતને પણ એ ક્રિયા બેબેઝપ નથી થતી, બિલટી જગત પક્ષેય એ પ્રેરક અને સંતોષપ્રદ બને છે. પણ જ્ઞાન વિના અનાસક્તિ બિગે નહિ. જૈન સૂત્રો પણ એમ જ કહે છે.

જૈન સૂત્રોમાં 'લોકસંબ્રહ્મ' શબ્દ બહુ ન દેખાય, પણ એમાં રહેલો સ્થવિરકલ્પી મુનિ, એ ગીતાનો યોગયુક્ત વિદ્વાન જ છે. જૈન સંઘના બંધારણમાં સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એમ બન્ને આશ્રમોના સાધકોને સાંકળી લીધા છે. ઉપરાંત ચારે વર્ણોના લોકોનો એમાં સમાવેશ છે, એટલે આપોઆપ લોકસંબ્રહ્મ થાય જ છે. હા, એટલું ખરું કે જૈન સૂત્રો સાદુ સાદુ કહે છે કે "તું આત્મા તરફ જોજો; જગત તરફ ન જોઈશ." ગીતાકારે પણ ઉપરના છન્વીસમા પ્રકોશમાં એ જ વાત કહી દીધી કે "તું કર્મસંગી અજ્ઞાનીઓમાં શુદ્ધિભેદ ન જન્માવીશ, માત્ર તારા સિદ્ધાંતબળથી નરતર રાખ્યો કામ કર્યો જશે, એટલે એ લોકોને આપોઆપ તારા બળથી આવવાની પ્રેરણા થશે." લોકસેવકોએ દેશસેવકોએ કે સમાજ-સેવકોએ આ વાત ગહુ કાળક્રમપૂર્વક ધારી રાખવાની છે. તેઓ જ્યાં જ્યાં પાછા પડે છે, ત્યાં ઉપર બતાવેલી ગીતાકારની અમૂલ્ય શિખા-

જેઓ ઉચ્છેદરૂપે જ પ્રગતિ માનનારા છે, તેઓ તો બુદ્ધિભેદને જ જનમાવવાના નિમિત્તરૂપ સર્જી પડે છે.

બુદ્ધિભેદ જનમાવવો એ આત્મમાત્ર કરાવવા બરાબર છે. દેહ-ધાતુ કરાવવાના પાપ કરતાં આત્મમાત્ર કરાવવાનું પાપ અતિ ભયંકર છે. કારણ કે મનુષ્યના અંતરમાંથી જે સત્તાનું ઝરણું નીકળે છે, તેને એ (બુદ્ધિભેદનો દોષ) સૂકવી નાખે છે. જેનો બુદ્ધિભેદ થાય છે, તેનો આત્મા જ શંકાશીલ બની જાય છે અને તે મોક્ષમાર્ગ માટે અપાત્ર દરે છે. જૈન સૂત્રોમાં બુદ્ધિભેદવાળાને અમચ્ચ કહેવામાં આવે છે અને એવી બુદ્ધિભેદને જનમાવવાની પ્રવૃત્તિ કરનાર ને અગાઉ કહી ગયા તેમ વિરાધક કહેવા છે. એટલું જ નહિ બધો મહામોહનીય કર્મના માલિક બતાવી એની અપાર બીપણતા સમજાવી છે. “આવા દોષથી બચવા ઇચ્છનાર સમદર્શિ પુરુષો, બીજાઓ પોતાના સત્યને વળગે જ એવો મોહભયો દૂકામડુ ન રાખવો. વડાળ-વૃત્તિથી તો સો ગાઉ દૂર રહેવું. વાણીનો પણ અતિ વ્યય ન કરવો. નામ જુદાં હોવા છતાં, ભાવે તો મુઠું એક જ છે, એટલે સૌ બંધે પોતાને ઈષ્ટ લાગે એને બળે, પોતાને જે સહેજે મળ્યો તે ધર્મને પણ બંધે બળે. સમદર્શિપુરુષ માત્ર પોતાના સૂઝેલા સત્યને બરાબર વક્ષાદાર રહે. વર્તન, વાણી અને વિચાર એક સરખાં રાખે. નષ્ટ અને નિષ્પાલસ રહે. આમ સત્ય-આચરણ દેખીને લોકો તો જરૂર એવાવાના જ છે, એટલે એવા શ્રદ્ધાળુ જનોને પોતાની સમદર્શિ બરાબર જાળવી લાલચથી લોભાયા વગર અને આશ્વત્થી અકળાયા વગર પ્રેરણા આપ્યા કરે. આમ વર્તવાથી એના દ્વારા અગાતી આસક્તોને પણ જ્ઞાની અનાસક્ત દમયોગી બનવાનું પ્રયત્ન નિમિત્ત-કારણ મળી રહે છે. આ જ જીવનવિકાસ અને જગદુદ્ધારને અન્નેઃ માર્ગ છે આવું મહાસૂત્ર, ગીતાકારના સંક્ષિપ્ત સૂત્રમાંથી પણ એ કાઢી શકીએ છીએ. જૈન સૂત્ર શ્રી આચારાંગ અને શ્રી મહાંગમાં સૂત્રકારે, સાધકને અને વક્તાને આવી જ શિખામણ

અધ્યાય ૧ એ

આપી છે. પણ અર્જુનને પ્રશ્ન એ થાય છે કે ' પોતે
એકદમ જ નહિ પણ આપે કશું કે અનાસક્ત થાને કરવા
કર્મકળ દેવધારીના અધિભારની વશ નથી, એ તો
પણ પોતાનાં કર્મ ભારે બીજાઓને પ્રેરત થાય, ત્યારે
સાદાસદ યોગ્યતાના અને વિરોધીઓ નિંતા પણ કરવાના.
પણ કેમ ભરહાલ કરું ? વળી અનાનીઓની જીલ્લિને પ્ર
વિના જાતી એમને શી રીતે પ્રેરી શકે ? ' એના ઉત્તરમ
કૃષ્ણ કહે છે :-

પ્રકૃતેઃ કિયમાણાનિ ગુણઃ કર્માણિ સર્વશઃ
અદંકારયિત્વદામ્યા તત્તાદનિતિ મન્યતે
તત્ત્વયિત્વ મદાયાદો ગુણકર્મચિમાગયોઃ
ગુણા ગુણેષુ ધર્મત્વ ઇતિ મત્વા ન સરજંતે
પ્રકૃતેઃગુણસંમૂહાઃ સરજંતે ગુણકર્મ
તાનરુદ્ધસ્તયિત્વો મંદાશ્ચરુદ્ધસ્તયિત્વ યિનાલયે

કર્માનાં કર્મ શો રીતે, પ્રકૃતિના ગુણો થઈ
નિમ્નદાતા અદંકારે, " કર્તા હું " એમ માનતો
તરવત તો મદાયાદ ! ગુણ કર્મ જુદાં જુદાં
" ગુણોમાંથી ગુણો પડે ", એમ માની ન ચોક્કસ
પ્રકૃતિના ગુણે મૂકો, રામે છે ગુણકર્મમાં
તેજા મંદ અધૂરાને, પૂર્ણને ન તપાવવ

(ખાસ અર્જુન !) કયા પ્રકારે (હું છે.) કર્મ (મા
ગુણો (ની સદાચ)થી જ કરાય છે. (જે દેવધારી એમ માને
કે હું છું કે આ મેં ક્યું છે, તે માત્ર એની અદંતા અ
લીધે જ છે. પ્રકૃતિના ગુણોમાં આક્રમક ધર્મો છે આત્મા નિ
એ) વિમુદાતા અદંકારને લીધે, કર્તા હું છું એમ માને છે.

છે. પણ એ બન્નેના સંગથી જ આ જગત નાટ્ય શરૂ થાય છે. એ નાટ્યભૂમિના સુત્રધારો તે કામ અને ક્રોધ. જૈનસૂત્રો કામને દેશણે રાગ અને ક્રોધને ઠેકાણે દ્વેષ રાગદ વાપરે છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુ રજ્જેગુણથી કામ, ક્રોધ ઊડે છે એમ કહે છે એટલે રજ્જેગુણ એ જ જૈનસૂત્રો માંહેલા રાગ. રાગની સામી બાજુ દ્વેષ છે, તેમ કામની સામી બાજુ ક્રોધ છે. રાગદ્વેષમાંથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની ક્ષયાય ચોક્કસી જન્મે છે એમ પણ જૈનસૂત્રો કહે છે. આ મુજબ આખેહૂખ રીતે ગીતા અને જૈનસૂત્રોનો સમન્વય થઈ રહે છે, એ વિષે હવે વાચકને શંકા ન રહેવી જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણગુરુ જેમ અગ્નિને ધૂમ, ચરીસાને મેલ અને બર્જને ઝાળ ઘેરી શેવાનાં દર્શાવે છે, તેમ જૈન સૂત્રોમાં વાદળ સૂર્યને ઘેરી લે છે તેમ આત્માને આ રાગાદિ રિપુઓ ઘેરી લે છે એમ કહેવાયું છે. સુખદુઃખનો કતો-બોક્તા આવે રાગાદિ રિપુઓ વડે ઘેરાયેલા આત્મા પોતે જ છે એવા જૈન સૂત્રોના કથનનો મર્મ પણ આથી સહેજે સમજાશે. “આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોમાં કશોય દોષ નથી તેમ પુદ્ગલના સ્વાભાવિક ગુણોમાં પણ કશોય દોષ નથી. એજ રીતે પુરુષના સહજગુણોમાં કશોય દોષ નથી તેમ પ્રકૃતિના સહજગુણોમાં કશો દોષ નથી ” એ વાક્ય વિષે પણ હવે કોઈને વિરોધ નહિ જ લાગે.

વળા જેમ જૈનસૂત્રો કહે છે કે, મોહનીયનું મૂળ અજ્ઞાન છે અને આત્મા તો જ્ઞાની છે. તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ પણ કહે છે :—

આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ૪૦ ॥

જાનીનું જ્ઞાન દેહાંતરે, કૌંતેવ ન જાય ન વળી;
 દાખર નિત્યના પેરી, એ હમરૂપ અગ્નિથી. (૩૬)
 ઇદ્રિયો મન ને બુદ્ધિ, એનાં આધારે સ્થાન છે;
 એ વડે જ્ઞાન દાંડી એ પમારે, મોદ દેહાંતરે. (૪૦)

વળી તે (કુંતીમાતાના તનય) કોંતેવ । (આત્મા મૂળે તો જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. છતાં એ) જ્ઞાનીનું જ્ઞાન દેહાંતરના પેરી એના એ કામ વડે ઘેરાયું છે. હપરાંત એ હમરૂપી અગ્નિ, દુઃખે કરીને પૂરાય એના છે, (જેમ અગ્નિમાં ગમે તે દોગો તે બધું સ્વાદા કરી જાય, તેમ કામ ભોગોના હપભોગથી હઠી વૃષ્ટ થતો નથી; ભલકું અગ્નિમાં થી દોમવાથી જેમ એ વૃદ્ધિ પામે તેમ વૃદ્ધિ પામે છે.)

(સારત । તને કદાચ એની રાંધા થશે કે એ કામ એવો કેવો કે અનંત શક્તિના ધણી આત્માને ઘેરી રાકે ? પણ એ વિષે તો મેં અમાક ખુલાસો કર્યો જ છે. છતાં વિશેષમાં કહું કે જેમ ધૂમાડાને હવા વગરકું સ્થાન મળે તો જ એને આધારે અગ્નિને ઘેરી લે છે, તેમ ઇદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિના આધારે જ આત્માના જ્ઞાનને એ હમરૂપી રાકું ઘેરી લે છે, માટે જ કહું છું) ઇદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ કામનાં નિવાસસ્થાન કહ્યાં છે. (એમની એથે રહીને) એ દ્વારા એ (કામ-કોષ) દેહધારીના જ્ઞાનને કંધી નાખી દેહધારી (આત્મા) ને મોદમાં નાખે છે.

નોંધ:—

કેટલાકે દીકાકારો જ્ઞાનીને પણ કામ મૂંઝવે છે એવો અર્થ કરે છે, પણ અહીં જ્ઞાની શબ્દથી ગીતાકાર આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે; છતાં જેમ મૂંઝાય છે એનો ખ્યાલ આપવા માગે છે. જે સ્થિતપ્રજ્ઞ જ્ઞાની હોય છે તે કામની જળમાં ફસાતા નથી, પણ સામાન્ય કોટીના દેહધારીઓ ફસાઈ જાય છે. આવો અર્થ લેતાં, જ્ઞાની પ્રકૃતિ-ને ૨ જાણી એટલા કરે છે, અને સામાન્ય જૂતો પ્રકૃતિને અનુસરે માઉ આવેલા ક્ષોદનો પણ મેળ મળી રહે છે. વળી

જાનીને જ્ઞાન દેવારું, જે જ્ઞાન જ્ઞાનને જાણી
 દેવરું નિવરું જે, એ જાણને અગ્નિમાં. (૧૭)
 ઇન્દ્રિયો મન ને બુદ્ધિ, એનાં આધારે જ્ઞાન છે;
 એ તરે જ્ઞાન થાય એ પમાર મોટું દેહને. (૧૮)

તબી છે (કુંડીમાતાના તનય) મોતેય. (આત્મા મળે તો તત્ત્વ
 રચય છે, જ્યાં એ) જ્ઞાનીનું જ્ઞાન હમેશાંના નેરો એવા એ મામ તરે
 વેશયું છે. વપરાંત એ મામગી અગ્નિ, દુઃખે કરીને પરાય જોવા છે, (જેમ
 અગ્નિમાં મળે તે દોઢો તે જાણું રવાના કરી નય, તેમ મામ જોગીના
 ઉપજોગથી કરી નુપ્ત થતો નથી; તત્ત્વ અગ્નિમાં થી દોઢવાથી
 જેમ એ ગુહિ પામે તેમ ગુહિ પામે છે.)

(ભારત । તને કદાચ જોની શંકા થશે કે એ મામ જોવા કેવો કે
 અનંત સક્તિના ધણી આત્માને ધરી રાજે ૧ પાણુ એ નિરે તો મેં અગાઉ
 ખુલાસો કર્યો જ છે. છતાં વિશેષમાં કહું કે જેમ ધૂમાડાને દવા વગરનું
 રથાન મળે તો જ એને આધારે અગ્નિને ધરી લે છે, તેમ ઉદ્રિયો, મન
 અને બુદ્ધિના આધારે જ આત્માના જ્ઞાનને એ મામગી રાજુ ધરી લે છે,
 માટે જ કહું છું) ઉદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ મામનાં નિવાસસ્થાન
 ક્યાં છે. (એમની બાધે રહીને) એ દ્વારા એ (મામ-કોષ) દેહધારીના
 જ્ઞાનને કંધી નાખી દેહધારી (આત્મા) ને મોદમાં નાખે છે.

નોંધ:—

કેટલાક ટીકાકારો જ્ઞાનીને પણ કામ મૂંઝવે છે એવો અર્થ કરે
 છે, પણ અહીં જ્ઞાની શબ્દથી ગીતાકાર આત્મા જ્ઞાન રચય છે; છતાં
 કેમ મૂંઝાય છે એનો ખ્યાલ આપવા માગે છે. જે સ્થિતપ્રજ્ઞ
 જ્ઞાની હોય છે તે કામની જળમાં ફસાતા નથી, પણ સામાન્ય
 કાટીના દેહધારીઓ ફસાઈ જાય છે. આવો અર્થ લેતાં, જ્ઞાની પ્રકૃતિ-
 ખી એટલા કરે છે, અને સામાન્ય જૂતો પ્રકૃતિને અનુસરે
 માઉ આવેલા શ્લોકનો પણ મેળ મળી રહે છે. વળી

શ્રીકૃષ્ણગુરુ શું કહેવા માગે છે, તે પણ ખુદ્ધું થઈ જાય છે કે પ્રકૃતિનો નિગ્રહ નકામો છે, પણ કામનિગ્રહ કામનો શત્રુ છે આત્માનો શત્રુ પ્રકૃતિ નથી પરંતુ આત્માનો શત્રુ કામને તે કાયમનો શત્રુ છે. જૈન ન્યાયની શૈલી પ્રમાણે તે આત્માનો શત્રુ છે. અને એ આત્માની પડખે રહી જીવતો રહે છે. આત્મા એને પડખું આપવું છોડી દે તો એ લય પામે છે. પણ આત્મા એને પડખું આપે છે એટલે છાંદ્રય, મન, બુદ્ધિ આદિ પર પોનો સંબંધ થતાં જ આત્માની વિભાવ પરિણતિ થાય છે, એટલે આત્મા કામને લીધે મૂર્ચ્છિત થાય છે.

આ વાત તો સદુને સમજાય એમ છે કે કામ એ આત્માનો શત્રુ છે. કદી એનો અને આત્માનો મેળ મળવાનો જ નથી. વળી એ પણ નક્કી છે કે આત્માને પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય એટલે એ કામની પડખે કદી જીમો રહેવાનો નથી અને જો એમ થાય તો જેમ વાયુથી ધૂમાડો વિખાઈ જાય છે તે અગ્નિ મોકળો થાય છે, તેમ આત્માનો પ્રકાશ પૂર્ણ ખીલી જશે તેમ છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે કામ આટલો કૂર, ભૂખ્યો અને સદાનો શત્રુ હોવા છતાં આત્મા સમજતો કેમ નથી ?

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ એનું સમાધાન પણ આપી દીધું કે એને (કામને) દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો આધાર મળે છે ત્યાં લગી એ આત્માને મૂંઝવવાનો છે. એટલે મૂંઝાયેલો માણસ યથાર્થ સમજ કે વિચારી કેમ રહે ? એટલે જ સૌથી પહેલાં એને જેમના તરફથી આધાર મળે છે, એમને આત્માએ પોતાના કાજમાં લેવા જોઈએ. જેમ કેસળ વૈદ્ય અસાધ્ય રોગીની ચિકિત્સા કરવામાં પ્રથમ રોગ વધવાનાં અને રોગને આગ્રય મળવાનાં કારણોને કાજમાં લે છે, અને પછી રોગને નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ પહેલાં ઇન્દ્રિયાદિ (કામનાં આધાર રચના) ને કાજમાં લઈ પછી કાયરું કાસળ કાઢવું જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ

નોંધ:—

માત્ર ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવાથી પતી મયું, એમ રજો કોઈ માની લે ! જોડે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ નીચે પ્રમાણે આખો ક્રમ આપી દીધો. આ પરથી દ્રશિત એ થયું કે ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યા પછી મનને વશ કરવાનું (મનને વશ કરવા માટે જ ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી છે એમ ઇન્દ્રિયો વશ રાખનારે) ન જૂલવું જોઈએ અને મન વશ થયા પછી પણ જેમ કોઈ દર્શનદાર એને જ મુક્તિ માની લે છે તે પણ ખરાખર નથી, કારણકે મનથી પર બુદ્ધિ છે. એને પણ કાબૂમાં લેવી જોઈએ અને વળી શુદ્ધિને મુદ્દાં ટેકા આપનાર જે આત્મા છે, તે જ કામરૂપ આત્મા ખરો ચેરી છે. માટે એને મારવાનું નિશાન છેતરે ન જૂલવું જોઈએ. આ પરથી મોક્ષ, મુક્તિ કે નિર્વાણ એ કેટલી મોંઘી વસ્તુ છે, એનો સાધકને કંઈક ખ્યાલ આવશે.

જૈન મૂલોમાં આ વિગતને બારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવામાં આવ્યો છે. ત્યાં ઇન્દ્રિયોના (નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ, લગ્નિય અને ઉપ-યોગ એવા) ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. શરીરોના (ઔદા-રિક, વૈકલ્પ, આકારક, તેજસ અને કાર્મણ્ય એમ) પાંચ ભેદો પાડ-વામાં આવ્યા છે અને તે ક્રમપૂર્વક એક બીજાથી સૂક્ષ્મ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે, એ વિજ્ઞાનને વધુ વિસ્તારથી જ્ઞેતું હોય તો વાચક શ્રી તત્ત્વચર્ચાધિગમ સૂત્રમાં જોઈ લે.

હવે ઉપસંદાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ ઉપરની જ વાતને નક્કર રૂપે કહે છે :—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

એમ બુદ્ધિ થકી સૂક્ષ્મ આત્માને થંભી આત્મથી;

મહાબાહો ! દુરાસાદ કામરૂપ રિપુ હણુ. (૪૩)

એમ (કપર હજી પ્રગાળે) બુદ્ધિથી પર (સૂક્ષ્મ) રહેલા આત્માને
આત્માવરે યંત્રી રાખી એ (આત્મા સાથે રહેલા અને) દુઃખે કરીને સોધી
સકાય એવા એ કામરૂપી શત્રુને લે મહાખાદો ! (લે મોટી બુલવાળા !)
તું મારી નાખ.

નોંધ:—

આત્મા એક હોવા છતાં એના ત્રણ પ્રકારો આ રીતે થાય
છે (૧) અદિરાત્મા (૨) અંતરાત્મા (૩) પરમાત્મા. અહીં કહે છે કે
બુદ્ધિથી પર રહેલો આત્મા—અંતરાત્મા મૂળે શુદ્ધ છે. પરમાત્મ રૂપ
રૂપથી અભિન્ન છે પણ શરીર સાથે હોઈને એને અંતરાત્મા કહે.
વામાં આવે છે અને એટલે અંશે એને પરમાત્માથી જુદો ગણવામાં
આવે છે. તેનો આશરો લેવો જોઈએ. તેની સાથે જ કામરૂપ શત્રુ
મિત્રની જેમ જોતપ્રોત થઈ જાય છે. ત્યારે તેને અદિરાત્મ દશા
કહેવામાં આવે છે. “એવા અદિરાત્મ લાવને અંતરાત્મ લાવથી
થંભાવીને પછી એ અદિરાત્મ દશામાં આત્મા સાથે જોડાયેલા એવા
કામરૂપ શત્રુને મારી નાખ, પણ યાદ રાખજે કે એ કામરૂપી શત્રુ
એવો તો બહુરૂપી છે કે એની મૂળ દશામાં એને પકડી પાડવો બહુ
કઠણ છે. માટે ખૂબ સાવધાન રહી એને અસલી સ્થિતિમાં પકડીને
લગજો, નહિ તો વળી એની એ જ દશા રહેવાની, આગ અર્જુનને
ઉદ્દેશીને શ્રીકૃષ્ણગુરુએ કહ્યું. હવે વાયક બરાબર સમજશે કે શ્રીકૃષ્ણ
અર્જુનને મુખ્યત્વે શું કહેવા માગે છે? વાયક સળંગ ગીતા
નપારી લે, પણ કયાંય તું “દુર્યોધનને હણ કે એની સેનાને. હણ
અથવા કલાણાને હણ.” એ વાત નહિ આવે. પણ
અહીં એમણે ‘હણ’ પ્રયોગ વાપર્યો, એટલે એ મુખ્ય વાત એ
કહેવા માગે છે કે દુર્યોધનના આ રથૂળ શુદ્ધતા મૂળમાં તો માનવીમાં

* અગિયારમા અધ્યાયમાં આવેલા ‘હણ’ પ્રયોગનો ખુલાસો ત્યાં
કર્યો જ છે.

ક્રોધ, માન, માયા અને ક્રોધના ચાર ચાર પાત્રો વર્ણના છે. શ્રીકૃષ્ણમુરતિ જે વાન સંસારે પડી તેના ત્યાં ખૂબ જાનિત છે. કૃષ્ણાનંદ શર્મા જે, જિજ્ઞાસુ વાગ્યું “સિદ્ધિનાં મોખાન”માંથી એ રસપૂર્વક પાંતી શકશે.

શ્રીકૃષ્ણમુરતિ પરિભાષા પ્રમાણે પ્રદિવો સંગમી રાગ કરતાં મન સંગમી રાગ સુદૃઢ છે. મન સંગમી રાગ કરતાં બુદ્ધિ સંગમી રાગ અને બુદ્ધિ સંગમી રાગ કરતાં આત્મા સંગી રાગ સુદૃઢ છે. આત્મા સંગી રાગ એ જ કામગમ. હેઠળ એને માયા પછી જ ખરે જિજ્ઞાસુ મળ્યો ગણાય. જેનું સ્વરૂપ પ્રમાણે એ દશાને શ્રીકૃષ્ણમુરતિ ગુણરથાન કહ્યા ગણાય. એટલે કે ૧૨મું ગુણરથાન. આટલે દૂર આવ્યા પછી સદેવ મુક્તિ મળે જ મળે. અને જેનું દૃષ્ટિ પછી છેવટે અપુનર્જન્મ દશા.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदेऽर्जुन-
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

‘ૐ તત્ સત્’ એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાને ગાયેલી, ઉપનિષદો પૈકી બ્રહ્મવિદ્યા અને યોગ શાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આ સંવાદમાં કર્મયોગ નામનો ત્રીજો અધ્યાય પૂરો થયો.

ત્રીજા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

અર્જુનની સમજમાં "ધર્મ" અને જીવદાર બેય સાવ નોખી અને પરસ્પરનો મેળ ન મળે તેવી વસ્તુઓ છે " એમ હતું. આ પરથી એણે માન્યું હતું કે "જો ધર્મ કરવાની કે ક્રિયા કરવાની જરૂર હોય તો મનુષ્યાગાદિ ધર્મ્ય ધર્મક્રિયા કરવાની જરૂર હોઈ શકે," પણ એ વિષે તો શ્રીકૃષ્ણ મદાત્માનો અભિપ્રાય ખીન્ન અધ્યાયમાં એ થયો કે "અજ્ઞાનીની એ મનુષ્યાગાદિ ક્રિયા બહુ જ ભુલ્લુ દળ આપે છે અને ચિત્તસ્થિરતા ન મળવા દેવાના નિમિત્તરૂપ બની મોટો ગેરલાભ ઊભો કરે છે, અને જ્ઞાનીને તો (જ્ઞાન થયા પછી) એવી ક્રિયાની ખાસ અનિવાર્ય જરૂર છે જ નહિ." એ અભિપ્રાય પરથી અર્જુને ધારી સીધું કે જો શ્રીકૃષ્ણ મદાત્મા આવા ધર્મ્ય ક્રિયાકાંડોને પણ ભુલ્લુ બતાવે તો પછી "તસ્માદ્ યુષ્મત્સ્ય મારત !" યુદ્ધ જેવાં વ્યાવહારિક કર્મો કે જેમાં નરી દિસા જ સંભવે છે, તેવા પાપમાં અને શા માટે ચોળવાનું કરે છે ?"

આ પરથી એ ખૂબ મૂંઝાઈ મયો. એની છુદ્ધિને આધાર પણ લાગ્યો. જરા શ્રીકૃષ્ણ મદાત્મા પર ખિન્નઈ જવા જેવો ચર્ષ મયો. પણ એના મુખ સામે જોઈ એને ગરમ લાગી. હેવટે એણે હિંમત ભેગી કરીને બોળા બાવે કહ્યું:—

આપ ખરું ને તેય ખરું એવું સંદેશાળું જોલીને ખીચડો દાં કરી નાખો છો ? થું અને મૂંઝવીને મારી નાખવો છે ? નરક કરતાં પણ વધુ દુઃખ આ મૂંઝવણમાં થાય છે. મારે ખીલ્લ લાંબી

પંગ્યાનમાં નથી પડ્યાં, તો જિવન મરણ-પરે નથી રહ્યું-પરિણીત ?
મારું કલ્યાણ તારમાં છે !

શ્રીકૃષ્ણ મદાત્માએ સમગ્ર નેપથિને જ જુલું, " સ્વાર્થને મૂંઝાઈ નહ, મા. તેમ જોઈને પણ તમાર મા. નું તને મૂંઝાઈ મારવા કે દેરાન કરવા નથી માગતો, પણ નું કોઈ જમમાં ન પડી જાય, જે ખાતર એકની એક વાનની જીવીજીવી દૃષ્ટિએ જોખાવ કરું છું. તને મારી વાન અત્યારે સાંભળી ખીંગમ જોતી અને નીરસ લાગે છે. પણ તું જ્યારે સમજીશ ત્યારે એ સત્ જોતી સરળ, સુંદર સંકલનાર્થક અને રસિક લાગશે. તારું જોય કેમ થાય ? મારી પણ એ એક જ અભિલાષ છે પણ બાઈ ! જિનાવળે કંઈ આંખા ન પાડે ! ધીરો થા અને સ્થિર ગિતે સાંભળ. "

સાંખ્ય અને યોગ એવી બે શ્રેણીઓ તરફ લોકો નિષ્ઠા ધરાવે છે. પણ તે નિષ્ઠામાં એકાનિકપણું હોવાથી તે સાધક તીવડથી તે દૂર રહી પણ ઊલટી દેટલોક વાર તો પાધક જ થાય છે. ખરી રીતે એ એવ નિષ્ઠાઓ એક જ ધ્યેયલક્ષી હોવી જોઈએ, અને છે. કર્મથી જ બીરુ થઈને ભાગતા કરવાથી કંઈ કર્મથી શ્રેષ્ઠ જ શુદ્ધાય છે? તેમ કર્મને એકાંતે ત્યાગવાથી જ કંઈ સિદ્ધિ થોડી જ મળે છે? પ્રકૃતિના રજેગુણ, તમોગુણ અને સત્ત્વગુણથી બેડાયેલો કોઈ પણ દેહધારી એકે ક્ષણ નિષ્ક્રિય રહી શકતો નથી, રહી શકે પણ નહિ. હા; હાથપગને નિષ્ક્રિય રાખી કોઈ એટલી આળસુ બની જાય, તો જુદી વાત છે. પણ એથી શું વળ્યું?

“ધાર, કે એક માણસનું મન પાપમય વિકલ્પો કરે છે. શું તેને ખંદીખાનામાં પૂરવાથી જ એ પાપમય વિકલ્પો ચાલી જવાના? તારી જ દશા બેને? અત્યારે તારાં અંગ તો નિષ્ક્રિય છે, છતાં મન ઠેટલું સક્રિય છે? શું તારાં અંગો ખાંધી રાખવાથી એ અંધાર છે? એવી ઠાઠ પ્રવૃત્તિ કરે તો લોકો જ કહેવાના કે એ

મિથ્યાચાર કરી રહી છે. પણુ જો એ જાતે જ મન
મય વિકલ્પો છોડી દે અને કર્મેન્દ્રિયોથી પ્રવૃત્તિ કરે
પ્રવૃત્તિ નહિ કરે કે એને જાંદીખાનામાં પુરાવું પડે
વાત જ એ છે કે જેમ આંખવાળાને આંખ મીંચ
ક્રિયા અનિવાર્ય છે અને એમાં એને કશું જોર પ
દુઃખ થતું નથી, તેમ જ દેહધારીને સ્વાભાવિક હાલ
એને એના વિના ચાલતું નથી અને પ્રકૃતિનિયત
નથી, એટલે કર્મેન્દ્રિયો રોકનાર મિથ્યાચારી કરતાં
વધુ સારા ! "

"પ્રિય પાર્થ ! હા, અહીં એક વાતનો ખુલાસો
કર્મ સાથે થાય, પુણ્યની સાંકળ જરૂર જોડાયેલી
દેહધારી જીવ જાંધાય છે એ વાત પણ ખરી;
કર્મેન્દ્રિયોને રોકવા માત્રથી કાંઈ ટળી જાય તેમ ન
પણુ યાદ રાખવું કે જે યજ્ઞાર્થે કર્મ આચરે છે, તેને
થતી નથી અને તેથી તે કર્મ એને જાંધનકર પણુ

"અર્જુન ! તું જાણતો જ હશે કે યજ્ઞ તો
મળ્યો છે એટલે કે એ સૃષ્ટિ સનાતન છે. "

યજ્ઞ એટલે ધર્મમય પુરુષાર્થ. ધર્મમય
દિવ્યતાનું દૃશ્યવૃક્ષ છે. ધર્મમય પુરુષાર્થથી અર્થ
આપોઆપ મળે છે. આ માટે જ પ્રાચીન કાળમાં પ્ર
જોછો હતો ત્યારે એ જ બ્રહ્માના મુખમાંથી આ
વચામાં આવેલું. પ્રાચીન વેદશાસ્ત્રોમાં પણુ તું એ
પરિભાષા આ હતી:

" પ્રજા જોધતી હોય તો યજ્ઞ કરો, દેવને પ્ર
પૂજો. એથી ઇચ્છેલી વસ્તુની સિદ્ધિ થશે. તમે દેવને

મને સંતોષશે. જેમ દેવો માત્ર ભાવભરી પ્રસાદીના વાસનાના
 પૂજ્યા છે, તેમ તમે પણ ભાવભરી પ્રસાદી જ લેજો. બધું એકલા જ
 મોહિયાં ન કરતા ! તો એ માર્ગે પણ તમે પરમકલ્યાણ પામી
 રશો. તમને જે મળે છે તે દેવનું છે. જે એમને આપ્યા વિના
 પાશે તો ચોર ગણાશે. ણીજી વાત એ કે યજ્ઞપ્રસાદી જ્ઞાતાં
 હેલાં સંતોને (નિઃસ્પૃહી-સત્યાર્થી) અને સુપાત્રોને બૂલશે નહિ.
 સંતોને અને સુપાત્રોને પણ એ યજ્ઞપ્રસાદી આપજો, એથી તેઓને
 પ્રાસ્વિક્ષિત જોરાક મળશે ને તેઓ તે જોરાકમાંથી શક્તિ મેળવી
 પ્રત્યાગ્રણ કરી પાપથી છૂટશે. ફરીથી સાંભળજો કે જે (દિવ્યતા-
 વધ્વી સુપાત્રો) દેવોનો અને ણીજનો ભાગ કાઢ્યા વિના માત્ર
 યોતા કાળે ખાય છે, તે પાપ જ ખાય છે એટલું જ નહિ પણ
 અહીં તે શ્રમચોર, ઇદ્રિયારામી અને જગતને બોળાવ છે, તેમ
 પરલોકમાં પણ જન્મની શિક્ષાને પાત્ર છે ” આજે હું તવીન પરિ-
 ભાષામાં તે આ રીતે કહું :—

“ યજ્ઞ એટલે ધર્મમય પુરુષાર્થ. તે દ્વારા જ અર્થોપાર્જન કરો.
 આથી અપરિગ્રહ વત સહેજે આરાધયું જ પડશે. કારણ કે જ્યાં
 પરિગ્રહવાદ આવશે ત્યાં ધર્મમય પુરુષાર્થ કદી જ નહિ હોય.
 કામનાને રોકવા સદાય તત્પર રહો, છતાં ન રોકાય તો ધર્મથી એને
 રંગો. ધર્મમય પુરુષાર્થો વિકારતૃપ્તિ ખાતર કદી ગૃહસ્થાશ્રમને
 દ્વિપિત નહિ કરે, એટલે એ સંયમ ધર્મને મહેજે અંતઃકરણ પૂર્વક જ
 સ્વીકારશે. આથી એવા ગૃહસ્થાશ્રમીની પ્રજ્ઞ પણ ધર્મપ્રેમી દશે,
 જેને પરિણામે માનવતા અને દિવ્યતા બન્નેનો સહેજે મેળ થવાનો.
 આવા ધર્મમય પુરુષાર્થોનાં સાધનો જરૂર સુપાત્ર સંસ્થા કે સુપાત્ર
 સંતમદાત્માઓના પુણ્યકાર્યમાં વપરાવાનાં. આમાં આત્માનો ઉદ્ધાર
 અને જગતની સેવા બન્ને અર્થ સરી રહેવાના. આમ જે ન કરે તે
 ચોર છે, પાપી છે—આત્મઘાતી છે. કારણ કે ધર્મમય પુરુષાર્થ સાથે
 આત્માને પણ પરંપરાએ સંબંધ છે.

“વડાલા દોતેય! હવે તું મારા કથનનો અર્થ જરાજર સમજી મશે હોઈશ. બાઈ! ધર્મ અને આપણા કોઈ વ્યવહારનો લગારેય દુર્મેળ નથી, અને દુર્મેળ લાગતો હોય ત્યાં કોંતો એ વ્યવહાર, વ્યવહાર નહિ, પણ વ્યવહાર હદિ હશે અને કોં તો એ ધર્મ, ધર્મ નહિ હોય, પણ સાંપ્રદાયિક રૂઢિધર્મ હશે.”

“એટલે હવે તને ‘ધર્મ’ ન કરવાં’ એ હક ન રહેતી બ્તેઈએ.”

“સાંભળ, ખીજી રીતે સમજાવું. જોને એકલા આત્માની અથવા ભક્તિની પરિભાષામાં કહું તો પ્રજુતીજ પડી છે એવા સંતો અને ભક્તો કે જે ગૃહસ્થાશ્રમ સાથે જોડાયેલા કેટલાક પ્રપંચમય વ્યાપારોથી સહેજે અજાણ છે, તેઓ કાર્ય કરે કે ન કરે તોય એને કશું અટકાવું નથી કે છોકરાંછેંયાં જૂએ મરવાનાં નથી. જ્યાં એને પોતાના દેહની પણ દરકાર નથી ત્યાં ખીજની શી હોય! છતાંય એ એકાંતે લોકોપકાર ખાતર ધર્યાણના કાંટાની જેમ નિયમિત અત્ર-વૃત્તિપરાયણ રહ્યા કરે છે. છતાં જો ને કેવા એ નિલેપ અને અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હોય છે! છે એને કંઈ દરખ કે શોક! આનું કારણ ખીજું કશું નથી પણ એમની અનાસક્તિ છે.”

“બોલ હવે કંઈ કહેવું છે? જો ધર્મ જ દરખશોકનાં દાતાર હોત તો એમને પણ એ યાત, મારે અજુન! માંડો ન થા. અનાસક્તપણે ધર્મ કરવા માંડ.”

“કહાય તું કહીશ કે સંતો અને ભક્તો તો નિર્લેપ રહી ચકે કારણ કે એમણે સંસાર તત્ત્વો છે. તો હું તને સંસારીનું જ દષ્ટાંત આપું. જો તારી જ જાતિના સર્વોત્તમ પુરુષ જનકવિદેહી કોણ હતા! બલા! કેવું એ આદર્શ ઉદાહરણ છે.”

જે. એમાં ત્યાં એવા ત્યાં તો કર્મ ન કરું રજા છે. " એને તો સામાન્ય દેશવાસીના પગ પરથી નજરમાં પડતો નથી પણ એ વિચાર કાઢે છે કે, તો પછી મોગ ત્યાં જવાગદાર માન્યતા બધા ! એવું જાણું કેમ પાડે ! પરંતુ કે એવો તો મોટો મોટો માર્ગ બતાવે છે. "

" અરે ! ગોળા ' જાને કીંમત તું મારી સામે જો. હું પણ મટકું માર્યા વિના નિરાંતર કાર્યપરાયણ રહું છું. એમ ન કરું કે અવ્યવસ્થા કેટલી વધી પડે અને એનો નિમિત્તપાત તો હું મ ગણાઉંને ? "

હા, એટલું ખરું કે ગોટા, જવાગદાર અને સમસ્ત માણસને સમજી વિચારીને અનાસક્ત બાને કર્મ કરવા જોઈએ. જેમ તેમ વગર વિચારી-અને સાદરી દોષ એને ન પાડવે. જે લોકસમુદાય એને અનુસરતો હોય એનો પણ એણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. એટલે સિદ્ધાંતને છોડીને લોકો તરફ ખ્યાલ કરવો એમ હું નથી કહેતો, પણ સિદ્ધાંત જાળવવો અને લોકો તરફ પણ સાચો મોદરકાર ન બનવું એમ જેમુખી તકેદારી રાખવાનું હું સૂચવું છું.

ધનુધર ! ખરી બહાદુરી તો ત્યાં છે. સત્ય જાળવવું એ ખાંડાની ધાર પર ચાલવા જેવું દુષ્કર છે. એ જાળવવું અને લોકો તરફથી માન-અપમાન જીતવાં, બોલ ! ઠેવી વસમી વાત ! લોકો કંઈક કરે તોય સહુને ગ્રેમથી નવડાવવાં અને એમની તુચ્છ વાતને પણ ન્યાય પૂર્વક ધટાવીને સત્યાસત્ય સમજાવવા પ્રયત્નશીલ રહેવું. આ કેટલું કઠણ કામ છે ! પણ ત્યાં જ તો જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીનો ફેર છે. બળાતકારે તો અજ્ઞાની પણ કોઈને ખેંચી શકે, પણ કર્મસંજીતો દ્વિભેદ પાડ્યા સિવાય પોતાના ચારિત્રની જ છાપથી-સત્તા,

અમિકાર કે મનદોષતની સાક્ષ્યથી નહિ આશ્ચર્યમાં ત્યાં જ જાતીના અનાસક્તિયોગની ખરી ખૂબી છે. તો કે એ કામ મોડું અને ધીમું થાય છે એમ સામે છે; પણ ખડું અને નહાર કામ જ તે છે.

“ કેટલાક કાલા લોકો પોતે જમનના નેના દોષનો કાવો કરીને, લોકોમાં બુદ્ધિબેદ કરે છે. ધર્મને નામે દુષ્ટેય થયાવે છે. એ બંને પોતાના પક્ષમાં સંખ્યાબળ વધારીને માની સેના ફોપ કે અંગે થાડું કહ્યું. પણ એ ખાર ઉપર છીંપણ જેવું કામ દોષ છે. એવા લોકો તો પોતેય કૂચે છે, અને પોતાના અનુયાયીઓને પણ કુચાડે છે. ”

“ અરે કુરુક્ષેત્ર ! ખરી વાત એ છે કે મોર્ધનુઃ ક્યુઃ ક્યુઃ જ થતું નથી. હું અગાઉ કહી મર્યા કે જાતીએ લોકલિંગ અર્થે પણ અનાસક્તિભાવે કમ આચરવાં જોઈએ. તે એટલા ખાતર કે એવા પુરુષોના આદિત્વથી લોકોના અંતરમાં શીડે મુતેલા આત્મા સળવળે છે. અને પ્રેરણા મળે છે માટે, નહિ કે એ જ દોરી રાકે છે. મોર્ધ એમ માને કે મોડું ક્યુ થાય છે, તો તો જમનમાં પશ્ચાત્ત આસક્તિ જાતી થયા, છતાં જમન કેમ ન બદલાયું ! ”

“ બાલ ! જો ને, કુરોધનના હૃદયપલટા માટે મેં થોડું ક્યુ ! પણ બાઈ ! હું સમજું છું કે મારી કરમ એટલી જ કે નિર્મેય બાવે સદુત્તે સત્યપ્રેરણા આપવી, પછી મોર્ધ ગ્રીથે કે ન ગ્રીથે ! ગ્રીથે તેમાં મને ન અદંકાર થવો જોઈએ, તેમ ન ગ્રીથે તો તેથી મને ન નિરાશ થવી જોઈએ. ”

એમ ને બાણે તે જ તત્ત્વવેણા. આવો તત્ત્વજ્ઞ આસક્તિને સફેદો છી રાકે, પણ ને પ્રકૃતિની મોસિકા તરફ કે પુરુષ તરફ જ ન જોતાં માત્ર વિષયો તરફ નિદાને છે, તેને તો આસક્તિ થાય તે પણ બનવા જોમ જ છે. એટલે પછી એ મૂર્ખ કોય કે શાસ્ત્રી

પંડિત દોષ પણ જોઈ મરણા છે. જેમણે જાણ્યો, પંડિત કે સારો છતાં જોવાને પડે માનનાર અધિકાર કરતાં તો માત્ર મૂર્ખ તો સારો ! જોવાની જોડે તો તાર કરતાં પણ જોવામાં રહેલું. માત્ર પડે મૂર્ખને પણ પરાણે સગાવામાં જોઈ માર નથી.

“ પ્રસંગ પડે તો પેમપૂર્વક ગય જન્માત્મક, છતાં ન સમજે તો કંઈ નહિ. ”

“ પાર્થ ! તને આ પાંચ કલ્પ લાગતો દોષ તો મને ખૂં સમર્પી દે, આત્મલક્ષી ગિત્ત જ્ઞાન, આત્મી આશા, મમતા અને તાપ ટળશે. પછી યુદ્ધમાં જોડાવાથી કરાં નુકસાન નહિ માગ. હું આત્મપાતને મોટામાં મોટું નુકસાન માનું છું. આ મારો અભિપ્રાય જરાય દોષદષ્ટિ રાખ્યા વગર શ્રદ્ધાભાગી દિશે તું માનજો ને તેમ વર્તજો. જેઓ આમ વર્તે છે તે મારી પાસે દોષ કે જોડા છતાં તરી જાય છે. પણ જે જોડો દોષ કાઢી અશ્રદ્ધાળુ દિશે કાર્ય કરે છે, તે પાસે હોય તોય ફૂળે છે. ખરી રીતે તે મારા અનુયાયીપણાને લાયક જ નથી. ”

“ મારા ધણા અનુયાયી એવા છે, પણ એની પણ હું ઉપાધિ કરતો નથી. અને જિજ્ઞાસુ એમનોય જો દોષ ! એમાંના કેટલાક તો પ્રકૃતિનાં મૌલિક જોવાને લીધે જૈન પરિબ્રાપા પ્રમાણે જળવાન ઉદયમાન કર્મવિપાકને (ફળને) લીધે મંદ ગતિવાળા બની ગયા છે. અને કેટલાક તો ઇન્દ્રિયવિપયમાં લંપટ બનીને મંદ બની ગયા છે. આ બે પ્રકારમાં પહેલી કાટીના વર્ગને હું ક્ષમ્ય ગણું છું. કારણકે તેઓ પતનને માર્ગે નથી. એટલે આપોઆપ ઠેકાણે આવી જશે. કારણકે એમનો અંતરંગ પુરુષાર્થ તો ચાલુ છે. મૌલિક પ્રકૃતિને જોઈને તો માનીનેય વર્તવું પડે અને એ કંઈ જોડું નથી. મૌલિક પ્રકૃતિ કંઈ પતનને માર્ગે ધસડતી નથી. પણ બીજો વર્ગ તો પતનને માર્ગે જ છે. કારણકે તે નથી તો આત્માને વક્ષાદાર કે નથી

તો મૌલિક પ્રકૃતિને વક્ષાદાર. તને પણ હું ચેતવું છું કે ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં ઇન્દ્રિયો રાગદ્વેષ વશ થાય તોય તારે તારા આત્માને રાગ-વશ બનાવવાની જરૂર નથી. કારણકે આત્માનો એ વૈરી છે. "

માટે જ હું હવે મૂળ મંદા પર આવું છું કે લોકસંગથી નિર્લેપ રહેનાર જ્ઞાનીની ભૂમિકાથી તારી ભૂમિકા આજે જુદી છે, એટલે તારે તો તારા સ્વધર્મને વક્ષાદાર રહેવું જોઈએ.

" હું સમજું છું કે તારું યુદ્ધમાં જોડાવું બયાવડ તને લાગતું હશે, પણ સાથે સાથે એ પણ કહું કે ન જોડાવું એ બયાવડથી પણ બયાવડ છે. કારણકે તારું અંતરનું વલણ આવા સ્મશાનિયા વૈરાગ્યથી વળે તેટલું તૈયાર નથી. તું ગમે તેમ માનતો હો, પણ હું તો તને સાફ કહું છું કે મૃત્યુની ખીંચી બાગવાની વૃત્તિને વશ તું બની ગયો છે. અને એ વૃત્તિઓએ વૈરાગ્યનો સ્વાંગ સજી લીધો છે. " અર્જુન તો થીજી જ ગયો. એને પોતાની ભૂલ તો સમજાઈ, પણ હવે એણે પ્રશ્ન કર્યો કે " વાત સાચી છે. પાપ તો અંતરમાં છુપાયેલું જ છે. પણ એ પાપ શું યુદ્ધકર્મે જોડાવાથી જશે ? કે ન જોડાવાથી જશે ? "

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, " કોઈ પણ ક્રિયા એ બહુ મહત્ત્વનો વિષય નથી. ક્રિયા કરવાથી અંતરનું પાપ ટળે કે વધે એવું પણ ખાસ નથી. મુખ્ય વાત તો સ્વધર્મ જાળવવો. સ્વધર્મ જાળવવો એટલે કે પોતાના અંતરને વક્ષાદાર રહેવું એ છે. એ જ બંધનથી મુક્ત થવાનો માર્ગ છે. હા, ધણીવાર અંતરનો મૌલિક અવાજ નથી પણ પરખાતો; છતાં જો જિજ્ઞાસાપૂર્વક વક્ષાદાર હશે એ છેવટે પણ માર્ગે વળશે જ. "

અર્જુને વચ્ચે પૂછ્યું: ત્યારે અંતરનો અવાજ અથવા પ્રકૃતિનું મૌલિક વલણ આત્માને અનુકૂળ થવા ને પણી આત્મા

છતાં મને આત્માની નબળાઈ કેમ આવી ગઈ? માણસ જાણીને પાપ કરે, પાપનો ડર જ નેમને ન હોય એની વાત તો હું શું કું? પણ મારા જેવા પાપમીરુને પણ પાપમાં જાણે કોઈ દારી નહીં હોય એમ લાગે છે. શું એ પ્રકૃતિધર્મ નહિ?"

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા, "ના માર્છ! ના! એનું મુખ્ય કારણ કામ છે. અને એ કામની સામી બાળુનું પામું કોઈ છે. હા, પ્રકૃતિ અને પુરુષના બંનેયના સંયોગે એ વિશાર જન્મે છે. અને એ કુમાડો અગ્નિ અને છાણાના સંયોગે જન્મી એ જ અગ્નિ ઘેરે છે, તેમ તે આત્માને ઘેરી લે છે. એટલે જ આત્મા મૂળે જાતી હોતા છતાં અજ્ઞાનીની જેમ ઉચ્છૃંખલ માર્ગે પ્રવર્તે છે. કામ અને ક્રોધે આખી દુનિયા ઘેરી લીધી છે. છતાં જાણે હજી ધરાયા નથી. પણ આટલી શક્તિ એમનામાં આવી છે તો આત્માની ઓથે જ એ પશુ તારે બૂલવું ન જોઈએ. એથી જ એને પૂરવા માટે પદાર્થો મને તેટલા નાખે પણ અગ્નિની જેમ બધું સ્વાદા થાય તોય એની કી તૃપ્તિ થતી નથી."

"તને કદાચ શંકા થશે કે એ કામને આત્મા કેમ નિભાવી લે છે? પણ આત્માએ, જે દેહ સાથે સગપણ બાંધ્યું છે, તેમને એણે કબજામાં લઈ લીધાં છે, એટલે જ હું તને કહું છું કે એ વૈરીની ઇંદ્રિયો પર પણ અસર છે, તેમ મન અને બુદ્ધિ પર પણ છે. તેથી જ એકજી ક્રિયા રોકવાથી કે કરવાથી કશું કાર્ય સરતું નથી."

તારે એની સાથે જ લડવામાં બદાહુરી વાપરવાની છે. અ બુદ્ધ તો માત્ર નિમિત્ત છે. દુર્યોધન તારો વૈરી નથી પણ એ કામ તારો મુળ વૈરી છે. એને લીધે દુર્યોધન તો આપડો નિમિત્તરૂપ થઈ છે. ખરી રીતે એ કામ જ હજીવા લાયક છે. પણ એને માટે પ્રથમ ઇંદ્રિયોને નિયમબદ્ધ બનાવીશ, તો તને એની સાથે લડતાં કામ પણ બૂલવે મા! એ વૈરીની ઓટલી એમ કહી દાઢમાં આવે તે

નથી. ઈદ્રિયો તો મુક્ત છે જ, પણ જોનાથી પર મન અને ચેતનાથી પર જુદિને જોનાથીય પર એ દુરાત્મા (કામ) વસે છે. આત્માના મુક્ત પ્રકાશનો આધાર સર્વ એ દ્વારા જોને લક્ષી નાખ. આત્માના અનંતજગ સિવાય જોની સામે દર્શી કારી (દિપાવ) દાવવાની નથી, પણ આત્માના એ અનંતજગનો જુનિદા માટે કમેકમે ઈપર જતું લેઈએ. લેનમુત્રોના શબ્દોમાં તું સમજવા માગતો છે તો ફરીને કહું કે પ્રથમ ચિયરના સાધી લે અને દર્શનગોળ દળશે એટલે તને આત્માનો પ્રથમ સાક્ષાત્કાર તો થઈ જ નરો. પછી આત્મી થઈ શકે. શ્રદ્ધા દદ થશે ખતાં અભિમાનથી કે પ્રમાદથી રખે નવચાંદી બની જતો. માટે જ એ તને શુરુસમર્પણ અને આત્મસમર્પણનો સિદ્ધાંત દર્શાવ્યો છે, જેવટે ચારિત્રગોળની ઈદ્રિયો પર થતી અસરથી તું પદેસાં છુટીશ. એટલે અંશે જે રાગ-દેવ-ક્રોધાદિ પર કાળ મેળવીશ તો ધારેધારે મન અને જુદિ પરની જોમની મુક્તિ અસરો પણ જતી રહેશે. એટલે જ હું કર્મયોગ-ચારિત્રયોગ પર ખાસ બાર વ્યાખ હું. ને પ્રરૂપાર્થને જ સુલભ છે. માટે તારા પ્રરૂપાર્થને વેગ આપું છું. અર્જુન કીક, લેખો શા, તારા દરધર્મને જોળખી દાર્દ-નલપર જન. પણ લેઈ, તું તારા કામ વ્યવસા મોતને લજવાલ ન ચૂકતો ! એ કજવાના કદો જ દિવામાન કરવાની છે. આટલો મારા અર્ધી લગીના કમનનો સાર છે.

(જ્ઞાતા ગારાત્રી તું ને શ્રીકૃષ્ણના અવિનાશી રહેના આત્માને
 લીધે શ્રીકૃષ્ણની સંતાપી અને જોખણે છે. તે આત્મા અત્તરાત્રી છે,
 અને અત્તરાત્રી જ્ઞાનવાન પણ છે પણ ને દેહને એ (આત્મા) પારખે
 છે તે વિનાશી છે. વિનાશી એના દેહને છોડવાર આત્મા ગોતે અપદ-
 અવિનાશીપણ છોડતો નથી. એથી એ જન્મજન્મમાંનરને ભણી રહે છે.
 પણ એ આત્મજ્ઞાનની શુભિષા તમા દેહધારી પદોંએ તો ન ભણી રહે
 છે. નહિ તો નહિ. એટલે તું એ દરિયે સાચો જા, પણ રાક્ષસદરિયે પરખ
 સાચ સાચ નહીં છે.) પરંતુ (તું પરને તપાને તેનો વીર જા, પણ
 પર એટલે બીજે માણસ નહિ; પરંતુ પર એટલે આત્માની સિન્ન ભેરી
 પ્રત્યેક વસ્તુ. આટલું બેદવિજ્ઞાન થયા પછી તારી આ વીરતા કંઈ જોર ન
 રહે જળદળી ઊરશે. આજે એ સ્થિતિ પર તું નથી પદોંએ ગાટે ન તને
 લાગે છે કે સૂર્યનો જન્મ પદેલો અને ગારો પછી. ભાઈ ! મારો આ
 જન્મ શ્રીકૃષ્ણ નામે તને ભલે હમાજાનો લાગતો હોય, પણ બીજા અનેક
 નામે હું ધાણીવાર જન્મ લઈ ચૂક્યો છું, એ રીતે જોતાં આ પદેલાં) મારા
 ધણા જન્મો વીતી ચૂક્યા છે. (અને જેમ મારા ધણા જન્મો વીતી
 ચૂક્યા છે, તેમ તારા પણ વીતી ચૂક્યા ન છે. કારણ કે હું તને અગાઉ
 બીજા અધ્યાયમાં કહી ન ગયો છું કે આપણા બંધાના સંયોગો પૂર્વે પણ
 હતા, આજે પણ છે અને હવે પણ પછી પણ નહિ ન હોય એવું એકાંતે નથી.
 ન્યાં લગી માયાસંગી આત્મા છે, ત્યાંલગી એને જન્મમરણની ઘટમાળમાં
 ફર્યા વગર છૂટકો ન નથી. પણ આવું ચયાય જ્ઞાન ધઈ ગયા પછી એ
 ઘટમાળમાં ફરવા છતાં એનો આનંદ કાઈ અલોકિક ન હોય છે; પરંતુ
 અનુન ! એ જન્મમરણના બેદને) આજે તું નથી ભણી શકતો અને હું
 એ બધું બધું છું. (તેથી તને ભલે અચંબા થતો હોય, પણ મને એમાં
 કશું ન આશ્ચર્ય લાગતું નથી. એટલે હવે તું એમ સમજ લે કે સૂર્યના
 જન્મ પદેલાં પણ મારો જન્મ એકલા હતો ન અને તે એમ સમજાય,
 તો ને યોગની વાત હું આજે કરી રહ્યો છું, તે પૂર્વે પણ કહેવાઈ દરો
 ન અર્થાત્ કે એ પુરાતન છે એ વિષે પણ તને સંકા નહિ ન રહે.) વળી
 હું અનુન ! (જન્મજન્મમાંતરેનો બધુકાર એવો જ્ઞાનસ્વરૂપ અંતર્યામી
 આત્મા) હું (ખરી રીતે તો) અજ (અજન્મા) છું. અવિનાશી છું,
 સાસક છું; છતાં મારા જન્મો શા માટે ? અને ન્યાં જન્મદશા

કે, ત્યાં મરણકરણ પછી અનિવાર્ય છે જ, તો એવાં જન્મમરણો શા માટે? પુણી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ કરતાં નિરાણો અને સસ્તિમાન દોષો છતાં એનો સંજ અને પરાધીનતા શા માટે? એનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે કે: એ પ્રકૃતિને માત્રી માની છે, ત્યાં યજી મારાં પછી જન્મમરણ અનિવાર્ય છે. અહીં મારા શબ્દથી તારે આત્મા જ સમજવો અને ને એવા વિશિષ્ટઆત્માથી જોડાયેલા અને આ શ્રીકૃષ્ણ સંસારથી જોળખાતા અને સમહસા સોય એવી સમજથી કર્યા દરહત નથી. માટે તને એ રીતે કહું છું કે ૧) સંપ્રકૃતિને આધારે દુઃ આત્મભાષા વડે જન્મધારણ કરું છું. (નો પ્રકૃતિનો આધાર હોય છે) તો અને અંતર્ધામી આત્માને અથવા અંતર્ધામીઆત્માના જ્ઞાનવાળા શ્રીકૃષ્ણને જન્મવા-મરણપણું કરું છે જ નહિ. આ સાંબળીને કદાચ તું એમ કહીશ કે જન્મ-મરણને લીધે આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિમાં ભેડાવું પડે. ઘડપણ, અને રોજની દુઃખ કે ઘર્ષ-સોઝ વેઠવાં પડે, એવું કદ તમારા જેવાએ શા સાડુ વેઠવું જોઈએ? સર્વસંસ્થિતમતા અને ખૂતોટું સ્વામીપણું હોવા છતાં દેહ શા સાડુ ધરતો જોઈએ? માયાથી નિર્મલ દોષો છતાં માયા સુખે શા સાડુ જોડાવું જોઈએ? આનો જવાબ એ છે કે, ને શાસ્ત્ર :) જ્યારે જ્યારે ધર્મમાં (એટલે કે વસ્તુની ખરી વાસ્તવિકતામાં અથવા જગત અને જીવનમાં પ્રવર્તતા મહાનિયમના કથાકમાં) મંદતા આવે છે, (ખીલ શબ્દોમાં કહું તો જીવનમાં અને જગતમાં ધર્મવિરુદ્ધ નિકારો બહુ ઉપાડો હો છે એટલે કે (અધર્મનું) નેર વ્યાપે છે, ત્યારે ત્યારે દુઃ આત્માને ચરણું છું અર્થાત્ એક દેહધારીના જીવનમાં જ્યારે સત્યતા અંશો મેળા પડે છે અને અસત્ય ભેર પહોં છે, ત્યારે દેહધારી જ્ઞાનીની હૃદયપૂર્વકની સહિતને પ્રતાપે એવા દેહધારીના હૃદયમાં મૃતની જેમ ચૂનેલો અંતર્ધામી આત્મા સળવળીને નવસર્જન પામે છે, એમ પણ કહી શકાય. ને ધરના એક દેહધારીને લાગુ પડે છે, તે ધરના “ જો કિંટો સો પ્રજાન્તે ” ના ન્યાયે સમસ્ત જગતને પણ લાગુ પડે જ તેમાં નવાઈ નથી. એટલે જ્ઞાનીનો આત્મા, દેહને ધારણ કરે એમાં સદુત્ત્વ કલ્યાણ જ છે. મતલબ કે મારો જન્મ જન્મકલ્યાણથી છે એ વિષે તને સંશય ન રહેવો જોઈએ. જન્મકલ્યાણ સાધુતાના સંરક્ષણમાં અને દુષ્ટતાના વિનાશમાં હોઈને મારે સાધુતાનો અંશો જ્યાં વિહર્યા દોષ કે વિકસવાનો સંભવ હોય, એમને ધારણપોષણ આપવાની પ્રયત્નિ સેવવી પડે છે, અને અસાધુતાના અંશો જ્યાં વિહર્યા

હોય કે ત્રિકસવાનો સંભવ હોય, ત્યાં એમને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ સેવકી પડે છે. પણ આવી પ્રવૃત્તિને લીધે કે જન્મમરણને લીધે મારે આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિમાં ભેડાવું પડે છે, ઘડપણ અને રોગથી ઉપજતાં દુઃખ અથવા બીજા પ્રકારે રાગદ્વેષજન્ય હરખરોડ વેડવાં પડે છે એમ હું ન માનતો. કારણ કે એ પ્રવૃત્તિમાં મારી લગારે આસક્તિ નથી. કોઈ દેવ, કોઈ દાળ કે કોઈ સ્થિતિ દુઃખનું મૂળ કારણ નથી. દુઃખનું મૂળકારણ છે આસક્તિ છે. એટલે દેવ ધરવા છતાં એ બૂતોની આધીનતા મારી આત્મસ્વાધીનતામાં આડખીલીરૂપ થતી નથી. આયો કરી જાણા જ ન હોવાથી) હું સાધુઓની રક્ષા કાળે અને પાપીઓના પાપનું જોર નાબૂદ કરવા માટે તેમ જ ધર્મની (મંદતા દૂર કરી, ફરી) સુદૃઢસ્થાપના કરવા અર્થે પુરે-યુગે જન્મ ધારણ કરું છું (અર્થાત્ પુરેયુગે ધર્મનો આત્મા પ્રસાદી ભવ છે એટલે ઉપરના ક્રિયાકાંડરૂપ કલેવરમાં, યુગે યુગે જન્મતા જ્ઞાનીઓ પોતાનાં દેવ, દાળ અને લોકમાનસને તપાસીને-પ્રાણ પૂરે છે. સારાંદ્રે જ્ઞાનીને આવી સત્યવૃત્તિ સેવકી પણ અનિવાર્ય છે અને એવા જ્ઞાનીના અભાવે સામાન્ય જનતા ક્રિયાકાંડોને જ ધર્મ સમજ બેસી મૂળધર્મને ભૂલી જાય તે પણ જનવા ભોગ દોહીને ધર્મનું સંરક્ષણ પણ એટલું જ અનિવાર્ય છે.)

નોંધ:—

અહીં અર્થના કોંસમાં ઉપરના ચારે શ્લોકોનો નીચોડ તો કહેવાઈ ગયો. અહીં ફરીથી જૈનસૂત્ર-દષ્ટિ સાથે સમન્વય કરીએ. (૧) જૈનસૂત્રોના સમકિતીકૃષ્ણના દાળ, અને વૈદિક ગ્રંથોના બ્રહ્મવાન શ્રીકૃષ્ણના દાળ વચ્ચે મોટું અંતર છે. એટલે કેટલાક ઐત. દાસિકો એ જાને એક જ વ્યાક્ત કરી કે જુનાજુના એવી શંકા કરવા લાગ્યા છે. પણ દાળ અને શેરીમાં ચાહે તેટલું અંતર હોય, તોય એ જ વ્યક્તિને જુદી પાડો શકાય તેમ નથી. એટલે દાળ અને શેરીનું અંતર પરિભાષાભેદની અપેક્ષાએ માનીને એ જાને એક વ્યક્તિ માનીએ, તોય દાનિ આવે તેમ નથી. સમકિતી પુગારે નિન્મરણ જ્ઞાન સંભવે એટલું જ નહિ પણ નિર્મળું જાનિ.

સ્મરણ જ્ઞાન સંબંધે એમાં જૈનસૂત્રોનો વિરોધ નથી. (જો કે જ્ઞાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનને અને સમક્ષિતને અવિનાભાવ સંબંધ નથી, એ કોઈ ન જૂએ ! એટલે કે જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન હોય; અને સમક્ષિત ન હોય ત્યાં તો એ જ્ઞાન નિર્મળ ન પણ હોય, પણ જ્યાં સમક્ષિત હોય અને જ્ઞાતિસ્મરણ જ્ઞાન પણ હોય ત્યાં તો એ નિર્મળ જ હોય.) આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા પોતાના જન્મે જાણે અને અન્યાન્ય સંબંધથી કિંવા અવધિજ્ઞાનથી અર્જુનના જન્મે પણ જાણે તેમાં નવાઈ નથી.

(૨) શ્લોકાંક ૬-૭-૮ ને જૈનસૂત્ર-દષ્ટિએ સમજવા સાર કંઈક ઊંડા ઊતરવું જોઈએ. મૂળે આત્મા અમર છે, અમર છે, અનંત શક્તિમાન છે એમ દિગંધર અને શ્વેતાંશ્વર બન્નેનાં સૂત્રો કહે છે. તો પછી એને જન્મમરણ કેમ સંબંધે? અહીં જૈનદષ્ટિએ ભાવકર્મનો ક્ષતો જીવ થવાને લીધે જન્મમરણ છે એમ કહેવાય છે, એ ભાવકર્મ તે ગીતાની સ્વપ્રકૃતિ. એને લઈને જ આત્મા અને કર્મ વચ્ચે સંબંધ થાય છે. તેમ ગીતા કહે છે કે એ સ્વપ્રકૃતિના અધિષ્ઠાનને લીધે આત્માની અને પ્રકૃતિની વચ્ચે ભાષા જન્મે છે. આ હિમયમુખી ભાષા કિંવા હિમયમુખી વિદ્યારને લીધે અજરામર એવા આત્માને દેહપિંજરમાં રહીને જન્મમરણ કરવાં પડે છે. એમ છતાં જૈનસૂત્રો જેમ કહે છે કે સમક્ષિતી જીવને તો સ્વર્ગમાં જ સિદ્ધાન્ત છે, તે જ સિદ્ધાન્ત નરકમાં પણ છે. એટલે કે એને કોઈ પણ બાબત પરિસ્થિતિ પોતાના સમભાવ મધ્યસ્થભાવ તટસ્થભાવથી લગાડે ડાકાવી શકતી નથી. એટલે એવો વેદાંત પરિભાષા પ્રમાણે સગુણ આત્મા અને જૈન પરિભાષા પ્રમાણે દેહધારી સમક્ષિતી આત્મા દેહ હોવા છતાં એમાં બંધાતો નથી. સત્યપ્રવૃત્તિમાં પરાયણ રહેવા છતાં ક્યાંય લેપાતો નથી. આથી એવા જ્ઞાનીને ચારિત્ર-આત્મરમણતામાં કશી બાધા પડેલ્યતી નથી. અને એના પુરુષાર્થથી જગતનું કલ્યાણ પણ થાય છે. ભગવાન ઋષભદેવ સમક્ષિતી હતા. એમણે જગદ્વ્યાણની

[illegible]

અહીં એક બીજી વાત પણ કહેવી જરૂરી છે, તે એ કે આપણી જાનીની વાટ જોઈને કોઈ જેસી ન રહે, પણ એવો જાનીઅંતર્યામી એકેએક વ્યક્તિના અંતરમાં પ્રકાશે છે, તેનો પ્રકાશ બહાર લાવવા માટે પુરુષાર્થ આજથી જ આદરે. જ્યારે એવી વ્યક્તિઓની ખીજ-વટ થાય છે, ત્યારે એ પૈકી જ કોઈ પ્રેરક જાની નેતા મળી રહે છે. અમુક જાતિમાં, અમુક કાળમાં કે અમુક પ્રદેશમાં જ એવો નેતા મળે એવું પણ ઐકાંતિક કોઈ ન સમજી જોશે. જાતિ, કાળ, દેશ

જે જાણે તત્ત્વથી મારાં, જન્મ ને કર્મ દિવ્ય આ;
તે મરી ન ફરી જન્મે, પામે મને જ અમૃતન ! (૯)

હે અમૃતન ! (હું) હવે એવી ચંદા કરીશ કે “અત્મ-અવિનાશી એવા આત્માનો જન્મ કેમ હોય ? પણ એ તારી ચંદા રચૂળ દષ્ટિએ જે સુદૃઢ દષ્ટિએ જોઈશ તો તને ચોક્કસ જણાશે કે જન્મ ખરવા છતાં આત્મા પોતે તો અજ છે. એ એના અજન્મ સ્વભાવ કોઈ સંયોગમાં તન્નતો નથી. એટલે) મારાં જન્મ અને કર્મ દિવ્ય હોઈને (દિવ્યદષ્ટિ વિના સમજતાં નથી. એક રીતે આત્મા જન્મનો નથી એ વાત પણ સાચી છે, અને બીજી રીતે હું-આત્મા-જન્મ ધરું છું, તે વાત પણ સાચી છે. કારણ કે રચૂળદષ્ટિથી લોકો જ્ઞાનીને એમ માને છે કે આ પ્રભુનો જ અવતાર છે, અને એક રીતે એ વાત સાચી છે કારણ કે તેના જ્ઞાનીની દષ્ટિ આત્મા ભાગી જ હોય છે, એટલે એ દષ્ટિએ એ પ્રભુનો અવતાર ગણાય તો ખોટું નથી. બીજી બીજી રીતે એ દેહધારી હોવાથી આ જ્ઞાનીનો જન્મ થયો, એણે આ કામ કર્યું એમ પણ કહેવાય છે, તે પણ સાચું જ છે, પણ સામાન્ય લોકોના જન્મ અને કર્મ કરતાં જ્ઞાનીનાં જન્મ અને કર્મ નિરાળાં હોય છે. એમાં દિવ્યતા હોય છે. કારણ કે આત્મા તરીકે જોઈ શક્ય છે, તેનાં કર્મ અને જન્મ દિવ્ય હોય જ. આ પ્રમાણે મારાં જન્મ અને કર્મ પણ દિવ્ય છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિ સિવાય આ વાત સમજી શકાય તેમ નથી માટે કહું છું કે) તત્ત્વથી જે એમ જાણે છે, તે તે જ તથા ફરી જન્મતો નથી (એટલે કે આ છેલ્લો દેહ છોડીને એ અપુનર્જન્મ દશા મેળવે છે) અને મને (નિર્મળ આત્માને) પામી જાય છે.

નોંધ:—

અમારો ગીતાકારે શ્રીકૃષ્ણના મુખે હું સાધુઓની રક્ષા કરાજે અને દુષ્ટોના વિનાશાર્થે યુગે યુગે જન્મું છું એમ કહ્યું હતું, એનો અર્થ ખુલાસો છે. પરમાત્મદશા પામેલાને પુનર્જન્મ હોય જ નહિ. શ્રીકૃષ્ણના પરમાત્મસ્વરૂપને તત્ત્વ યકી જાણનારાનો જ પુનર્જન્મ ટળી જાય, તો પછી શ્રીકૃષ્ણ મદાત્માની પોતાની પરમાત્મ-દશામાં પુનર્જન્મને સ્થાન જ ક્યાંથી હોઈ શકે ? એટલે જ ઉપર

હોવામાં આવ્યું કે આ વાતને તત્ત્વદષ્ટિએ જાણવી સમજવી જોઈ એ. તત્ત્વદષ્ટિએ જાણતાં સમજતાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે યુગે યુગે જન્મે છે, એનો અર્થ એ કે યુગે યુગે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા સમા સમતાયોગી-જ્ઞાની-જન્મે છે. અને શ્રીકૃષ્ણ જેમ પરમાત્મદશામાં અકર્મી અને અજન્મ છે, તેમ એવા જ્ઞાનીપુરુષ પરમાત્મદશા પામતાં અકર્મી અને અજન્મ બને છે. સહુનો આત્મા, આત્મત્વદષ્ટિએ એક છે, એટલે અસ્પર્શાની પણ વિશિષ્ટજ્ઞાની બનવાનો અધિકારી છે. અને વિશિષ્ટ જ્ઞાની થયા પછી એનાં જન્મ અને કર્મ આપોઆપ ટળે તેવો એનો સહજ પુરુષાર્થ થાય છે, પણ કદાચ જન્મ અને કર્મ લંબાય કે ચાલુ હોય, તોય એમાં જગતપક્ષે કલ્યાણનું કારણ છે. અને આત્મપક્ષે પરમ સમ્યક્જ્ઞાન હોવાથી (જન્મ અને કર્મની લંબાણ રિચિત્તથી) દર્શી હાનિ પહોંચતી નથી. આટલું સમજ્યા પછી મનુષ્ય સાચે માર્ગે (મોક્ષમાર્ગે) પુરુષાર્થ અવસ્ય કરશે અને એમ છતાં જગતથી કંટાળશે નહિ. આમ થવાથી સ્વ અને પર હિમય પક્ષે, એ કલ્યાણનો ધ્રુવકાંટો બની રહેશે, તેમજ જીવનના પરમ રહસ્યનો અને જગતના પરમ રહસ્યનો સમન્વય કરશે. હવે પરમાત્મ દશામાં જે અપુનર્જન્મ રિચિત્ત છે, તેનો અનુભવ કોણ લઈ શકે તે સંબંધમાં ખુલાસો આપતાં કહે છે :—

દીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

યદ્વત્ત્વો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦ ॥

હુંમય આશ્રિતો મારા, શુદ્ધ જ્ઞાન તપે થઈ;

રાગે ક્રોધે ભયે વોંછા, પામ્યા મારા સ્વરૂપને. (૧૦)

રાગ, ભય અને ક્રોધથી (એ ત્રણ મહાંશુભી એતી એમના સંજયી) વેગળા રહેનારા, મારામાં વન્મય બની મારો આશ્રય સ્વીકારનારા- ધણા (સાધકો) જ્ઞાનમય તપથી પવિત્ર થઈને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

1. The first part of the document is a letter from the President of the United States to the Congress, dated January 1, 1861. It is a formal address, and it begins with the words "I have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 28th inst. and in reply to inform you that the same has been forwarded to the proper authorities for their consideration."

[illegible]

પરંતુ આ તો મળ્યા હિમ્મત ઢાંટીના પર્મની વાત થઈ. આપણે
વિશ્વવત્સલ સંઘનો ત્રણ દક્ષાઓ પેટા ત્રીજી દક્ષાની વાત થઈ,
પણ બીજી બાજુ કે ઉપાસકોનું શું ? એના સમાધાન માટે
હવે છે:—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तान्तरथ्यम् भजाम्यहम् ।
मम यत्कर्माऽनुवर्तन्ते मनुज्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

જા્ય તેમનેમ નિષ્કામભક્તિ જ એમને ગમે અને એ રીતે આપ
વધી મોક્ષ પામી જાય.” આ પરથી એમ પણ સમજવું જ રહ્યું કે
કોઈ રથૂળ અવલંબન લઈ ઉપાસના કરતો હોય તોય તેવી સાધના
ખંડન કરવાની પણ જરૂર નથી.* કારણ કે, મનુષ્યે મુખ્યત્વે તે
એ જ જોવાનું છે કે, કોઈ પણ રીતે પ્રભુને પંથે અનુવર્તનું જોઈએ.
સારાંશ કે સત્યનિષ્ઠા કેળવવી જોઈએ.

પણ આનો અર્થ એ નથી કે મનુષ્યે રથૂળ અવલંબનમાં
પડ્યું રહેવું અથવા લૌકિક કામના માટે જ ઉપાસના કર્યા કરી
ખરી રીતે તો આનો અર્થ એ છે કે જુદાજુદા મત, પંથ, વાદો
સંપ્રદાયોથી કોઈએ ગભરાઈ જવું ન જોઈએ અને અનુભવેથી
સત્યને સર્વ પ્રકારે વફાદાર રહેવું જોઈએ. આમ થવાથી અને
વિરોધી વિચારો કે વાદો વચ્ચે સત્યાગ્રહી, સમભાવી અને રિષા
રહેવાનું બળ પ્રગટાવી શકે છે અને તે પણ અહિંસાના દ્વિતીય
વડે જ. બીજો અર્થ એ ફક્ત યાચ છે કે સત્યાગ્રહી અને
આત્માવલંબી સાધક પોને ગર્વિષ્ઠ પણ ન બને કે મારો મોક્ષ છે અને
બીજાનો નથી. મોક્ષ તો ગમે તે મનુષ્ય, ગમે તે ક્ષેત્ર અને ગમે તે
કાળમાં મેળવી શકે છે, પછી એ સ્ત્રો હો કે પુરુષ હો. પણ મૂળે એ
એકનિષ્ઠા કેળવવી જોઈએ. ધડીકમાં આ અને ધડીકમાં તે સ્ત્રો
અભિવ્યક્ત મનના સાધકો કર્યું જ કરી શકે નહિ. આ વાત
બીજા અધ્યાયમાં પણ બીજા પ્રકારે કહેવાઈ ગઈ છે. જો આ એક-
નિષ્ઠા સૌકર્ષિનકારણ હોય તો ? શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ આનો જવાબ એ
પણ છે કે જ્યારે ગમે તે પ્રજા રાખીને પણ જો એકનિષ્ઠા કેળવાવી
નહી તો એકંદરે તો કલ્યાણકારી જ છે.

* અહીં મુખ્યત્વે દેશાનુવિચારી હોવા જેવું છે. આવકી માતાના મહેવાળી
જાણે છે કે જ્યારે જગત જગત મુજ છેવટે સાચી ભક્તિ આવળ એ બધાને
જાણે છે તેમ.

નિષ્કામ વૃત્તિએ એકનિષ્ઠા રાખવી એ સર્વોત્તમ છે, સકામ વૃત્તિએ એકનિષ્ઠા એ દસાદી ઠોડી છે, પણ એકનિષ્ઠાવિદોશીની ઠોડી કરતાં તો સ્વચ્છ દરજ્જાની છે. સકામવૃત્તિની એકનિષ્ઠાનું ફળ ભોણું છે, તે ફળ મેળું હોય છે, તે દવે ખતાવે છે. એ પરથી એ પણ સદેજ સમજાશે કે જેમ એકનિષ્ઠ એકુત પાસ-કડખ માટે શ્રી નથી વાવતો, પણ અનાજ માટે બી વાવે છે અને એમાંથી પાસ-કડખ તો સદેજ મળે છે. એટલે કે એકનિષ્ઠમનુષ્યે લૌકિક સિદ્ધિની દાંક્ષા રાખવી ન જોઈએ, એમાં એનું ભેવડું ફિત છે, નહિ તો “ ક્રિયામાત્ર ફલવતી ” એ ન્યાયથી ફળ મળે છે પણ તે ધણું જ બોણું. જેમ કે :—

કાંક્ષતઃ કર્મણાં સિદ્ધિ વ્યજંત ક્વદ દેવતાઃ ।
 સિર્મ દિ માનુષે લોકે સિદ્ધિર્મવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

વાંચુકો કર્મસિદ્ધિના, દેવતાને પૂજે અહીં;
 તો મર્ત્યલોકમાં શાંધ, શાંધ છે સિદ્ધિ કર્મની. (૧૨)

કર્મની સિદ્ધિને ઇચ્છનારા (એ) અહીં (આ લોકમાં એ પ્રકારની ઇચ્છા રાખીને) દેવતાએ ને પૂજે છે, તો તે આ માનુષ્ય લોકમાં જ કર્મજન્ય સિદ્ધિ મેળવી શકે છે (પણ તે પાપ)। એવી દાંક્ષા રાખ્યા વગર સંપુરુષાર્થ કરવો એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે.)

નોંધ :—

આ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ મદાત્મા જેમ કહેવા માગે છે કે, “ કર્મસિદ્ધિની વાંચા એ મોક્ષમાર્ગમાં અંતરાયરૂપ છે. એવા કર્મજનના ઇચ્છુકો મારો (અંતર્બાંધી પ્રશુનો) સીધો પ્રકાશ પામી શકતા નથી. એમને વચલા દેવતાઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. જો કે કર્મજન્ય ફળ એને તુરત આ લોકમાં જ મળે છે, પણ એ ફળ

રતું અગાઉ અર્જુને એવો તર્ક કરેલો કે, “ મનુષ્ય ચોરી, હિંસા
આદિ લોકનિષિદ્ધ કાર્યોમાં પુરુષાર્થ કરે તો એ કર્મ કહેવાય
નહિ ? ”

એ તર્કનું શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ સમાધાન એ રીતે કરેલું કે,
જે ક્રિયામાં આત્મવિકાસ અને જગશાન્તિ એ બન્નેને હેતુ
કરી જતો હોય તે ક્રિયા ખરી રીતે કર્મ જ નથી. ” એટલે કે
અકર્મ છે. આટલું સમાધાન થયા પછી પણ અર્જુન મૂંઝાવા લાગ્યો
અને એની મૂંઝવણ વાસ્તવિક જ હતી કારણ કે, ઘણી વખત લોક-
નિષિદ્ધ કાર્યોમાં પણ એકાંતે કર્મબંધન હોતું નથી. તેમ લોકવિહિત
કાર્યોમાં પણ એકાંતે કર્મમુક્તિ સંભવતી નથી. આખરે તો અમુક
પ્રકારનાં પ્રતો એ પણ એક પ્રકારનાં સાધન જ છે. જે કે એ સાધન
મહુ મૂલ્યવાન અને પ્રાયઃ સાધ્ય તરફ દોરી જાય તેવાં બળવાન છે,
પણ ગમે તેવાં ઉત્કૃષ્ટ હોય, તોય તે સાધન છે. એટલે એમાં રહેલા
એયને ધન ન પહોંચે તેવી રીતે ઉદાસીનતા સેવતા હોય કે, એવા
ઉત્કૃષ્ટ સાધનને પણ ગૌણ ગણી મરતપણે પ્રવર્તતા હોય ત્યારે
સામાન્ય સમાજ એવા પુરુષોનું આ આચરણ જોઈ વિભ્રમમાં
પડે છે, પણ વિભ્રમમાં પડવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેવા પુરુષ
માટે હવે એ સાધનની જરૂર ન હોવાથી એ બંધનરૂપ કર્મ ગણાય.
પણ સામાન્ય જનતા માટે એ કર્મો ગ્રહણ કરવા જેવાં ગણી શકાય
જે આપણે દેવપૂજના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. આ વખતે ખરું શું હશે
એ શોધવામાં માણસ મૂંઝાય છે. એટલે તેવી વેળાએ સાધકે શું કરવું
જોઈએ અથવા કઈ દષ્ટિ રાખી કયે માર્ગે પ્રવર્તવું જોઈએ
એવા અર્જુન જેવા અનેક સાધકોને પ્રશ્ન થાય છે, આથી હવે એ
વિશે શ્રીકૃષ્ણમહાત્મા બોલે છે :—

કિં કર્મ કિમકર્મેતિ કથયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્ ॥૧૬॥

આત્મિયું છે કે પરિણા એટલે કે વસ્તુવિવેક સૌથી પ્રથમ હોવો જોઈએ. હેય, જેય અને ઉપાદેયની ત્રિપુટી છે. ક્રયું બળજવા યોગ્ય, ક્રયું તન્નત્રા યોગ્ય, અને ક્રયું લેવા યોગ્ય છે. તે વિવેક હોવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણગુરુએ પણ અહીં એ જ વાત કહી છે. કવિઓ પણ મંજાય છે, એમ કહીને વળી શ્રીકૃષ્ણગુરુ એકલી બુદ્ધિ કરતાં હૃદયની ખરી શ્રદ્ધાનું મૂલ્ય વધુ આંકે છે. આ પરથી વસ્તુવિવેક માટે કોઈ એકલી બુદ્ધિને મહત્ત્વ ન આપે. ખરી વાત તો એ છે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ચારે દૃષ્ટિએ દરેક કર્મને સાધકે જાતે તપાસવું જોઈએ અને મહાપુરુષોનાં વચનોમાં ઇતખાર રાખી સત્યને પંથે પગરણ માંડવાં જોઈએ. જે કે સત્યની કેડી સાંકડી અને ભારે ગહન છે; છતાં સત્યાર્થી અને જગૃત સાધક એમાંથી પોતાની અંતઃપ્રેરણા દ્વારા અવશ્ય ઉદ્ધેશ મેળવશે. આટલી તૈયારી ન હોય તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કોઈ સહચરુનું અવલંબન લે. સહચરુનું અવલંબન લીધા પછી સરાગદૃષ્ટિનો ભય છે, એટલે ત્યાં પણ સહચરુ અને સુશિષ્ય બન્નેએ ચેતવાનું તો છે જ. વળી અવલંબન મળ્યા પછી મૂર્છા એટલે કે મંદ-પુરુષાર્થનો પણ ભય છે. તેમ આંતર-પ્રેરિત માર્ગે જવામાં બે મોટા ભયો છે: (૧) સ્વચ્છંદતામાં સપડાવાનો અને (૨) અભિમાનમાં અટવાવાનો, આ બન્ને ભયો સાધકને જાંચે ચડ્યા પછી પણ આશ્ત અગર લાલચમાં કસોટી કરી પાડી દે એવું બહુવાર બને છે. આથી જ “ માર્ગ ભારે ગહન છે ” એમ શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ સુપાત્ર શિષ્ય અર્જુનને કહે છે. પ્રત્યેક સાધકે એ વાત યાદ રાખવા જેવી છે. *

* કમં, અકમં અને વિકમં વિષે આપણે અગાઉ કહી ગયા હીએ; છતાં અહીં એ ચબ્દો આગ્યા માટે પુનરુક્તિ કરીએ.

કમં એટલે શુદ્ધતત્ત્વ અથવા ઉપાદેય તત્ત્વ.

વિકમં એટલે શુભ અથવા પુણ્ય-તત્ત્વ. અકમં એટલે પાપ તત્ત્વ અથવા અધર્મ.

કર્મણ્યકર્મ યઃ પદ્યેદકર્મણિ ન કર્મ યઃ ।
 સ ચુલ્લિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૧૮ ॥
 યસ્ય સર્થે મમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।
 જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાદુઃ પંડિતં તુભાઃ ॥ ૧૯ ॥

કર્મે અકર્મ ને પેષે, ને ને કર્મ અકર્મમાં;
 તે જાની છે મનુષ્યોમાં, તે ગોળી પૂર્ણકર્મકૃતઃ. (૧૮)
 કામસંકલ્પવર્જેલા, જેના આરંભ છે બધા;
 જ્ઞાનાગ્નિથી બળ્યા કર્મ, તેને જાની કહે ભુધો. (૧૯)

(અર્જુન ! દેવે તું ઇચ્છીશ કે, “ કર્મ, વિકર્મ અને અકર્મનો
 ભેદ શી રીતે જાણવો ? ” એ વિષે તાર્ત્વિક રીતે તો હું અગાઉ કહી
 ચ્યો છું. અહીં વ્યવહારુ દબે કહું છું : “ પ્રિય પાથ ! જો, વિકર્મ પણ
 શુદ્ધદષ્ટિએ તો ત્યાજ્ય ન છે અને એને ઓળખવામાં સાક્ષદષ્ટિ અને શુદ્ધ
 વચન બહુ સહાયક છે. જો કે કેટલાંક ત્યાજ્ય-કર્મો તો જગલહેર હોય
 છે; પણ એમ છતાં ત્યાં પણ સ્વયં-વિચારની જરૂર તો છે જ. કેટલીકવાર
 એકને માટે તજવા યોગ્ય કર્મ, બીજાને માટે ત્યાજ્ય હોતું નથી, અને
 કેટલીકવાર ત્યાજ્ય-કર્મની પ્રવૃત્તિમાં પરેલો દેખાવા છતાં જ્ઞાન-દષ્ટિવાળો
 પુરુષ એવા કર્મ બંધનના લેપમાં લેપાતો હોતો નથી. પરંતુ, આ
 અપવાદિત સ્થળોએ અને વિરલ પ્રસંગે જ બને છે, એટલે રાજમાર્ગે જ
 નથી. તેથી ત્યાજ્યકર્મની પ્રવૃત્તિ પ્રાયઃ ત્યાગવા યોગ્ય ન છે, આ
 એને પારખવામાં હમેશાં મુશ્કેલી પડતી નથી, પણ અકર્મનો અને કર્મને

આ પછીના શ્લોકમાં કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ કે
 વિશિષ્ટ અર્થમાં છે, એટલે ત્યાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એવા અર્થ લીધે
 છે, માટે એ અર્થ જોઈને કોઈ વાચક મુંઝવણમાં ન પડે.

(કર્મ એટલે અવશ્ય આચરવા યોગ્ય કર્મ.

વિકર્મ એટલે શુદ્ધ દષ્ટિના અભાવ વાળા કર્મ.

અકર્મ ,, અકર્મવ્યવૃત્તિ વાળું કર્મ.)

એક કળા કાઢી, કર્મમાં પ્રવર્તવું એ જાદુ જ મુશ્કેલી ભયું હામ છે. એનો વ્યવહારુ ઉકેલ એ છે કે, “ કર્મમાં અકર્મ દિશિ રાખવી અને અકર્મમાં કર્મ દિશિ રાખવી. ” ખીલ રાખેલાં છત્તું તો પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિની દિશિ રાખવી, અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિની દિશિ રાખવી. મધ્યસ્થ જ્ઞાનીઓ એકાંતે ક્રિયાને તત્ત્વનારાને પ્રવૃત્તિ માર્ગની દિશિ આપે છે અને એકાંતે પ્રવૃત્તિના લક્ષીને નિવૃત્તિમાર્ગની દિશિ આપે છે. મૂળે આત્મા સ્વયં નિષ્ક્રિય છે, પણ એવી સ્વભાવસિદ્ધ નિષ્ક્રિયતા માત્ર ચારીરિકાદિ ક્રિયા તત્ત્વવાથી સધાતી નથી, સમભાવથી જ સધાય છે. હવે તું સમજી શકીશ કે પ્રજ્ઞમાં ચોળવાતું તને છું છું છું, એમાં મારો હેતુ શો છે ? એ પણ તારે સમજી લેવું કે મારો હેતુ કર્મસિદ્ધિનો પણ નથી. તને કર્મસિદ્ધિ મળે કે ન મળે, તુરત મળે કે પછીથી મળે એ મારે મન ઝોલુ વસ્તુ છે, પણ મુખ્ય વસ્તુ તો શુભસિદ્ધિ છે, અને એવી શુભસિદ્ધિ કેટલીકવાર કર્મ કરવાના પુરુષાર્થથી થતી હોય છે, તો કેટલીકવાર કર્મત્યાગ કરવાના પુરુષાર્થથી થતી હોય છે, પણ આજે તારે સારુ તો મારો મુખ્ય મુદ્દો કર્મ કરવાના વિષય ઉપર છે. તું કર્મ કરવા છતાં કર્મજનક ન થાય એ રીતે વર્ત. બાઈ અનુન ! છું ખરેખર છું છું કે) જે કર્મમાં અકર્મ (દિશિથી) જુએ છે અને અકર્મમાં કર્મ (દિશિથી) ભાળે છે, તે (મનવાળા) મનુષ્યોમાં (પછુ) સાચો બુદ્ધિવાળો (જ્ઞાની) છે. તે યોગી પણ છે અને તે (જ) સંપૂર્ણ કર્મ કરનારો છે.

(પૃથાના પુત્ર ! ખરું પાંડિત્ય એ કંઈ માત્ર દેહપનાનો વિષય નથી, તેમ ચર્ચા, વાદ કે ચાત્રનો વિષય નથી, વળી દેવળ કે મંદિરમાં બોલવા પૂરતો પણ એનો અર્થ નથી; એ તો આચારપરથી જ પારખી શકાય છે.) જેના સર્વ સમારંભો (એટલે કે જેનાં સર્વ ક્રિયાકારો) હામનામય સંકલ્પ (એટલે કે જૈનસૂત્રોમાં જેને નિયાણું કહેવાય છે, તેવા સંકલ્પો. દા. ત. ફલાણું હામ થાય તો ફલાણા દેવને આ ચઢાવું કે આમ કરું. અથવા મેં જે જપ તપ કર્યાં તેનું અમુક ફળ મળે. એમ ખદલાની ભાવનાથી કર્મ-કર્મ કરવાં તે) થી રહિત છે. (તેનું જ્ઞાન નિર્મળ અને આવરણ-વરણનું થઈ ગયું છે.) તેવા પુરુષનાં જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી કર્મ જળી નાય છે, તેમને જ સાચા જ્ઞાની પુરુષો પાંડિત-કહે છે.

નોંધ:—

જે કર્મ જીવને બાંધે છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આત્માના સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદમય સ્વરૂપ આડો પડે છે એ કહે છે, તે કર્મ નિવારવાનો દ્વંદ્વો રસ્તો ગીતાકારે એ બતાવ્યો કે, કામનામય સંકલ્પથી કોઈ પણ ક્રિયા ન કરે. ક્રિયા પદેલાં સંકલ્પથી તો જરૂર પડે જ છે, પણ એ સંકલ્પમાં કામનાનો અંશ મેળવતો નહિ. એ મળે છે ત્યારે જ જ્ઞાન આવરાય છે. આથી જ ક્યારેક જરૂર હોવા છતાં, કર્મથી ચેતન બંધાય છે અને એવી દશા ત્યાં લગી છે, ત્યાં લગી શારીરિક ક્રિયા રોકે, કે હકથી પ્રાણનો આપામ કરે તોય કર્મનું બંધન અટકતું નથી. તે પ્રવાહ તો એટલો બધો મુદ્દમ છે અને શ્રી આચાર્યગના શબ્દોમાં કહીએ તો “સર્વ” દિશાઓથી તે ધોધમાર ધસી આવતો હોય છે. એને રોકવા માટે તો કામના ઉપર કાળ મેળવવાનો પુરુષાર્થ સતત ચાલુ રાખ્યા વિનાય બીજા બધા ઉપાયો કે સાધનો થીગડાંમાત્ર છે.” આ નિયમ આપણાં સર્વ કાર્યોમાં લાગુ પડે; એટલા માટે ગીતાકારે અહીં એ પણ કહ્યું કે જ્ઞાનીની, ભક્તની કે કર્મયોગીની પણ તે જ કમોટી છે. મનુષ્યની હિચ્ચ કોટીની બુદ્ધિનું સાધન એ સાધ્ય મેળવવા માટે જ છે. માણસે નાની કે મોટી કોઈ પણ હિચ્ચ મેળવવી હોય તો કામ કરનાં પદેલાં દૃઢ સંકલ્પ કરવો. એ સંકલ્પમાં જેટલી કામના હોય તેટલી સિધ્ધિતા આવવાની અને આરંભેલાં સત્કાર્યો પણ અંતે સરેવાનાં, પણ કામના ગલિત સંકલ્પ હશે તો એ કાર્ય એક જગ્યાએ એક પ્રયત્ને બંધ અટકે, રહેલું કે ઉપલબ્ધ દષ્ટિએ અદ્ય બધું બાકી રહેલું એ કાર્ય પૂરુંપૂરું અને વિનિયત નીવડવાનું જ, તે વાતમાં કાંઈ કામ પણ કોઈ સંકલ્પીત ન બને. ત્યારે આવી કામના એક જગ્યાએ એક જગ્યાએ માટે પણ ગીતાકારે દ્વંદ્વમાં બહુ કહી દીધું: જ્યારે જ્યારે એક પ્રયત્નમાત્ર તરફ ધ્યાન લાગે ત્યારે વિનિયમથી

ધ્યેય ન ચૂકી જાય અને ત્યારે ક્રિયાકાંડોથી તમારું મન કંટાળે ત્યારે કંટાળાને એ ન હોડતા પ્રવૃત્તિમાર્ગનું ખરું રહસ્ય ન બૂલશે. બન્ને માર્ગ સાપેક્ષ છે. એકનો એકતિ સ્વીકાર કે અસ્વીકાર નથી, પણ એ બે માર્ગ વચ્ચે સમભાવની દાંડી બગાળર રાખવી, એમાં જ જ્ઞાનની ખરી ખૂબી છે. કોઈ પણ જગ, તપ આદિ ક્રિયાનું કે ધ્યાન, મોન આદિ ક્રિયાનું પણ એ જ ખરું પરિણામ છે. કર્મકોશલ્યરૂપ થોમ કે જેને વિશે ખીન અધ્યાયમાં અને ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવાયું, તે પણ સમભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે વર્તવાને દૈન-મુનોની પરિભાષામાં કહીએ તો " જે કર્મ બંધાવે છે, તે શિથિલ બંધવાળાં બંધાતાં હોઈને ખરી પડે છે અને જૂનાં કર્મો પણ કામનાના નિરોધરૂપી તપથી બગાળે ખાખ થાય છે. આમ આગળ વધતાં છેવટે આત્મા સંપૂર્ણ જ્ઞાનમય ચર્ચને પોતાના સદગ સ્વરૂપને પામી જાય છે. અને હવેબધુ ટળી જાય છે. શાસ્ત્રજ્ઞાન, મહાશુરુનું અવલંબન કે આત્મરદુરુણાની વફાદારી વગેરેનો પરમ હેતુ આટલો જ છે. " નરમદ મહેતાના શબ્દોમાં કહીએ તો " જ્યાં સગી આત્મા તત્ત્વચિદ્-યો નદિ ત્યાં લગી સાધના સ્વરૂપી. "

[ક્રિયા કરવા છતાં ગીતાની પરિભાષા પ્રમાણે કર્મ કરવા છતાં-અકર્મ-એટલે કે કર્મબંધન રહિત-કેમ રહી શકાય એ વિશે કહે છે:]

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાધયઃ ।

કર્મણ્યભિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૨૧ ॥

યદચ્છાલામસંવૃષ્ઠો દ્વંદ્વાતીતો યિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધો ચ કૃત્યાપિ ન નિવદ્ધયતે ॥ ૨૨ ॥

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાઽવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાઽઽચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

છાંડી કર્મદ્વાસક્તિ, નિત્યસંતુષ્ટ નિરપૃહી;
પ્રવર્તે કર્મમાં તોય, તે કશું કરતો નથી. (૨૦)

શ્રુત્યું મન તજી આશા, તજ્યા સર્વ પરિગ્રહો;
માત્ર દેહે કરે કર્મ, તેથી પામે ન પાપ તે. (૨૧)

તૃપ્ત સૌ જે મળ્યું તેમાં, ઈર્ષ્યા ને દંદથી પર;
સમ સિદ્ધિ-અસિદ્ધિમાં, ન બંધાય ક્યો છતાં. (૨૨)

જાને જેનું કશું ચિત્ત, એવા નિઃસંગી મુક્તનાં,
યજ્ઞ અર્થે થતાં કર્મો, બંધાય જોગળાં જતાં. (૨૩)

(અહો કોતેય ! “ક્રિયામાત્રનું” ફળ છે જ” એ તારી વાત સાચી છે. પણ ક્રિયા કરવા છતાં એમાં આત્મા પોતે ન ભળે તોય એ ક્રિયાનું ફળ તો મળે છે, પણ આત્મા જે ક્રિયામાં ન ભળ્યો હોય એ ક્રિયાના શુભાશુભ ફળથી આત્માને હર્ષ કે શોક થતો નથી. અને જ્યાં હર્ષ, અને શોક નથી. ત્યાં કરવા છતાં ન કરવાપણું જ છે. ક્રિયા કરવા છતાં આત્મા ન ભળે એવું ક્યારે બને ? અથવા આત્મા ભળ્યો છે કે નથી ભળ્યો એની કસોટી શી ? ” એવું તું પૂછતો હોય તો તેનો ઉત્તર પણ હું આપું છું. પાપ !) કર્મફળની આસક્તિ છાંડીને જે હર્ષમાં તૃપ્ત રહે છે તથા જેને ક્ષાની તમા નથી (એટલે કે ક્ષાય પ્રતિબંધ વિનાનો જે નિરપૃહી છે) તે કર્મમાં (ક્રિયામાં) પ્રવર્તતો દેખાય તોય કશું જ કરતો નથી (એટલે કે એ પાપકર્મથી બંધાતો નથી).

(દારણ કે પરંતપ ! ફળની ઇચ્છાનો નિરોધ થવાથી એ પોતાના મનને જિતી લે છે, આશાનો શુભામ રહેતો નથી. એના સર્વ પરિગ્રહો નાશ થઈ જાય છે. આથી માત્ર શારીરિક ક્રિયા કરે છે, પણ તેનું કંઈ છતાં એને પાપ લાગતું નથી.

જુદાં ! તને હજી કેમ શંકા રહે છે, બાલ !) સદેજે જે કંઈ

આવી મને તેમાં એવો પ્રુપ્તિ થઈ રહે છે. ઈર્ષ્યા અને (સુખ-દુઃખ શમદ્વેષ આદિ) દ્વંદ્વો તે પર (આઈ કે ઉઠો) રહે છે. (સમુત્પન્નતામાં) સંજ્ઞા મને કે આગતા દેખાય તોય (જન્મે સિધ્ધિમાં) વલ્લભ રહે છે. તે કમ કરવા છતાં બંધાતો નથી.

(અથવા બીજી પરિસ્થિતિમાં કહું તો) જેવું ચિત્ત, જ્ઞાનમાં સિદ્ધિ થયું છે અને જે (બંધન અને બંધનનું જન્મે પ્રકારના) સંચારિત છે મોહસંનિવૃત્તિ વેગલો છે અને એમ કહેઈને જે પ્રજા (સ્વાધીન) છે, તેવો પ્રુપ્તિ મારાઈ (વસતો અર્થ પ્રદિપ્ત પ્રુપ્તિ) અથવા ઉપયોગ લઈ સમય તેનાં કમ આપે છે, તેવી એનું એ આપેલું સમય કમ સમય રાખે છે.

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ બીજા અધ્યાયમાં 'કર્મણ'ને તજવાની વાત કરી હતી. પણ અર્જુનને એ માર્ગ પણ અપરો લાગ્યો, ત્યારે અર્જુન આ અધ્યાયમાં શુદ્ધસિદ્ધિનું સદૃશ રાખવા માટે કહ્યું. એ ન બને તો એથી પણ એક બીજી મુદ્દર રીત જતાવી, તે એ કે કોઈ પણ કાર્યોરંજ પહેલાં કામનામય સંકલ્પ ન કરવો. પણ ત્યારે અર્જુનને કહ્યું કે "કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પહેલાં કર્મ ને કર્મ પ્રકારની છત્રા તો રહે છે, તો ત્યાં શું કરવું?" એના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે કે "કર્મણની છત્રા કદાચ રહેતી હોય તો એમાં મનને ન જોડવું. મન જોડાઈ જાય તોય આત્માને તો એમાં ચોંટવા દેવો જ નહિ." આત્મા નથી ચોંટયો એનું પ્રમાણ એ કે કાર્ય સૂચન થાય કે સૂચન જતું દેખાય, તોય જો આત્મા એ કર્મણમાં આસક્ત નહિ થયો હોય તો એ દરપણે તમ અને પ્રસન્ન રહેશે. એને નિષ્કલ્પનામાં નિરાસા નહિ થાય અને સૂચનમાં એને પ્રતિબંધ-એટલે કે ક્ષેત્ર, કાર્ય કે વ્યક્તિનું બંધન-નહિ થાય.

આથી "હે પ્રજા! આમ થએ ને હે નાથ! તેમ થએ, હું

માવે થઈ' કે તેવો થઈ' " એવી કામનામય આશા કે જેને જૈન
 રિભાષામાં નિયાણું કહેવાય છે, તે નાહિ રહે એટલે એનું ચિત્ત અને
 માત્મા બન્ને પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર રહેશે. આનું પરિણામ
 એના જીવનમાં પણ જણાશે. કારણકે તે બધા પરિશ્રદ્ધા અને સંપ્રદોષી
 ઈશ્વર રહેશે. સારાંશ કે એનું શરીર જ માત્ર ક્રિયા કરતું હશે; બાકી
 મન પણ તટસ્થ હશે અને આત્મા પણ તટસ્થ હશે. એ તટસ્થતાની
 કાળા એના વ્યવહાર ઉપર પડવાથી એનો વ્યવહાર શુદ્ધ જ હશે,
 એથી એ ક્રિયાનો દોષ કે લેપ એને નહિ લાગે.

પોતાના દેહ માટે પણ અનાયાસે જે કંઈ મળે તેથી એને
 પદાર્થ ઉપર કે વ્યક્તિ ઉપર નવેસરથી હવે રાગદ્વેષ થવાનું કારણ જ
 નથી. આથી એવું પણ સહેજે બનશે કે એને હર્ષશોક નહિ થાય.
 કર્મસિદ્ધિ મળે કે ન મળે, સફળતા આને મળે કે પછી મળે,
 એ બન્ને બાબતોમાં તે પોતાનું સમતોલપણ જાળવી રાખશે અને
 જેણે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, તેને પછી કર્મબંધન શાં? કારણકે જે
 કારણથી કર્મબંધન થાય છે, તેને જ એણે દૂર કર્યું પછી બંધ શો
 રહ્યો? પરંતુ અહીં એક પ્રશ્ન થશે કે તો ક્રિયાનું ફળ મળે તેનું
 શું? જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કહીએ તો ક્રિયા છે, ત્યાં કર્મ છે નહીં.
 તો પછી એ કર્મ કયું? અને એ જો આત્માને ન ચોટે તો એનું
 શું થાય? આના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે કે "સંગ છૂટ્યો, મોહ
 સંબંધ છૂટ્યો, એટલે તેવો નિઃસંગી પુરુષ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી
 સમર્થ પુરુષ બને છે. એને પરાધીનતા હોતી નથી. એનું ચિત્ત જ્ઞાનમાં
 હરી જાય છે. આથી એને સંતાપ રહેતો નથી. પણ એમ છતાં
 અગાઉ કહ્યું તેમ ચતુર્દેતુક, જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો ઉપયોગ-
 પૂર્વકકર્મ એ આવરે છે, અને આમ હોવાથી એ કર્મ આત્મા સાથે
 ન ચોંટનાં વિલય પામે છે. જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો એ આસક્તિ
 વિના કે મોળી આસક્તિએ બંધાયેલું કર્મ શિયિત હોઈને નિર્જરાની
 માર્ગે જોગળી જાય છે; ખરી પડે છે. જૈનસૂત્રો કહે છે.

“બંધનો મુખ્ય આધાર પરિણામ (મનની માદો ઇચ્છામાં આત્મા જોડાયું) ઉપર છે.” એ વાતનો મેળ પણ મળી રહે છે.

આ ચારે શ્લોકનો સારાંશ આ છે :—

“ત્યાં કર્મ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી ત્યાં કર્મ કરવાય ડરવા કરતાં કર્મ કરવા છતાં પાપથી કેમ બચી શકાય, એ જ જોવા રહે છે. પોતે પુરુષાર્થ કરતો હોવા છતાં જો અભિમાનને વશ થાય, તો પણ બંધનથી બચી જવાય, એ વાત સમજી શકાય છે અભિમાન એ જ પાપનું મૂળ છે, પણ કામનામય સંકલ્પથી વેગળ રહેવાય તો જ અભિમાનથી અળંગા રહી શકાય. છતાં ધારો અભિમાન ન હોય ત્યાં પણ અપ્રસન્નતા, અસંતોષ, ઈર્ષ્યા, રાગદ્વેષ આદિ બચે તો ભિમા જ છે, માટે કર્મફલની લાલસા છોડવી જોઈએ. તો જ સ્વતંત્રતા ટકી શકે, નહિ તો ગરજવંત બનવું પડે ! જેણે કર્મફલની લાલસા છોડી છે, તે કર્મમાં પ્રવર્તે તોય અકર્મ જ બણાય. કારણ કે કર્મફળ ગમે તે આવે એની એને આશા નથી, મૂઝાઈ નથી. એટલે એ શારીરિક, વાચિક કે માનસિક પરિશ્રદ્ધતી જળમાં સપડાતો નથી. પોતાના આત્માને તથા ચિત્તને વશ કરી રાખે છે, આથી એ દોષિત કરતો નથી. વળી જે સહેજે મજે તેમાં સંતોષ માને છે, કાંઈ પર એને ધૂણા, તિરસ્કાર, ઈર્ષ્યા કે મોહ થતાં નથી. એથી એ નિર્મિધન રહે છે. કંદાય કર્મફળની લાલસા છોડવી પણ અધરી લાગે તો જ્ઞાન-આત્મ ધર્મ-માં-ચિત્તને સ્થિર કરવું. મોહજન્ય સંબંધોનો મન, તન અને વચનથી લામ કરવો. આમ કરવાથી-સર્વ સંગ પરિત્યાગ કરવાથી-બંધનકારક કર્મો આપોઆપ છૂટી જશે, પછી જે કંઈ ક્રિયા થશે તે આત્મોત્તતિ માટે જ થશે. એટલે એ આત્મલક્ષ્યે આચરનારનું સધળું કર્મ આપોઆપ વિલય પામશે.”

આસક્તિને જીતવાના મુખ્ય બે માર્ગ : (૧) કર્મફળની કામના

આતા અને ખોય એકરૂપ અને તે જ સમાધિ. શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગીતા
અધ્યાયમાં અર્જુનને કહી ગયા કે તું મને બધું અર્પી દે. સચેતન
પ્રદ્યુમ્ન શરીરના અવલંબનની ઉપયોગિતાનો એકાંતે કાઈ પણ
અસ્વીકાર નહિ જ કરે. પરંતુ દેહધારી ઉપર નિષ્ઠા પૂરેપૂરી કાદ
કારણસર ન ગોટે તો બ્રહ્મનું અવલંબન લેવું; એમ આદી કહ્યું.
તેમ એક વહીવટદાર બધો વહીવટ પોતે કરે છે, છતાં એ માલિક
તો ખીજાને જ ગણે છે. એટલે કર્તવ્ય બળવવા છતાં એને ગાઢ
આસક્તિ થતી નથી, એમ સાધકે પહેલે પહેલાં (આત્મા) સામે
લક્ષ્ય રાખી કર્મો ક્યાં કરવાં, આથી કર્મજન્ય ફળો ઉપરનો વ્યાસંજ
આપોઆપ ઓછો થશે ને છેવટે તે બ્રહ્મસ્વરૂપ બની જશે. પરંતુ
આ વાત નેટલી કહેવામાં કે સાંભળવામાં સહેલી લાગે છે
તેટલી તે વાસ્તવમાં આચરવી સહેલી નથી. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ
ચોખ્ખવટ કરે છે :—

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞૈર્નૈવોપજુહતિ ॥ ૨૫ ॥

દૈવને જ અનુલક્ષી, યોગી કો યજ્ઞ સેવતા,
બ્રહ્મઅગ્નિ મહીં ખીજા, યજ્ઞને યજ્ઞથી યજ્ઞે. (૨૫)

(પાથ) । તારી યજ્ઞ ખરી છે, કેટલાક નિર્જીવનું અવલંબન લે છે
અને કેટલાક દૈવી સત્ત્વને હૃદયેથી ઉપાસના કરતા હોય છે, મેં આ
કહ્યું તેમ કેટલાક દેવચરણ ઉપાસકો, કાઈ લૌકિક કામનાથી દૈવચરણ
ઉપસતા હોય છે, અને) કેટલાક યોગીઓ (નિર્જીવ પ્રભુને સીધા રીતે
ઉપાસતાં) દેવને પૂજે છે (એટલે કે દેવ દ્વારા પ્રભુને પૂજે છે) - ત્યાં
બીજા વળી બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં યજ્ઞથી જ યજ્ઞને હોમે છે.

નોંધ :—

ગીતાકાર યજ્ઞને સ્ત્રીકારે છે, પણ એ એના ૩૬ અર્થને બદલે

લાક્ષણિક અર્થ ગતાવી એનું પ્રતિપાદન કરે છે. અહીં દેવયજ્ઞ અને અન્નયજ્ઞ એમ યજ્ઞના બે ભેદ પાડી ગતાવ્યા. અન્નયજ્ઞમાં તો અગ્નિ, હવિ, અર્પણ કરવાની ક્રિયા વગેરે બધું અન્નમય જ હોય છે એ વાત ગયા શ્લોકમાં કરી હતી. અહીં એ કહ્યું કે એવો યજ્ઞ, યજ્ઞથી જ હોમાય છે. એમ કહેવાનો આશય એ છે કે અન્નરૂપી યજ્ઞમાં એકતા સળંગ હોય છે. સાં હોમનાર પણ તે અને હોમવાળું પણ તે જ. પણ દેવયજ્ઞમાં જરૂર ભેદ પડે છે. એમ છતાં અગ્નિ કહ્યું હતું તેમ એનું લક્ષ્ય અન્ન તરફ છે, તે દેવયજ્ઞનો ઉપાસક હોય તોય આખરે અન્નને પામે છે.

શ્રી ઉત્તરાખ્યયજ્ઞ સૂત્રના પચીસમા અધ્યયનમાં જૈન દૃષ્ટિએ યજ્ઞની ખીના આવે છે, સાં પણ ઉપર શ્લોકાંક ૨૪-૨૫ માં જે ચોખ્ખવટ કરી છે, તેવી જ ચોખ્ખવટ છે. જૈનસૂત્રોની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યયજ્ઞ અને ભાવયજ્ઞ એમ બે પ્રકારના યજ્ઞો છે: (૧) દ્રવ્યયજ્ઞમાં પણ ભાવયજ્ઞનું લક્ષ્ય હોય તો જ તે સાર્થક છે, નહિ તો કર્શો અર્થ સરતો નથી; (૨) દ્રવ્યયજ્ઞ કરતાં ભાવયજ્ઞ ઉત્તમ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ શુરુ દ્રવ્યયજ્ઞને તો દ્રવ્યયજ્ઞ કહે છે, પણ ભાવયજ્ઞને જ્ઞાનયજ્ઞ તરીકે જોળખાવે છે.

હવે ગીતાનો દ્રવ્યયજ્ઞ પણ ઘી કે પદાર્થોને હોમવાનો યજ્ઞ નહિ, પણ વિષયાદિને હોમવાનો યજ્ઞ છે એમ શ્રીકૃષ્ણશુરુ કહેવા માગે છે:—

ઓત્રાદોનોન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ ।
શબ્દાદોન્ધિપયાનન્ય દ્વિદ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ॥ ૨૬ ॥
સર્વાંણીન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નો જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

નોંધ:—

આ પરથી જરાજર સમજી શકાશે કે શ્રીકૃષ્ણગુરુનો યજ્ઞ કેટલો વ્યાપક છે. આપણે અગાઉ યજ્ઞનો અર્થ ધર્મમય પુરુષાર્થ અથવા જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ઉપયોગ લીધો હતો, તે આગાદ રીતે થી રહે છે.

આ રીતે જોતાં સ્થૂળભાગ એ દ્રવ્યયજ્ઞ અને સંયમ, તપ, અને સ્વાધ્યાયયોગ એ બધા જ્ઞાનયજ્ઞ (અથવા જૈન પરિભાષા પ્રમાણે ભાવયજ્ઞ)માં ધર્મમય પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ. મતલબ કે જે જે સાધનો, સાધ્ય બાણી લઈ જવામાં સફળ થાય તે બધા સાધનો યજ્ઞરૂપ જ છે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ બીજા અધ્યાયમાં જ્ઞાન ઉપર જોર આપ્યું હતું. આ ચોથા અધ્યાયમાં એ બન્નેને છોડી જ્ઞાનમય યજ્ઞ ઉપર જોર આપવા માગે છે. કૃષ્ણની લાલસા છોડી કર્મ કરવાં એ ઉત્તમ માર્ગ છે, પણ એના કરતાં સરળ માર્ગ એ છે કે જે સાધન, સાધ્ય બધું લઈ જાય તે સાધનમાં પુરુષાર્થ કરવારૂપ યજ્ઞાર્થે કર્મ આચરવાં.

આવું સમજી લીધા પછી કોઈ ગૃહવાસી હો કે કોઈ વનવાસી હો ! કોઈ ત્યાગીવેશે જોળખાતો હો કે કોઈ વગર વેશે ત્યાગી હો ! કોઈ લોકસેવા અર્થે ત્યાગી બન્યો હો કે કોઈ એકાંતવાસી સેવતા હો ! કોઈ ઉપાસના કરતો હો કે કોઈ યોગસાધના કરતો હો ! પણ સહુએ કંઈ ને કંઈ સત્પુરુષાર્થ તો કરવો જ જોઈએ અને એવા બધા પુરુષો શ્રીકૃષ્ણગુરુના આશય પ્રમાણે તો તીક્ષ્ણ મન ધારણ કરનારા થતિઓ જ છે. આનું નામ તે જૈનસૂત્રોનો સ્વાદુનાદ મનુષ્ય ગમે તે માર્ગ પકડે, પણ એનું ધ્યેય, “આત્માની જોળખાણ” હોવું જોઈએ અને જો એ હોય તો ગમે તે માર્ગે હો જતાં એ થતિ જ છે. માટે કોઈ પોતે જ બહુ કઠણ તપ કરે છે

પેલું અભિમાન ન કરે. એ જ વાતને આગળ વધારતાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ
રીતી કહે છે:—

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં તથાપરે ।
પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધ્યા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥
અપરે નિયતાદારાઃ પ્રાણાપ્રાણેષુ જુહતિ ।
સર્વેઽપ્યેતે યદાવિશે યદાક્ષપિતૃકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥
યદાદિદામૃતભુજો યાંતિ વલ્લ સનાતનમ્ ।
નાયં લોકોઽસ્ત્યયદસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

અપાને પ્રાણને દોમે, પ્રાણે કાઈ અપાનને;
પ્રાણાપાન ગતિ રોધી, પ્રાણાયામે પરાયણ. (૨૯)
વળી ખીન મિતાદારી, પ્રાણમાં પ્રાણ દોમતા;
તે જ્યાં યજ્ઞજ્ઞાતાઓ, અપાનમાં પાપ યજ્ઞથી. (૩૦)
યજ્ઞશેષમુધાબોગી, પામે અલ્પ સનાતન;
અયજ્ઞીને ન આલોક, તો પછી અન્ય ક્યાંથી દો. (૩૧)

(કુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા હે અર્જુન!) વળી કેટલાક યોગીઓ
(પ્રાણાયામના સાધન દ્વારા આગળ વધતા હોય, તેઓ) પ્રાણાયામમાં
પરાયણ ગણાય છે. એવા પુરુષો પ્રાણ અને અપાન બંને વાયુઓની ગતિ
પર સંયમ લાવવા માટે (કેટલીકવાર) અપાનમાં પ્રાણને દોમે છે અને
કેટલીકવાર પ્રાણમાં અપાન (વાયુ)ને દોમે છે.

વળી બીજા કેટલાક આદાર ઉપર ધ્યાન લાવીને પ્રાણમાં જ પ્રાણને
દોમે છે. એમ ઉપર દેશા તે સર્વે યજ્ઞથી જેમણે પાપ ખપાવી નાખ્યાં
છે એવા યજ્ઞજ્ઞાતાઓ છે. (જે આચરણમાં મૂકે, તે જ ખરો જ્ઞાતા એમ
હોઈને તેઓ તો પ્રલને પામે જ છે. પરંતુ એવા) યજ્ઞની પ્રસાદીરૂપ
અમૃત ભોગવનારા હોય છે, તે પણ સનાતન જલ્પ પામે છે. (પાપો,
હવે તું સમજી શક્યો દોઈશ કે હું જે અર્થમાં યજ્ઞની વાત કરું છું તે

અર્થમાં યજ્ઞ સદુને એક સરખો જરૂરી છે. ખરી રીતે કદું તો) યજ્ઞ કરનાર માટે આ લોક પણ નથી (એટલે કે યજ્ઞ ન કરનાર કોને લોકમાં પણ સ્થાન નથી), તો પછી, પરલોક તો ક્યાંથી હોય

નોંધ :—

ગીતાકાળમાં પ્રાણાયામ ઉપર બહુ જોર આપવામાં આવ્યો. એટલે શ્રીકૃષ્ણગુરુએ પ્રાણાયામને પણ યજ્ઞમાં સામેલ કે સારાંશ કે જે સાધન સાધ્યભણી લઈ જવું હોય તે સાધન કરાયેલા બધા પુરુષાર્થને એ યજ્ઞ કહે છે. એ આપણે અગાઉ કે તેમજ છે.

પ્રાણાયામ કરનારા પણ એ રીતે યજ્ઞકર્તા જ છે. પ્રાણવાયુ નિયમમાં લાવવા માટે તેવા સાધકો પુરુષાર્થ કરે છે. પ્રાણવાયુ નિયમમાં લાવવાથી સમત્વ આપોઆપ સધાય છે. પણ લક્ષ્ય સમત્વ યોગ પર હોવું જોઈએ, નહિ તો સામાન્ય શારીરિક કાયદા ઉપરાંત ખરો કોઈ લાભ થતો નથી. કેટલીકવાર તો અણુધડ માણસ શરીર પણ નુકસાન કરી બેસે.

પ્રાણનો વેગ કામના ઉપર બહુ અસર કરે છે અને પ્રાણ મંચમ કામના ઉપર કાબૂ લાવી શકે છે. આ રીતે પ્રાણાયામ સાધન ઉપયોગી છે જ, પણ અભ્યાસના પ્રેમ સિવાય અને ગુરુના સિવાય એ માર્ગ જોખમી છે.

મંધીર લખે છે: “ શાસ્ત્રીય સંસ્કૃત પરિભાષામાં અંદર અંદર નીકળનારા વાયુને પ્રાણ કહે છે, જ્યારે ગુજરાતી વિજ્ઞાન પરિભાષામાં અંદરથી અંદર ફાળત્ર થનારા વાયુને પ્રાણ કહે છે.” પણ આ બંને ખરા અર્થમાં નહીં છે. ઘણા જીવો અમુક સમયે આંતરિક્ષ્મન પણ અંદર કાઢે છે. દા. ત. ઝાડોની ઘણી જાતો છે.

આમ જોતાં તો એ બન્ને પરિભાષા મળી રહે છે. ખરી રીતે એક વાયુનાં પાંચ નામો છે: (૧) પ્રાણ (૨) અપાન (૩) વ્યાન (૪) ઉદાન અને (૫) સમાન. એમની ઝોળખાણુ લો. ટિળક ઉપનિષદો પર આ પ્રમાણે આપે છે:—

(૧) પ્રાણ એટલે આગળ જનારો ઉચ્છવાસ વાયુ. (૨) અપા એટલે અંદર આવનારો શ્વાસ વાયુ. (૩) વ્યાન—અર્ધો શ્વાસ રોકી જોર કરવાનાં કામોમાં પ્રમટ થાય છે તે વાયુ. (૪) ઉદાન—મરણ સમયે નિકળી જનાર વાયુ. (૫) સમાન—શરીરમાં અન્નરસને એ સરખી રીતે પહોંચાડનાર વાયુ.

અપાનવાયુમાં પ્રાણને હોમવો એટલે કે ઉચ્છવાસમાં શ્વાસ હોમવો, આને યૌગિક પરિભાષામાં પૂરક નામનો પ્રાણાયામ કહેવા આવે છે. અને પ્રાણવાયુમાં અપાનને હોમવાની ક્રિયાને રેચક નામ પ્રાણાયામ કહેવામાં આવે છે, અને પ્રાણ તથા અપાન બન્નેનો ને નિરોધ થાય છે એને કુંભક નામનો પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

આ રીતે શ્રીકૃષ્ણગુરુ પોતાના કર્મયોગમાં પ્રાણાયામ નામ યોગસાધનને શમાવી દે છે. સાંખ્ય વિષે પણ એમણે પોતા ખરો મત દર્શાવી દીધો છે. ઉપર એમણે જ્ઞાનને યજ્ઞ કહ્યો, તે જ સાંખ્યદર્શન પણ યોગમાં શમાઈ ગયું. વૈશેષિક અને નૈયાયિક પણ શમાયા. વૈદાંતને તો એણે પૂરો ન્યાય આપ્યો છે અને હજુ આપ મીમાંસકનાં કર્મકંડોવાળો યજ્ઞ એમને બહુ સ્થૂળરૂપમાં દ્રવ્ય લાગે છે. એટલે એમને જૈનસૂત્રો અને બૌદ્ધધર્મના પ્રાચીન ગ્રંથો લખેલો જ્ઞાનયજ્ઞ જ પસંદ છે, એ વાત પણ ફરીને તે આગળ કહે

“જેઓ સંયમિત ભોજન કરનારા છે તે પણ પ્રાણમાં પ્રાણ હોમનારા યજ્ઞી છે,” એમ કહી યુક્તાહાર મહત્ત્વની વસ્તુ છે એ સમજાવે છે. જૈનસૂત્રોમાં ઉપવાસ, ઉણોદરી, સ્વાદસંયમ, વગે

આત્મતપમાં અભ્યાસમાં છે. આંતરિકતા વનનિવારમાં એમના મદિમા ગવાયો છે.

“અતસમાં પ્રાણ” એ અંદર લૌકિક કહેવાન પરથી ઉપદેશ દિયા ખ્યાસે નેઓ ઉપવાસ કે ન્યૂનબોગ્ગન કરવાથી હરે છે, તેઓને શ્રીકૃષ્ણગુરુ સમગ્રને છે કે “પ્રાણમાં પ્રાણને દોમવાથી, પ્રાણની શક્તિ જૂદી થવાને બદલે વધુ સતેજ થાય છે, માત્ર એ બધું નિયમબદ્ધ થવું જોઈએ. ઉપવાસ અને પ્રમાણસર બોગ્ગન કરવાથી કાયા નિરોગી થાય છે અને રહે છે, એવો પ્રમાણિક હોદ્દરો અને વૈદ્યોનો મન છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે ગીતા એને વૈદ્યકીય સ્વરૂપ આપવાને બદલે ધાર્મિક સ્વરૂપ કેમ આપે છે? એનું અમાધાન તો સ્પષ્ટ છે. જે ખરેખરી ધાર્મિક ક્રિયા છે તેમાંથી આપોઆપ રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક અને નૈતિક કોયડાઓ ઉદ્ભવી જ જાય છે અને ઉદ્ભવી જવા જ જોઈએ. યુક્તાધારના અભાવે રાષ્ટ્રની મોદારી, સામાજિક શક્તિની ક્ષીણતા, જૂખમરો, ચોરી, લૂંટ વગેરે નૈતિક ગુનાઓ જન્મે છે એ વસ્તુ ધણી સમજી શકાય છે.

“આમ તપ, સંયમ, યોગ, અભ્યાસ, એવી જુદીજુદી ક્રિયાઓ નેઓ ધ્યેયને અનુલક્ષીને કર્યા કરે છે, તેઓ એવી ક્રિયાઓ પોતાના પાપને ક્ષીણ કરે છે. નેઓ આવા યજ્ઞને આચરે છે, તેઓ ખરેખર યજ્ઞના જાણનારા હોઈને સનાતન એવા ધર્મને પામે છે.

“અરે ! યજ્ઞની પ્રસાદી જન્મનારા પણ સનાતન ધર્મ પામે છે.”

આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણગુરુ એમ કહેવા માગે છે કે, “ઉપદેશા યજ્ઞો પ્રાયઃ સંયમી લોકાને જ લાગુ પડે છે. ગૃહસ્થ લોકો તો સંયમ ન પાળી શકે તો સંયમીની સેવાનો સામ્ર લે તો પા

જ્ઞાનમૃતના બોગી થઈને સનાતન બ્રહ્મને પામે છે.” અગાઉ
૧ અધ્યાયના તેરમા શ્લોકમાં “ગૃહસ્થ માટે દાનયજ્ઞનું નિરૂપણ
હતું અને પ્રમાણિક ગૃહસ્થને ત્યાંથી બોજો નાખ્યા વગર
પૂર્વક મળે તે નિઃસ્પૃહભાવે બોગવી લેવું એ સંતો માટે પાપ-
નનું કારણ છે એમ જતાવ્યું હતું.” આ પ્રમાણે જ, છતાં
આપામેદે, જૈનસૂત્ર શ્રી દશવૈકલિકના પાંચમા અધ્યયનના પ્રથમ
શ્લોકમાં ૧૦૦મા શ્લોકમાં કહેવાયું છે કે, નિઃસ્પૃહી દાતા અને
સ્પૃહી ભિક્ષુ બન્ને સદ્ગતિ પામે છે. આદર્શ ગૃહસ્થ પાસે દ્રવ્ય-
નું બહુપણું છે, પણ તે ભાવયજ્ઞનું લક્ષ્ય રાખે છે.

સાચા સાધુ પાસે ભાવયજ્ઞનું બહુપણું છે, પણ તે દ્રવ્યયજ્ઞને
હોડતો નથી. જૈનસૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ તો ગૃહસ્થો ધણું-
નું વ્યવહારમાં રહેલા હોય છે, પણ જો તેઓ નિશ્ચયલક્ષી વ્યવહાર
પી શકે તો સનાતન બ્રહ્મ પામી શકે છે. એ જ રીતે ત્યાગીઓ
પુંખરું વ્યવહારથી દૂર રહી શકે છે, પણ તેઓ શુદ્ધ વ્યવહારને ન
મળતાં સત્ પુરુષાર્થ જારી રાખે તો એય કાંટાને તોળી મધ્યસ્થ-
વ રાખી શકે છે અને સનાતન બ્રહ્મ પામી શકે છે. આ રીતે
વા વ્યાપક યજ્ઞ (ધર્મમય પુરુષાર્થ)ની સહુને જરૂર છે. જેઓ
જાને જાને આવા (લોકસંમહનો જેમાં શમાવેશ છે તેવા) સત્
પુરુષાર્થથી પણ છેટા રહે છે, તેઓ તો “આ લોકને પણ સાધી
તા નથી, તો પછી પરલોક તો ક્યાંથી જ સાધી શકે?” આમ
જોને શ્રીકૃષ્ણગુરુ એમ પણ સમજાવી દે છે, કે જે ક્રિયા આ
હુ જીવનમાં કશીય સંતોષદાયક નીવડતી નથી, તે ક્રિયા પરમવમાં
ય સંતોષદાયક ન જ નીવડી શકે. મનુષ્ય, કેટલીકવાર બ્રમથી માની
શો હોય છે કે “અમુક ધર્મક્રિયાનું ફળ આ ભવે નથી મળ્યું,
યુ પરભવે મળશે.” શ્રીકૃષ્ણગુરુ એ બ્રમને છોડાવી દે છે.
નસૂત્રોએ આ વાત બહુ મુંદર રીતે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ઊડાણથી

છાણી લઈને તારણ આપ્યું છે. તે કહે છે કે, “ધર્મનું પાતન એટલે
 જીવનશુદ્ધિનો સાક્ષાત અનુભવ. ધર્મમાં નમદ પાતું જ મુખ્ય છે.”
 દેવે મુખ્ય વાત એ કહેવા માગે છે કે, યજ્ઞનો સંબંધ હેઠળ પ્રજા
 સાથે છે. અને એ જ રીતે કર્મનો યજ્ઞ સાથે સંબંધ છે અને
 જ્ઞાનમાં કર્મોનો સમાવેશ થાય છે.”

एवं बहुविधा यज्ञा विवर्तता ब्रह्मणो मुखे ।
 कर्मजान् विद्धि तान्सर्वानि यं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
 श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।
 सर्वं कर्माञ्जितं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

એમ યજ્ઞ બહુ ભેદે, વિવર્તયો બ્રહ્મના મુખે;
 સૌ કર્મજન્ય તે જાણુ, એવું જાણી છૂટીશ તું. (૩૨)
 છે દ્રવ્યયજ્ઞથી સારો, જ્ઞાનયજ્ઞ પરંતપ !
 જ્ઞાનમાં પાર્થ સૌ કર્મો, પૂરેપૂરાં સમાપ્ત છે. (૩૩)

(પ્રથમ પાઠ) । ઉદ્વિગ્ધમન તથા રૂપવાસ વગેરે કારિકાઓ
 દેવાધ્યાય મીન આદિ વાચિકયજ્ઞ છે. અને આત્માતુલ્યધાન આદિ
 માનસિકયજ્ઞ છે. આ રીતે કાયાથી, વાણીથી અને મનથી એમ અને
 પ્રકારના જે યજ્ઞો બ્રહ્મના મુખમાં ફેલાયા છે. (અર્થાત્ કે ત્યાં જ્યાં
 આત્મા છે, ત્યાં જ એ યજ્ઞ છે) તે જાણાય કર્મ થકી જ જન્મેલા જે
 એમ જાણુ. એવું જાણ્યા પછી તું મોક્ષ પામીશ.

પછી એ (૩૨મર વાળું) વેદો જાણ્યા પછી (૩૩મર વાળું) દ્રવ્યયજ્ઞ થકી જ
 જ્ઞાનયજ્ઞ જ છે પરંતપ ! શ્રેયકારક છે કારણ કે તે પાર્થ ! જ્યાં જે
 પૂરે પૂરું રીતે (તે એકમાત્ર) જ્ઞાનમાં (જ) સમાઈ જાય છે.

† ‘દ્રવ્યયજ્ઞ’ આત્મ બંધે મોક્ષ કરવાયક થાય પછી ધર્મનું આત્મ
 જ્ઞાન જ આત્મ જ છે.

નોંધ:—

આ બે સ્થોકનું રહસ્ય જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો આ પ્રમાણે છે :—

આત્મા બણી લઈ જનારો પુરુષાર્થ યત્નરૂપ છે. પરંતુ ખીટ દ્રવ્યક્રિયાઓના પુરુષાર્થ કરતાં જ્ઞાનમય પુરુષાર્થ વધુ શ્રેયકારક છે. કારણ કે આત્મામાં જ્ઞાન સમાઈ જાય છે, અને જ્ઞાનમાં સઘળા અને પૂરેપૂરી રીતે ક્રિયામાત્ર સમાઈ જાય છે. " આનો અર્થ એ થયો કે જે સાધન, આત્મા બણી લઈ જાય એ જ ખરું સાધન. અને એ ખરાં સાધનોમાં પણ વિવેક જાઈએ. વિવેક ન હોય તો ખરાં સાધન પણ ખંધનરૂપ થાય અને વિવેક હોય તો ખરાં સાધન ક્રિયા તો આપોઆપ આવે.

આ સ્થોકમાંના 'બ્રહ્મભુખ'નો અર્થ ત્રીકાકારો 'વેદ' હરે છે અને એ પરથી એવો અર્થ કાઢે છે કે, " વેદમાં જે યજ્ઞો વર્ણવાયા છે, તે બધા કર્મ થકી જન્મે છે; કર્મ વિના જન્મતા નથી. આવું જાણ્યા પછી તું છૂટી જઈશ. " અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ-ચુરુ બ્રહ્મ એટલે કે આત્મા સાથે અહીં યજ્ઞનો અને યજ્ઞ સાથે ક્રિયાનો અને એ ક્રિયામાં પણ જ્ઞાનમય ક્રિયાનો ખ્યાલ અનુનતે આપનાં માગે છે. મીમાંસકનાં કર્મકાંડનો અને વેદાંતના જ્ઞાનનો મર્મ ઉદ્ઘેલવાં માગે છે. અને એથી જ એ આવું જ્ઞાન શાથી મળે એનાં સાધનો બતાવે છે :

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ૩૪ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथો मयि ॥ ૩૫ ॥

પ્રણામે, પ્રશ્ન દ્વારા તું, સેવાથી જાણ જ્ઞાન તે;

તત્ત્વદ્રષ્ટા જ જ્ઞાનીઓ, બોધશે જ્ઞાન તે તને. (૩૪)

કદાપિ સર્વ પાપીમાં, મહાપાપી તું હો બલે !
જાનનીકા વડે તોગે, સર્વે પાપો તરી જશે. (૩૬)

(પૃથાના પુત્ર ! તું કશી ચંકા ન કરીશ, ધડીસર માની લે કે જગતના) સુધળા પાપીઓમાં (પણ) તું કદાચ સહુથી મોટો પાપી હો, તોય એ તારાં બધાં પાપોને જ્ઞાનરૂપી જલ્દાજ વડે તું તરી જઈશ.

નોંધ:—

જૈન પરિભાષામાં કહીએ તો પાપમાત્રનું મૂળ કર્મ છે. કર્મસંગી જીવ જ ભૂલ કરીને પાપના ખાડામાં પડે છે. પણ ત્યારે સાચા જ્ઞાનનો ચમકારો થાય છે, ત્યારે જગૃતિ આવે છે અને નવી પાપપ્રવૃત્તિ અટકે છે. નવી પાપપ્રવૃત્તિ અટકે એને જૈન સૂત્રોત્તી પરિભાષામાં સંવર કહેવાય છે. આમ નવી પાપપ્રવૃત્તિ અટકવાથી આત્મજ્ઞાનનો સૂર્ય જળદળા જાડે છે, અને એને પરિણામે જેવે જુનાં કર્મો પણ બળીને ખાખ થાય છે. મતલબ કે જે કર્મો અટકે જટિલ રૂપે બંધાયેલાં હોય છે, તે કર્મોને તે જ બલે એક સામગ્રી ભોગવી લેવાં પડે છે અને શિથિલ કર્મો બળીને ખાખ થાય છે. એટલે એક જ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન મહાવીરનું જીવન આનું આદર્શ ઉદાહરણ છે. એ જ વાતને શ્રીકૃષ્ણગુરુ સાફ સાફ કહે છે:—

‘યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।
જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

જેમ અગ્નિ ભમૂકેલો, કંદે છે ભસ્મ કાઢતે;
જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મોને, ભસ્મીભૂત કંદે તથા. (૩૭)

(અર્જુન !) જેમ જળદળેલો અગ્નિ જળતણને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તેમ જોરદાર જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ (પણ જીવ સંગે જોડેલાં) સર્વ કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે.

નોંધ:—

જૈનશ્રવણમાં “સદાગનિર્જસથી કર્મો દોષી થાય છે.”
 “તપસથી અગ્નિથી કર્મ બળી જાય છે” અથવા “તપસથી
 સૂર્યથી કર્મથી તથાવ મહાર્ક જાય છે.” આવી ઉપમાઓ આપે
 છે. જ્ઞાનથી સદેજે જન્મેલા અંતરંગ સંયમને ખરી રીતે તપ જ
 કરી શકાય. એ અર્થમાં જ્ઞાનથી કર્મ બળી જાય છે, એવું મીનાદરનું
 દશન બરાબર બંધબેસતું છે. પણ જેઓ જ્ઞાનની વાટ જોઈને
 કર્મોને દબાવવાનો કે દટાવવાનો પુરુષાર્થ ન કરતાં આગમનું કર્મ ભેગી
 રહે છે કે પુસ્તકિયા જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન માની લઈ સ્વચંદ્રથી વર્તે
 છે, તેઓ તો બીજા બધે છે એમ બતાવવા માટે મીનાદર આમણ
 વધીને કરે છે:—

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિષતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિદતિ ॥ ૩૮ ॥

આ લોકે જ્ઞાનના જેવું, નથી પવિત્ર કે શોભતું;

કાલે કરી સ્વયં પામે, પોતામાં યોગસિદ્ધ તે. (૩૮)

(વદાણ પરંતપ:) આ લોકને વિષે જ્ઞાનના જેવી બીજી શોભ
 પવિત્ર ચીજ નથી. પાણી જેમ જલદારના બધા મલોને સાફ કરી નાખે
 છે, તેમ જ્ઞાન:અંતરના બધા મેલને સાફ કરી નાખે છે. (પણ તું રજે
 મારી વાદને બૂલી જતો! કે તને કરી ચેલાણું છું કે) તેવું જ્ઞાન (ક્યાંક
 જલદારથી મળો જગ્નં નથી, એ તો) અંતરમાં (થી જ) આપોઆપ કાલે
 કરીને સિદ્ધિપાત્રી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

નોંધ:—

“યોગસિદ્ધિ વિના જ્ઞાન અશક્ય છે, અને તે જ્ઞાન પણ
 અંતરમાંથી જ મળે છે, પણ તેને સાદુ ધીરજ રાખી યોગમાં યત્ન

શ્રદ્ધાળુ જ્ઞાનને પામે, તત્પર ને જિતેન્દ્રિય;
જ્ઞાન પામી પરં શાન્તિ, શીઘ્ર તે મેળવે વળી. (૩૯)

(આરા પાથ' ! શ્રદ્ધા વિના આત્મજ્ઞાનનો સંભવ નથી; પણ) શ્રદ્ધાળુ પુરુષ આત્મજ્ઞાનને જરૂર પામે જ છે. (છતાં હે અર્જુન ! માત્ર હુખી શ્રદ્ધાથી કશું વળે નહિ. શ્રદ્ધાની સાથેસાથે પ્રભુપરાયણતા અને ઇન્દ્રિયસંયમ પણ જોઈએ ! તે એમ યાચ તો) એવો શ્રદ્ધાળુ, પ્રભુ-પરાયણ અને ઇન્દ્રિયજિત પુરુષ, ખરેખર જ્ઞાન પામીને જલદી ઉચ્ચકોટીની શાન્તિને મેળવી લે છે.

નોંધ :—

આત્મજ્ઞાન પામવાનાં—આત્માને ઓળખવાનાં સાધનો ત્રણ:—

(૧) શ્રદ્ધા (૨) તાલાવેલી (૩) ઇન્દ્રિયસંયમ. ગીતાકારે જાણી જોઈને આ ક્રમ રાખ્યો હોય કે સહેજે રખાઈ ગયો હોય, તે જ્ઞાની જાણે; પરંતુ ક્રમ ખૂબ વારતવિક અને સચોટ છે. પોતાનાં નિત્ય અનુભવેલાં કાર્યોમાં પણ સાધક જોઈ શકે છે કે વિશ્વાસ વિના તાલાવેલી જગતી નથી અને જ્યાં વિશ્વાસ અને તાલાવેલી જન્મે આખ્યાં ત્યાં ઇન્દ્રિયસંયમ આપોઆપ આવે છે. એક શોધક વિશ્વાસપૂર્વક પોતાની શોધ પાછળ લાગી પડે છે, ત્યારે એકાગ્રતાનો શુભ આવી જાય છે અને જ્યાં એકાગ્રતા જામી, ત્યાં મુશ્કેલીઓની કે પ્રતિ-કૂળતાઓની સામે થવાનું બળ આવી જ જાય છે. પછી જેમ જેમ એ સદ્ગુણત્રિપુટી ખીલતી જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનનો પ્રદાશ વધતે જાય છે, આથી સર્વ ધર્મોએ 'શ્રદ્ધા' ઉપર ભારે વજન આપ્યું છે. એના વિનાનું બધું એકાગ્રતા વિનાના મીઠા જેવું. એ જ રીતે વળે જ્યાં તત્પરતા ન દેખાય, ત્યાં શ્રદ્ધામાં ખામી જ સમજવી પડે.

જોઈએ મરેજા છે, તેમ જ મરેજા પાળેલાં જમું નથી. માટે મૌન અથવા
મદાના અવસ્થાઓ બધા પર છે. આવા આત્મા કે પતંગોનું જોર વધુ
પડતું જ મગજનું. આવા વિચારો, આવા કલ્પનાઓ અને જોર
નરે એ ખરી વસ્તુને મગજમાં ફેરો જ નથી. આમ જોવાથી મન
વિચર પડે પડે છે, અને અજ્ઞાન આત્મનું જોરને આપણાં મોંમેથી
આત્માને વીંચ્યાઈ નળવાની; જેમ કવે મરેજા બાળે છે—

અજ્ઞાનામદમાનસ્ય સંશયાત્મા વિનશ્યતિ ।
નામં લોકોઽસ્તિ ન ગરો ન રૂપં સંશયાત્મનઃ ॥૪૦॥

ને અજ્ઞાની અબ્રહ્માણ, સંશયાત્મા મરે અને;
ના પરલોક આ લોક, ન રૂપ સંશયાત્મને. (૪૦)

(હે ભારત ! જે અજ્ઞાની અને અબ્રહ્મદિત દોષ છે, એના આત્મ
સંશયવાન બની જાય છે અને તેથી) અજ્ઞાની અને અબ્રહ્માણ પડે
સંશયાત્મા બની જઈને (આપોઆપ) વિનાશ મેતરે છે. તેને માટે નર
આ લોક કે નથી પરલોક. એવા સંશયવાનને સુખ (તે દોષ જ કાઢે)
મળતું જ નથી.

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ અમાઉના શ્લોકમાં જેમ શ્રદ્ધાળુનો ઉદ્ધાર
સમજાવ્યો, તેમ અહીં અશ્રદ્ધાળુનો અધઃપાત સમજાવ્યો છે. અજ્ઞાન
જો અશ્રદ્ધાનું મૂળ છે. અશ્રદ્ધા આવી કે આત્મામાં સંશય પેડે.
આત્મનું જ નામ ખરી નાસ્તિકતા. એક જિજ્ઞાસુ શંકા ઉઠાવે એ
અને જેના આત્મામાં સંશય પેડે છે એવો નાસ્તિક શંકા ઉઠાવે એ
જે વચ્ચે આસમાન જમીન નેટલું અંતર છે. કારણકે આવા શંકા
શીલમાં જિજ્ઞાસીનું તત્ત્વ જ હોતું નથી. જૈન સૂત્રોમાં આવા સંશ-
યાત્માને અગાઉ કહી ગયા, તેમ અભવીની કાટીમાં મૂકીને એમ

સમગ્રબુદ્ધિ છે કે એવા અભવીમાં જ્યાંલગી અભવીપણું ટકે, ત્યાં લગી તેનો મોક્ષ સંભવતો નથી. વાત પણ ખરી જ છે.

જેમ સંશયાત્માને માટે મોક્ષમાર્ગ દોહાતો છે, તેમ તેને માટે આ લોકમાં કે પરલોકમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. કોઈ એમ કહે કે આ લોકમાં કે પરલોકમાં સ્થાન તો મહાયોગીનું પણ નથી હોતું. વાત ઉપલક્ષ રીતે જોતાં ખરી છે, પરંતુ મહાયોગીને તો ખરેખરું આત્મીય સુખ હોય છે, જ્યારે સંશયાત્માને પોતાનું સુખ પણ નથી હોતું. અને ખરી રીતે તો જોને અંતરનું સુખ જડ્યું છે, એનો ખર્ચે ઠેકાણે વિજય હોય જ છે. એ જંગલમાં જોડો હોય કે વસતિમાં વસતો હોય, લોકોના હૃદયમાં એવા પુરુષનું સ્થાન નિશ્ચિત જ છે.

પણ પળેપળે જે શંકાશીલ છે, તેનું સ્થાન ક્યાંય નથી. એ હમેશાં ચિંતાતુર પણ હોવાનો જ.

જ્ઞાનમાં સુખ છે, શાન્તિ છે. ત્યાં નથી ચિંતા કે નથી ઉપાધિ. પરલોક અને આ લોક: સર્વ સ્થળે એ સુખી જ છે. આથી એ પણ સહેજે દ્રલિત થયું કે જ્યો માત્ર આ લોક જ સુધરે છે, પણ પરલોકનું કશું વળતું નથી, તે ખરું જ્ઞાન પણ નથી. ખરું જ્ઞાન તે જ કે જોથી આ લોક પણ સુધરે અને પરલોક પણ સુધરે. હા, એ ખતવા યોગ્ય છે કે એવા જ્ઞાનીને પણ વિપદાઓ ઘેરી લે. પરંતુ જ્ઞાની એવી વિપદાથી ન દંટાળતાં એમની સામે લડીને આખરે વિજય મેળવે. જ્ઞાનરૂપી ખડગની તાકાત આગળ ખીજાં હથિયારો નમે જ છે.

અજ્ઞાની તો ડગલે ને પગલે નિર્બળ મનનો હોઈને દુઃખ પામ્યા કરે. અને વિપદા સામે ન થતાં બિલટો કર્મબંધનમાં ફસાઈ પડે, જ્યારે જ્ઞાની તો કર્મબંધનના સ્થાનમાં કદાચ બૂલથી ફસાઈ

પડ્યો હોય તો એનું અંતરનું જ્ઞાન આખરી સમયે પણ એ ઉગારી લે. માટે જ હવે ગીતાકાર કહે છે કે:—

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવૃદ્ધન્તિ ધનંજય ॥ ૪૧ ॥

યોગથી કર્મ છાંડ્યાં ને, છેલ્લા સંશય જ્ઞાનથી;

એ આત્મવંતને કર્મો, બાંધે નહિ ધનંજય ! (૪૧)

હે ધનંજય ! (હું કર્મથી ન ડર, એમ મેં ધણીવાર કહ્યું છે; પણ અકર્મ અને વિકર્મથી દૂર રહે. અકર્મ અને વિકર્મથી દૂર રહેવા સાકાર યોગની જરૂર છે. માટે જ કહું છું કે) જોયો યોગથી (સમત્વ યોગથી) કર્મનો સંન્યાસ કર્યો છે અને જ્ઞાનથી સંશયો છટી નાખ્યા છે, એવા આત્મવંતને કર્મો બાંધી શકતાં નથી.

ગીતાકારના મત પ્રમાણે—કર્મ એટલે ક્રિયાંને કદી છાંડવી નહિ. પણ તો પછી પ્રશ્ન એ થયો કે જ્યાં ક્રિયા છે, ત્યાં સમત્વયોગ છે, ત્યાં કર્મ છે જ. એના જવાબમાં ગીતાકારે કહ્યું કે જ્યાં સમત્વયોગ છે, ત્યાં થયેલી ક્રિયાથી ઉપજેલું કર્મ, આત્માને બાંધનકર થતું નથી. વળી એ પણ જાણી લેવું જોઈએ કે જ્યાં સમત્વયોગવાળી ક્રિયા છે, ત્યાં આત્માને બાધક એવા સંશયો હોતા જ નથી. એટલે કે આત્મજ્ઞાન ત્યાં અવસ્ય હોય છે. આવી જ્ઞાનમય સમતાવાળી ક્રિયાથી બાંધાયેલું કર્મ બાંધનકર થતું જ નથી. જૈનસૂત્રોનો પણ આ જ મુખ્ય અવાજ છે.

આ શ્લોકથી એ પણ ફલિત થયું કે જ્યાં સમતા આવી, ત્યાં કર્મ દેરવા છતાં કર્મત્યાગ જ છે. કારણ કે મોદમમતા વિના બાંધનકારક ક્રિયા થતી જ નથી. અજ્ઞાન છે, ત્યાં મોદ છે અને સમતા નથી ત્યાં મમતા છે. માટે જ્ઞાન અને સમતા બન્ને જોઈએ.

જેનસૂત્રોમાં સમક્ષિત શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ સમતા અને જ્ઞાન બન્નેનો સૂચક છે. ક્ષાયિક સમક્ષિતવાળો નવાં ગાદ બંધનકર કર્મો ન કરતો દોષીને, એને નવાં ગાદ બંધનકર કર્મો અંધાતાં નથી. અને તેથી એનો ગોણ વધુમાં વધુ ત્રીજો બને થાય જ છે. એવી જેનસૂત્રોની સાખ છે.

તસ્માદ્જ્ઞાનસંભૂત હૃદય જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

હિત્તૈનં સંશય યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

તે આ હરે રહ્યા તારા, અજ્ઞાનજન્ય સંશયો;

છેદીને જ્ઞાનના ખડ્ગે, યેજે થા સ્થિર બિહ તું. (૪૨)

ગાદે દે ભારત । (તને પણ જો-જ રીતે હું હું હું કે) તારા હૃદયમાં જે સંશય રહેલા છે, તે (વાસ્તવિક) જ્ઞાનના અમાલે જ જન્મેલા છે, માટે જ્ઞાનરૂપી તલવારથી તે સંશયને છેદીને બિહ, યોગમાં સ્થિર થઈ જ.

નોંધ:—

અહીં શ્રીકૃષ્ણગુરુએ ‘હૃદયમાં રહેલા’ એવા સંશયો કહ્યા, તે એટલા માટે કે જે સંશયો હૃદયમાં ધર ધાડીને રહે છે, તે જ બયંકર છે; ખીન્ન નહિ. હૃદયમાં રહેલા સંશયોને પરિણામે જ આત્મામાં કે પ્રભુમાં અથક્ષા જન્મે છે, કે જે ૪૦મા સ્તોત્રમાં કહી અજ્ઞાન જ એવા જટિલ સંશયોનું જનક છે. માટે અહીં અર્જુનને કહ્યું કે જ્ઞાનરૂપી સમશેરથી, એવા અજ્ઞાનજન્ય સંશયોને છેદી નાખ. આથી જો પણ દક્ષિત થયું કે શ્રીકૃષ્ણગુરુજી શરાસરંજનમને લેશ પણ સ્થાન આપવા આગતા નથી. વળી તેઓ શ્રી અર્જુનને બિહ, બિભો થા, એમ કહીને સાચા પુરુષાર્થનો માર્ગ બતાવે છે. પણ કયે માર્ગે પુરુષાર્થ ખેડવો, એનો જવાબ પણ પોતે આપે છે. તે કહે છે કે

યોગમાં સ્થિર થવું, એ જ ખરો પુરુષાર્થ. પણ ગીતાનો યોગ માત્ર અમુક પ્રકારના આસન વાળાને જંગલ કિંવા વસતિથી દૂર પડી રહેવું, એટલામાં જ પૂરો થતો નથી. ગીતાનો યોગ એટલે આત્મલક્ષ્ય. સારાંશ કે એ અર્જુનને ઉદ્દેશીને, સાધકમાત્રને ગીતાએ એમ કહેવા માગે છે કે આત્મલક્ષ્યમાં મનને સ્થિર કરીને, તે કેવું સદગ આવી પડે તે ક્રિયા કરો. નિવૃત્તિ ને પ્રમાદ ન પોપો, તેમ ત્યાગના સ્વાંગ નીચે અનિદ્રને ફૂલવાદાલવા ન દો.

એમ ગીતાશાસ્ત્રનો જ્ઞાનકર્મનો વ્યવસ્થા ૩૫ ચોથો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે કર્મ-
બ્રાહ્મપ્રણયોગો નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

‘ૐ તત્ સત્’ એ પ્રમાણે શ્રીભગવાને ગાયેલી, ઉપનિષદો પૈકી અદ્વૈતના અને યોગશાસ્ત્રના સમન્વયવાળા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના આવાદમાં કર્મબ્રાહ્મપ્રણયોગ નામનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થયો.

ગ્રાંથા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

જ્ઞાન અને ક્રિયા (કર્મ)નું સ્થાન કયાં અને કેટલું મહત્ત્વનું છે, તે દર્શાવવું એટલો જ આ અધ્યાયનો સાર છે. પણ સાંખ્યના પારિભાષિક જ્ઞાન અને ગીતાના જ્ઞાન વચ્ચે એક વિલક્ષણ ભેદ છે. મીમાંસકના પ્રખ્યાત કર્મકાંડમાં અને ગીતાના કર્મયોગમાં અગત્યનો ફેર છે. પાતંજલ-રાજયોગ અને હડયોગની પ્રચલિત પ્રણાલિકા અને ગીતાના યોગમાં મહત્ત્વનું અંતર છે, એ આપણે જોઈ ગયા. એમાં જ ગીતાની મહત્તા છે.

ગીતાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ પરિસ્થિતિ એકાંતે ત્યાગ્ય કે એકાંતે સ્વીકાર્ય નથી. આમ જોતાં ગીતાનો આશય એટલો બધો વ્યાપક અને સર્વગ્રાહી છે કે જેમાં સર્વ નદીઓફી દર્શનો ગીતાના સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે. આથી જ આપણે અનેકવાર ઉચ્ચાર્યું છે, “ગીતા એ જૈનત્વનો પ્રતિપાદક અને પ્રચારક મહાગ્રંથ છે, તત્ત્વ-જ્ઞાનનું વિશ્વકાવ્ય છે.”

હવે આ અધ્યાયમાં આવી ગયેલી વસ્તુના સંક્ષિપ્ત વર્ણનમાં બિતરીએ:—

અધ્યાયના આરંભમાં જ શ્રીકૃષ્ણમુખે એમ જોલાયું કે, “જ્ઞાન અને સમતા બન્ને એક અપેક્ષાએ જોઈએ તો એક જ છે, અને કર્મકેશલ તથા જ્ઞાન બન્નેનો મારા યોગ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તને આ વાત કદાચ નવી લાગશે, પણ સાચ નવી નથી. ઠેઠ સૂર્યકાળથી પરંપરાએ આ યોગ ક્ષીણ થતો અને વળી

એવો સવાલ દેવે તને મશે. સંસારી તોફા જન્મમરણથી ખૂબ
અભરાય છે, એનું મૂળકારણ જન્મમરણની ક્રિયા નથી; પણ દેવ
પરત્વેનો મોદ છે, તેથી દુઃખ થાય છે. દેવે મારામાં એ નથી તો
મને દુઃખ શાનું થાય? આટલી ગાંધી જેના હાથમાં આવી તે
નિગ્ગનંદમાં મસ્ત રહેવાથી સખી જ છે. પ્રકૃતિ પર એવા પુરુષોનો
કાબૂ હોય છે."

"વળી તું કદીશ કે, મોદ ટળ્યા પછી પુનર્જન્મ શા? હા,
તારી એ વાત અક્ષરસઃ સાચી છે, પણ નિર્મોદ દશા પામ્યા પછી
પણ અમુક જન્મો આત્માના માયા સાથેના તેવા જૂના જોડાણને
લીધે-(મને સ્વામિત્વવાળું જોડાણ હોય, તોય) કરવા પડે છે.
આત્માની મૌલિક દશા તો જન્મમરણરહિત જ છે. પરંતુ આવા
નિર્મોહી આત્માઓના જન્મો જગતકલ્યાણના મહાનિમિત્તરૂપ અને
છે, એ પણ તારે ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ."

"કુદરતની મહાયોજનાથી તું અગાળ હોઈને પડદા પાછળની
બીના નથી જાણી શકતો, એ અજ્ઞાનને કારણે જ આવા હૃદય-
સંશયો અને મહામોહના વિકલ્પો તને પીડે છે."

"ભાઈ! કુદરતની મહાયોજના એવી છે કે જે ક્ષેત્ર, જે કાળે,
જે સંયોગોમાં નગદ ધર્મનું જોર નરમ પડે છે અને ધર્મને બદલે
અધર્મનું જોર વ્યાપે છે, ત્યારે જ તે ક્ષેત્ર, તે કાળે, તે સંયોગોમાં
આવા પુરુષો મળી રહે છે. એથી સાધુ પુરુષોમાં નવો પ્રાણ કુંડાય
છે અને પાપીઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે." પાથ ! તું તો મારો હાડ-
ત્રેમી છે. એટલે રહસ્યની વાર્તા તારા આગળ દહેતાં મને સંકોચ
નથી થતો. તું જાણે છે કે, હું અભિમાનથી નથી દહેતો, પણ
ખરે જ મારો જન્મ અને મારાં કર્મ લોકોત્તર છે, દૈવી છે જ. જે જે
મહાપુરુષો થાય છે, તેમની આવી સ્થિતિ હોય છે, પણ એને

લગતમાં વિરલા જ પારખી રહે છે. જે પારખી રહે છે, એનો ખેડો પાર. એ તો અજ (અજન્મા) - અવિનાશી દશા પામી જ ચૂક્યા સમજવા. રાગ, ક્રોધ અને બપથી વેમળા રહે તે જ મને પારખી, મારો આશ્રય લઈ મરામત બની રહે.”

“અરે અર્જુન ! ‘મને’ શબ્દથી તું મારા આ દેહને જ માન ન માની બેસતો, ખરો કૃષ્ણરૂપી આ દેહ નથી, પણ દેહમાં રહેલો આત્મા છે. એને નથી દુઃખ કે નથી નામ.”

“એવા અરૂપી આત્માને જ સીધા બલતારા રોકો બદ્ધ વૂઠ હોય છે, પણ દેહલાક ખીણ રીતે પણ બળે છે. નેએ જે ભાવથી બળે, તેમને તેમની ભાવના પ્રમાણે તેવું ફળ મળે, એ વાત નક્કી છે. દેહલાક કર્મસિદ્ધિના ધ્યેયે મને બળે છે, જ્યારે દેહલાક કર્મફળની રૂપદા રાખ્યા વગર આત્માને જ બળે છે. હું જોતે શ્રીકૃષ્ણ નામનો દેહધારી છું, એટલે કર્મો કર્યા કરું છું. છતાં કર્મફળમાં મારી લાલસા ન હોવાથી કર્મોનો લેપ મને લાગતો નથી. એથી જ કર્મ કરું છું. મારે કર્મો બધે મળાઈ, છતાં કર્મોનો લેપ ન લાગવાથી મારો અક્ષતપણાનો (નિરભિમાનપણાનો) જે મૂળ ગુણ છે, તે પણ ટળતો જ નથી. કેવી મજાની વાત ! આ રીતે વધ્યાંશ્રમના ગુણ અને કર્મ પ્રમાણે હું વ્યવસ્થાકાર લેવા છતાં મને અંધનકર કરું થતું નથી. જેવી રીતે આ ન્યાય મને લાગુ પડે છે, તેવી રીતે બીજાને પણ લાગુ પડે છે. એમ જાણીને ધણા મુમુક્ષુઓએ કર્મયોગ આચર્યો છે. અને તારી ભૂમિકા પણ એવી જ છે કે તારે પણ એ આચરવો જ જોઈએ.

“હા, તારી મૂંઝવણ હું જાણું છું. કર્મ કર્મ કરવા યોગ્ય, કર્મ કર્મ માત્ર જાણીને અનુભવમાં રાખવા યોગ્ય અને કર્મ કર્મ હોવા યોગ્ય છે, તે કળી કાઢવું મારે દુષ્ટ કાર્ય છે.

ગીતા દર્શન

અધ્યાય પાંચમો

ઉપોદ્ઘાત

બીજા અધ્યાયમાં “ દૂરેણ ભવં કર્મ બુદ્ધિયોગદનંજય ” એમ ન્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ કહેલું, ત્યારે અર્જુન તે વાક્યો પરથી એમ સમજી ગયો કે બુદ્ધિ કર્મ કરતાં મોટી છે. ફરીને ન્યારે ત્રીજા અધ્યાયમાં ખરી સમજ પાડી, ત્યારે વળી અર્જુનને એ શંકા થઈ કે આ વળી કોઈ નવીન જ વાત લાગે છે ! ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ “ આ યોગ નવો નથી પણ પ્રસાધેલાને ફરી કહું છું, માટે તને નવો લાગે છે ” એમ કહ્યું અને ચોથા અધ્યાયમાં તો બીજી પણ ઘણી જ ઉમદા વાતો કહી. પરંતુ અર્જુનને તો તેમાં “ યોગસંન્યસ્તકર્માણ ” એ શ્લોકવાળું વચન સાંભળીને એ પરથી એમણે તો એવું જ ધારી લીધું કે તેમાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ ‘ કર્મ-સંન્યાસ ’ની પ્રશંસા કરી છે. પણ ઉપસંહારના છેલ્લા વાક્યમાં તો ફરીફરીને એ જ વાત આવી કે “ યોગમાત્તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ મારત ! ” ત્યારે અર્જુનને ભારે કંટાળો આવ્યો. વળી એ જરા આકળો થઈ ગયો અને દુઃખ, ખેદ અને મૂંઝવણ ત્રણેથી મિશ્ર થઈ ભારે હૈયે અધૈય-ભરી વાણીથી બોલવા લાગ્યો:—

ચેતીને સાથે મોઢે છતી જવાનો પુરુષાર્થ કરવામાં જ ક્યાણું છે. અને જો આમ જ છે, તો આવેલા યોગોને ખીકણ થઈ તમને રીતે પણ એ યોગો રાગદ્વેષવર્ધક કે હાનિકારક ન અને તે રીતે કે સેવા, એ જ શું જોઈ છે ?

પરંતુ પ્રથમ તો સંગ તજવો જ પડે, છતાં જો મુંઝવે ત્યાગમાં પણ "એકલા તો સંગ સાથે જોડાઈને પણ નિર્ભર રહેવાની કળા સાધ્યા વિના છૂટકો નથી" એ વાતને ન ભૂલો. જોઈએ. તો જ એ સંગપરિત્યાગ કલ્યાણકારી બને. આ રીતે જોઈ સંન્યાસમાં પણ પ્રથમ તો કર્મયોગનું લક્ષ્ય રાખવું જરૂરી છે, અને સંન્યાસમાં પીઠ થયા પછી કર્મયોગથી જોડાવું જરૂરી છે. આ કર્મપૂર્વક સાવધાનીથી કામ લેતાં જલદી મોક્ષ મળે છે, તેમ પોતાની નિમિત્તે જગતનું પણ મહાકલ્યાણ થાય છે. વિશ્વમાં એવા પરુરોનો સદૃઢ કોઈ આદર્શ લઈને આગળ ધપી શકે છે. આ ભગવાન મહાત્મા જે શ્રદ્ધાશ્રમમાં જ ત્યાગપ્રેમી ભાવના ડૂબી જીવતા. અને સંન્યાસ લીધા પછી કર્મયોગથી જોડાઈને જગત અનુભવ અખતરાઓ કરીને લઈ રહ્યા હતા. પરિણામે જોઈ અનિમા સફળ થયેલી જોઈ, ત્યારે જલદી મોક્ષ તો પામ્યા પરંતુ ત્યાં લગી વિશ્વમાં રહ્યા, ત્યાં લગી પણ જગતને મહાકલ્યાણ નહીં રહ્યા.

અહીં લગી એટલું તો સિદ્ધ થયું કે "મુનિને પણ કર્મ જરૂરી છે." પરંતુ હવે ક્રિયા કરવા છતાં અંધનમુક્ત શ્રી નેત્રી, તે વિશે શ્રીકૃષ્ણમુદ્ ગ્રંથ ગ્રંથોને સંપાદિત બુધ્ધિઓ આ રીતે "માં જ અને પામ અને જુદા છે કે નહીં" એ જોઈને જોઈને નહીં.

મમયુક્તો નિમગ્નઃ કલ્યાણમ્
મમયુક્તો નિમગ્નઃ કલ્યાણમ્

પોતા જેવાં ગણ્યાં ભૂતો, તે છતાં મન-ઇન્દ્રિયો;
કર્મથીગી વિશુદ્ધાત્મા, ન લેપાય ક્યાં છતાં. (૭)

(પ્રિય ધનંત્ય ! હું જે દહું છું, તે ભત્રીજો) યોગ જેણે સાધ્યો છે તેનો આત્મા વિશુદ્ધ-પવિત્ર બની ન્દય છે, અને તેથી તે મનોમય આત્માને અને ઇન્દ્રિયોને છતી લે છે (કારણ કે, મૌલિક આત્માનાં અને દર્શન થાય છે, આત્મભાવની શક્તિમાં એનો વિશ્વાસ લેખને છે, આથી મન અને ઇન્દ્રિયો સહેજે છતી શકાય છે.) અને (એમ ક્રોધે આગળ વધતાં) સર્વ ભૂતોમાં રહેલા આત્મા વચ્ચે અને પોતામાં વસી રહેલા આત્મા વચ્ચે એને ભેદ નથી લાગતો. એટલે કે તે પોતાના આત્મારૂપે જ સૌનો આત્મા પેએ છે. (આવી દશા સદન થવાથી) તે ક્રિયા કરવા છતાં કર્મથી લેપાતો નથી.

નોંધ:—

આ શ્લોક ખૂબ મહત્વનો છે. શ્રીકૃષ્ણગુરુએ અહીં જે પ્રકાશના આત્મા બતાવ્યા. મૂળે તો આત્મા એક જ છે, પરંતુ દશાભેદે એના ભેદ પડે છે, તે જૈનસૂત્રોની પરિભાષામાં તો આપણે સમજી આવ્યા છીએ. એ પ્રમાણે જૈનસૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ 'વિશુદ્ધાડત્મા' એટલે 'અંતરાત્મા' 'લઘ્વ શકાય અને 'વિજિતાડત્મા' તે 'બહિરાત્મા'રૂપે સમજી શકાય. બહિરાત્માનો વિન્ય મેળવ્યા પછી જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિમાં લેપ નથી હોતો. વ્યાવહારિક ભાષામાં કહીએ તો લાં ખોટી લઠ નથી હોતી, અને ન્યાં લઠ નથી ત્યાં લઠ પણ ન હોય, તેમ બંધન પણ ન હોય, તે દેખીતું જ છે.

આ ઉપરથી એટલું સહેજે સમજાયું કે શ્રીકૃષ્ણમુખથી જે યોગ વિષે કહેવાય છે, તે યોગમાં એટલી તાકાત છે કે તે હૃદયને પવિત્ર બનાવે છે અને મન તથા ઇન્દ્રિયોના વિન્યમાં કારગત થાય છે. વળી આત્મ પરિણામ એ પણ આવે છે કે સર્વ ભૂતોનો આત્મા

ઉપાદતો દોય (એવી ગમે તે ક્રિયા કરતો દોય) પરંતુ
 દ્રિયો, દ્વિત્રિયોમાં (વિષયોમાં) વતે છે, એમ ધારણા
 થયું કરતો નથી " (દ્વિત્રિયો ન કરે છે) એમ માને છે.
 હોતેલ. આથી ૬૬ માન્યતાને પરિણામે) બધા વરંદ સ્વયં
 ને દો કરી આશક્તિ છોડીને ને કર્યા કરે છે, તે નેમ
 ને રહેવા છતાં લેખાવું નથી તેમ તે (તેવા પુરુષ) પાપથી
 મી.

'કમળો નિત્યે જળમાં નહાતાં, જળસંગાયે જળમયં થાતાં;
 સંમ છતાં પણ, નિઃસંગતા ચૂકે નદિ રે.'"
 આવી ઉપમા દરેક શાસ્ત્રમાં અપાયેલી છે, અને તે વધુ
 પ્રેસતી છે. કમળની ઉત્પત્તિ જળથી છે અને જળનો સા
 છે, છતાં એ બન્નેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ભુલું છે. ને રી
 જળ દમેશાં જળની ઉપર ન નિર્ભર રહેવાતું, તે જ રીતે દેહધા
 વ, ઇન્દ્રિયોથી ઉપજે છે; વધે છે. છતાં ઇન્દ્રિયોના ધર્મો
 આત્માના ધર્મો નિરાળા છે, એ ધારણા સ્થિર રહે, તેનું જ
 તત્ત્વજ્ઞાન.

આત્મ તત્ત્વજ્ઞાન ધરાવનાર અને અગાઉ કહી ગયા તેવા
 હોય, તો તે પ્રજ્ઞને દેકે કરી કમો કરે છે, પરંતુ આસાક્ષ
 હોવાને કારણે પાપથી લેખાતો નથી. અગાઉ કહ્યું તેમ જ્ઞાની મ
 આશ્રવનાં રચાનો પણ સંવરણ છે, એમ જનશાસ્ત્રો બાજે છે,
 આ દષ્ટિએ જ.

આ પરથી એ પણ દક્ષિત થયું કે ઘણી ક્રિયા એવી પણ
 કે જે તત્ત્વમુયોગી અને અજ્ઞાની અયોગી એકરૂપે જ કરી રહ્યા

હે, તોય કોઈ ને કોઈ પ્રકારની ક્રિયા તો હોવાની જ. પછી એ શરીર સંબંધી હો, ઇન્દ્રિય સંબંધી હો, મન સંબંધી હો, અથવા બુદ્ધિ સંબંધી હો. ઇન્દ્રિયો કાયાથી પર છે, ઇન્દ્રિયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને બુદ્ધિથી આત્મા પર છે. આ વાત અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયને અંતે કહેવાઈ ચૂકી છે. સારાંશ કે જંઘન તો આત્મા સળે તો જ છે, બીજી રીતે નહિ. એટલે) બુદ્ધિદારા, મનદારા, ઇન્દ્રિયોદારા કે કેવળ (આત્મા જેમાં નથી સળ્યો તે ક્રિયાદારા) કાયાએ જે કર્મ યોગી પુરુષો કરે છે, તે પોતાની (આત્માની) પરમ વિશુદ્ધિ માટે જ કરે છે. (નહિ કે બીજા કારણે. એટલે સંજ છાડીને પણ યોગીઓ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિ માટે કાર્ય કરે જ છે. અને તેમ કરવામાં કરો વાંધો નથી.)

નોંધ:—

હવે “ આસક્તિ વિના ક્રિયાનો કરો જ હેતુ નથી ” એવી સમજનક માન્યતા ધરાવવાનો મોઢો રહેતો નથી, પરંતુ જે આત્મ-વિશુદ્ધિ કર્મયોગ વિના પણ થઈ શકતી હોય, તો કર્મયોગ પર આટલો બધો ભાર શા માટે અપાય છે તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે, ને કેટલાક લોકો ક્રિયામાત્રને જંગળ માની અટકાર્મણ્ય-દશામાં શાન્તિની આશા રાખે છે, તેમની ભૂલ ક્યાં રહે છે, તે સમજાવી દે છે:—

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વ ત્શાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિવઙ્ધતે ॥ ૧૨ ॥

યોગી કર્મફળો છાંડી, પામે છે શાન્તિ કાયમી;

અયોગી ફળમાં લુબ્ધ, બંધાય કામના ચક્રી. (૧૨)

(પ્રિય ધનંતર્ય !) કર્મના ફળ ભોગવવાની લાલસાને છાડીને યોગી

પુરુષ કાયમી-નૈષ્ઠિક-શાન્તિને મેળવે છે (ન્યારે એ જ રમણે) અયોગી-

હોય કે કરતા હોય; પરંતુ એ ક્રિયા પાછળના આશય જાનના શુદ્ધિ
જુદા હોય, એટલે એકલી ક્રિયા પરથી જ જ્ઞાનીઅજ્ઞાનીનું માપ ન
નીકળી શકે. આ રીતે જોતાં બંધનનો આધાર માત્ર ક્રિયા જ ર
નથી; પરંતુ ક્રિયા પાછળના આશય (જેન પરિભાષામાં આવે સ્વે
અધ્યવસાય શબ્દ વપરાય છે તેની) ઉપર હોય છે. જ્યાં ક્રિયા પાછળ
હુષ્કેતુ છે ત્યાં આસક્તિ હોવાની, ને આસક્તિ હોય ત્યાં બંધન
પણ હોવાનું જ. અને જ્યાં ક્રિયા પાછળ શુદ્ધકેતુ હોય ત્યાં આસક્તિ
નહિ હોવાની ને આસક્તિ ન હોય ત્યાં બંધન પણ નહિ હોવાનું.
આટલો વિસ્તાર જોયા પછી જ્ઞાની કહે તેમ વર્તે તોય એને દોષ
નથી, એમ માનીને કોઈ ન વર્તે; પરંતુ જ્ઞાનીની ક્રિયા કુદરતી
રીતે જ એવી હોય છે કે જેમાં આત્મા અને વિશ્વનું કલ્યાણ સમારું
હોય અને તે અનિવાર્ય, સદૃશ અને શુદ્ધ હોય. છતાં આપણા
દષ્ટિદોષથી તેમ ન દેખાય, તોય આપણે આપણો જ દોષ જોવો.
જ્ઞાનીનો નહિ એ જ આપણે પ એવનું કારણ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આત્મા તો મૂળે અક્રિય છે, તો
પછી આત્મજ્ઞાનીને ક્રિયા શા સારું હોય? એના સમાધાનમાં
ગીતાકાર કહે છે:—

કાયેન મનસા યુદ્ધ્યા કંચલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।
યોગિનઃ કર્મ કુચતિ મંગં ત્યક્ત્વાડ્ડત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

શ્રીકૃષ્ણ કે મન કાયાએ, દેવણ ઇન્દ્રિયો વડે;
કરે કર્મ નહીં સંગ, આત્મશુદ્ધ્યર્થે યોગીઓ. (૧૧)

(આત્મા જ્યાં જાય પશ્ચ વિશુદ્ધિ ન પામે, અથવા જીવ શુદ્ધોમાં
કદીએ તો આત્મા જ્યાં જાય પાતાનો સ્વરૂપભોક્ષ ન પામે, ત્યાં જાય
દેહની સંધાએ એ રહે છે અને જ્યાં સંધાતન દેહ છે, ત્યાં ક્રિયા પણ છે. આ
આત્મ પાત્રોને બંધને એ જગતમાં એણે કે સમાધિ લેવાની નહિ

રહે, તોય કાઈ ને કાઈ પ્રકારની ક્રિયા તો દોવાની જ. પણ એ યરીર સંજંધી દો, ઇદ્રિય સંજંધી દો, મન સંજંધી દો, અથવા બુદ્ધિ સંજંધી દો. ઇદ્રિયો કાયાથી પર છે, ઇદ્રિયોથી મન પર છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને બુદ્ધિથી આત્મા પર છે. આ વાત અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયને અંતે કહેવાઈ ચૂકી છે. સારાંચ કે જંધન તો આત્મા બળે તો જ છે, બીજી રીતે નહિ. એટલે) બુદ્ધિદારા, મનદારા, ઇદ્રિયોદારા કે કેવળ (આત્મા તેમાં નથી બળ્યો તે ક્રિયાદારા) કાયાએ જે કર્મ યોગી પુરુષો કરે છે, તે પોતાની (આત્માની) પરમ વિશુદ્ધિ માટે જ કરે છે. (નહિ કે બીજા કારણે. એટલે સંજ છાડીને પણ યોગીઓ પોતાની આત્મવિશુદ્ધિ માટે કર્યાં કરે જ છે. અને તેમ કરવામાં કરો વાંઘો નથી.)

નોંધ:—

તવે “ આસક્તિ વિના ક્રિયાનો કશો જ ફેતુ નથી ” એવી સમજનક માન્યતા ધરાવવાનો મોઢો રહેતો નથી, પરંતુ જો આત્મ-વિશુદ્ધિ ક્ષમયોગ વિના પણ થઈ શકતી હોય, તો ક્ષમયોગ પર આટલો બધો ભાર શા માટે અપાય છે તે પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે, ને કેટલાક મોઢો ક્રિયામાત્રને જંગળ માની અકાર્મણ્ય-દશામાં શાન્તિની આશા રાખે છે, તેમની ભૂલ ક્યાં રહે છે, તે સમજવી દે છે:—

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વ ઇશાન્તિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે સક્તો નિવચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

યોગી કર્મફળો છાંડી, પામે છે શાન્તિ કાયમી;

અયોગી ફળમાં લુબ્ધ, બંધાય કામના ચક્રો. (૧૨)

(પ્રિય ધનન્યા)) કર્મના ફળ ભોગવવાની સાલસાને છાડીને યોગી પુરુષ કાયમી-નૈષ્ઠિક-શાન્તિને મેળવે છે (ન્યારે એ જ સ્થળે) અયોગી-જન ફળની આશામાં લુબ્ધ બનીને કામનાની નળમાં સપડાય છે. (એટલે કે તેથી દુઃખ પામે છે.)

નિર્વેગે. મનના સંન્યાસ વિના અગર તો મનના સંન્યાસનું કદ્ય
મનના વિના-એકાગ્ર કર્મસંન્યાસ નકામો છે. જ્યારે મનનો મન્ય
સાધી લીધો હોય તો કર્મસંન્યાસ હોય કે ન હોય તે બંને સર
જે. મનના સંન્યાસનું કદ્ય હોય તો કર્મસંન્યાસ પણ સાધક
અને કાર્મ પછી સંયોગોમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધુ સા
હે, માટે જ કરીને દહનાપૂર્વક કહે છે:—

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે સુખં વશી ।
નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ કુર્વન્ન કારયન્ ॥ ૧૩ ।

મનથી છાંડી સૌ કર્મો, યતિ-આત્મા મુખે રહે;
નવદ્વારપુરે ના કે, કરતો કે કરાવતો. (૧૩)

(જે પાથ' આત્માને યોગબળ માટે બહિરાત્માને વશ કરતાર)
આત્મવશી પુરુષ (યતિ-આત્મા) મનથી સઘળાં કર્મોના સંન્યાસ કરીને
નવ દરવાજાવાળા ચરીરરૂપી ચહેરામાં કશું નહિ જ કરવા છતાં કે કું
નહિ જ કરાવવાં છતાં સુખપૂર્વક રહે છે.

નોંધ:—

આપણે અગાઉ જોઈ ગયા કે આત્માને નિર્લેપ રાખવો એ
સદગ વસ્તુ છે, એમ છતાં કર્મથી બંધાયેલા છવ માટે એ વસ્તુ
બારે કહણુ છે, એ પણ આપણે ભૂલી જવું ન જોઈએ. એટલે
શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ આવી દશામાં આ શ્લોકમાં એક માર્ગ આપ્યો કે,
“ સર્વ કર્મોનો મનથી સંન્યાસ કરવો,” કર્મક્ષણની લાલસાથી છૂટવા
માટે આ ઉત્તમ માર્ગ છે. સર્વ કર્મોનો મનથી સંન્યાસ કરવાનો
સીધો સાદો અર્થ એ છે કે, “ મનને કર્મમાત્રથી વેગળું રાખવું”
અને જો કર્મમાત્રથી વેગળું રહે (જો કે સદણુદિ તો જોગોત્રી
રહે જ), તો કુવિદ્યોનો અંત આવે અને આત્મિકસુખ મહે

આથી જ કશું કે જે મનને આ રીતે વશ રાખે, તે જ યતિ, તે જ સંયમી. “આવો પુરુષ નવ દરવાજા (જે જ્ઞાન, જે નસકોરા, જે આંખ, મગત્યાગનાં જે સ્થાન અને મોઢું એમ ચરીરને મુખ્ય નવ દ્વાર છે માટે એ નવ દરવાજા) વાળા સરીરરૂપી શહેરમાં રહેવા છતાં કશું ન કરતો કે કશું ન કરાવતો મુખમાં રહે છે.”

આમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ એક ચોટીદાર પોતાના શહેરમાં અધિકારીઓને હાખલ કરે છે, પણ મિનઅધિકારીને હાખલ કરતો નથી, જેમ એક ખરો ન્યાયાધીશ કે તટસ્થ પુરુષ દરિયાદી અને ગુનેગાર બંને પક્ષમાંથી ન્યાય અને સત્ય તારવી ક્ષેવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં તેને બેમાંથી એકે પક્ષ પર રાગદ્વેષ થવા પામતાં નથી, તેમ આવો સાક્ષીઆત્મા, ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરે છે છતાં પોતે તેમાં નિર્લેપભાવ જાળવી રાખવાથી તથા મનને વશ કરીને રહેવાથી, પોતે નથી કશું કરતો કે નથી કશું કરાવતો અને જો આમ જ છે તો તેવા પુરુષને રાગદ્વેષ કે મુખદુઃખોનાં દંડ કેમ નહીં ચક્રે? તે તો આત્માના સાચા આનંદને જ લૂંટી રહે.

આ પરથી એ સહેજે સમજશે કે, “આત્માનું” કરવું કે કરાવવું” તે માત્ર મનના અસંયમને લીધે છે. અહીં “કરવું” અને “કરાવવું” એમ બે ક્રિયા એટલા માટે લીધી કે કેટલીક ક્રિયામાં આત્મા સીધેસીધો બળે છે. ત્યાં અસત્-ક્રિયામાં આત્મા સીધો ન બળતાં પરંપરાએ બળે છે, ત્યાં શિથિલ-અધવાળાં કર્મ-અધન લાગુ પડે છે. આ વિશે જૈનમૂત્રોએ ધણી જ ઝીણવટથી વિચાર્યું છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ રીતે જિંદગીથી જોતાં જો આત્માનો મૂળ સ્વભાવ જ અકર્તાપણાનો છે, તો પછી કેટલાક સાધકો ઈશ્વરને જગતકર્તા માને છે તેનું શું?

હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ એ વિશે કહે છે:

પરંતુ જે હવે હવે પરમાત્મપદ પામ્યો નથી, તે પોતાના સંસ્કાર-રૂપ સંસારનો માર્ગેયો છે, કર્મનો માર્ગેયો પણ છે, અને કર્મનો ફળનો સંયોગ કરાવનાર પણ છે. જે હવે સંસારમાં તદ્દન લેવાઈ ગયો છે, તે અદિરાત્મદશાવાળો છે. માટે એવો હવે જે પોતાની કર્તી માને, તો અહંકારનો સંભવ છે, પણ અંતરાત્મદશાવાળો પોતાને કર્તી માને, તો અહંકારનો સંભવ નથી. આ રીતે જ શ્રીકૃષ્ણુરૂપી વ્યક્તિને આપણે અંતરાત્મદશાવાળો આત્મા (આ દશામાં દેહ હોવા છતાં જેમાં બંધનનો સંભવ નથી એવો) માનીએ. તેઓ જે હું આવો છું, હું તેવો છું એમ કહે ત્યાં દોષ નથી. પણ અદિરાત્મદશાવાળા હવેનમાં જે આપણે :હોઈએ અને ઉપ દશાના ચાળા કરવા જઈએ તો દોષ છે. બસ, જે આટલી વ ગળે ઊતરી જાય, તો આખી ગીતાનો મર્મ લાધી ગયો સમજી પરમાત્મદશા એ તો જગતથી નિર્લેપ જ દશા છે, એ કહે હવે બાળ્યે જ હોય.

હવે એક વાત કહેવાની અહીં જરૂરી લાગે છે, તે એ કે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતપોતાના સ્વભાવે પ્રવર્તે છે, તો પછી એનું નિયંત્રણ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બુદ્ધિમાનો તુરત આપી દેશે કે, 'પીવાથી મૃત્યુ થાય' એમાં ઝેરનો સ્વભાવ જ કારણરૂપ છે, ત્યાં નિયામકતાની શી જરૂર? આ ઉત્તરથી સહુને સમાધાન નહિ થાય. એ જવાબમાં સત્ય તો છે જ, પરંતુ હવે એક બાબત રહી જાય છે. ઝેર પીનાર ઝેર કઈ પ્રેરણાએ પીએ છે? અમૃત પીનાર અમૃત કઈ પ્રેરણાએ પીએ છે? એક જ વ્યક્તિને એકદા અમૃત પીવાઈ સૂઝે અને તે જ વળી ઝેર પીવા તૈયાર થાય; આમ એક પાત્રમાં વિધારિયતિ થવાનું શું કારણ છે? એવા તો અનેક પ્રશ્નો છે, અને આ પ્રશ્નોના ઉત્તરોની પણ બન્ને પક્ષ તરફથી હારમાળા ચાલે તેમ છે, પરંતુ હવે બન્નેને નિરુત્તર જ થવું પડે છે. વસ્તુ એ છે કે સ્વભાવે બધું થવા છતાં આત્મા વિભાવ વશ થાય છે, ત્યારે

વસ્તુઓના સ્વભાવગત ગુણો પણ જેને જિને વિજ્ઞાન પરિણામ પામે
તે જ્ઞાને તે સૌને કર્મનિમ્ન અને કર્મજન ભોગવવાપણું, સર્વે
સર્વપાપણું જાતિ આત્માની સ્વભાવગત પ્રિયા ન હોવા છતાં તેના
સાક્ષીરૂપા ત્રીને અને દમ્ભાપૂર્વક માનવા કરે છે. એટલી જરૂરપૂર્વક
જ્ઞાનભવ આપાર કરી જ શક્તી નથી; છતાં એ તો ન જ શૂન્ય
ભોઈએ કે આત્માની કિંમત હતા તેને વિબુદ્યા અથવા પ્રભુદયા
કીર્તિને તે તો સદા, સર્વશક્તિમાં અને સર્વજ્ઞાને નિરાતી જ છે.
આવી જ શીઃપ્રજ્વલિત આત્મગ વાતનાં કરે છે :—

નાસ્તે કસ્યચિદ્ગણં ન લેય મુચ્યતે વિમુઃ ।

અજ્ઞાનેનામૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યતિ કંતયઃ ॥ ૧૫ ॥

નથી તેના વિમુ પાપ, તેમ જ પુણ્ય પ્રાપ્તિ;

અજ્ઞાને જ્ઞાને રોષ્ટ્ર, તેથી મોહાય જંતુઓ. (૧૫)

(૧૫) હે મોહના અમૃત ! હવે હવે એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી
કે) વિમુ, મોહન પાપ હઈ હેલા નથી અને એ જ પ્રકારે મોહન સુદૃઢ
પણ હઈ હેલા નથી. (એટલે કે આપી માણસ પ્રભુની પ્રાર્થના કરે તેથી
કઈ એવું પાપ મોવાઈ નહીં નથી, પાપ તો ત્યારે જ ધોવાય છે કે ત્યારે
એનો દેહધારી બને શીવસર પાપ મોવાનો સવનો પુરુષાર્થ કરે. તો
પણ હાં સ્ત્રીય કે વિભુની પ્રાર્થના નહીં કરે છે. હા, હારી વાગમાં હું
સંમત છું. હવેલા અર્થમાં તો વિભુપ્રાર્થનાનો ખાસ અર્થ મર્યાદા નથી.
પરંતુ ખાસ વિભુની વિમુપ્રાર્થનાથી હાવમુખિ અને વાતાવરણમુખિ
વાય છે અને એથી એવી પ્રેરણા મળે છે કે જે પ્રેરણાદ્વારા દેહધારી જીવ
સવનો પુરુષાર્થ બેસવા તત્પર બને છે. આ લાજ કઈ નાનોમુનો નથી
જ. હવે હવે એ પ્રશ્ન થશે કે, “વિમુ ક્યું જ કરતા નથી; પાપપુણ્ય
હેલા નથી; તો પછી પ્રાપ્તિઓ તો મુખના જ અર્થો” છે, નજરના હાથમાં
પ્રવર્તક એવો તો જીવનો મૂલરસભાવ જ નથી; છતાં આમ દેગ વાય
છે ? તો એના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, હે પાપ ! ત્રે દેહધારી પ્રાપ્તિ
પ્રાપ્તિના મૂલજ્ઞાનની ભૂમિકા પર દોષ ત્યાં લટકી તો તેને બંધન મુજબ

નથી અને આત્મા જગતના અધિપતિ હોયું સામન્ય તેનામાં વિવરે છે. પરંતુ) અજ્ઞાનને લીધે જ્ઞાન અવરોધિત નથી, તેથી જ દેહધારી જીવો મુંઝાય છે-મોહાય છે. (હવે સમજાવવાનું બરાબર પડી ને ?)

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણ ગુરુએ ઉપરના બે પ્રશ્નોકર્તા જે વાત કરી તે જૈન સૂત્રોનો અક્ષરરૂપે અનુવાદ છે. આ વાત સહુને બરાબર અને કીતરી નથી એવી જ છે. પ્રભુને કોઈપણ જ્ઞાનમાં દોષ દેવો નકામો છે. પરંતુ જુદાજુદા માનને હજી પ્રશ્ન થાય છે કે અજ્ઞાન આવું કયાંથી? જૈનસૂત્રોની શૈલી પ્રમાણે આ વાતનો સાદસાદ રહેલો આપણે કરી ગયા છીએ. અજ્ઞાન એ આત્માનો મૂળસ્વભાવ નથી, પરંતુ આત્મા, મોહને લીધે એ મૂળસ્વભાવનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. અર્થાત્ મોહને લીધે અજ્ઞાન છે અને ઉપર શ્રીકૃષ્ણગુરુએ કહ્યું તેમ અજ્ઞાનથી જ્ઞાન રુંધાઈ જાય છે, તેને જ લીધે મોહ ઉપજે છે. આ જોડીને જૈન સૂત્રોમાં કૂંડડી અને કૂંડડીના ઘડાની ઉપમા આપી છે. એ જોડીમાં કોનો નંબર પહેલો અને કોનો નંબર પછી, એ કળા શકાય તેમ નથી. ખરી રીતે એક સિદ્ધાંતની એ બે જાણ્યો જ છે. મોહ ન હોય તો પાપપુણ્ય કશું જ ન હોઈ શકે, અજ્ઞાન ન હોઈ શકે, કર્મબંધન ન હોઈ શકે. કર્મબંધન ન હોય ત્યાં કર્તાભોક્તાપણું પણ ક્યાંથી હોય? એટલે સંસારનું મૂળ અજ્ઞાન અગર મોહ જ છે.

સાધકને હવે શંકા ન જ થવી જોઈ એ કે શ્રીકૃષ્ણજી અર્જુનને અદ્વારમાં અધ્યાયમાં એમ શા માટે કહે છે કે, “હું તને સર્વ પાપોથી છોડાવીશ, તું શોક ન કર.” આમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે પોતે દેહધારી છતાં અંતરાત્મદશાવાળા, જગત યોગીપુરુષ છે, એટલે એવા પુરુષને શરણે જવાથી એવી પ્રેરણા મળે કે જેથી અનુપરુપાર્થના માર્ગમાં ઉત્સાહ રહે. બસ, આ સિવાય જેમ વિષ્ણુને કશું કરવાનો અધિકાર નથી, તેમ આવી દશાવાળા મહાપુરુષને પણ

તે પ્રકારનો કોઈ અધિકાર નથી જ, પરંતુ વિશ્વપદ પામેલા આત્માઓ દેહધારી નથી હોતા અને આવા અંતરાત્મપદ પામેલા વિરલ જીવો દેહધારી હોય છે, તેથી એવા દેહધારી મહાપુરુષોના નિમિત્તથી, જનપરિભાષા પ્રમાણે કહીએ તો શુદ્ધ ઉપાદાનવાળા અથવા બબ્બે જીવોને મોક્ષ માર્ગે જવાની અદ્ભુત પ્રેરણા સાંપડે છે. આ રીતે અર્જુનના પ્રેરક નિમિત્તપાત્ર અહીં શ્રીકૃષ્ણજી છે. ત્યારે અર્જુન ત્યારે બાંધુથી નિરાશ અને છે, ત્યારે એના હૃદયની દૃઢતાને માપી લેનારા શ્રીકૃષ્ણજી પોતે જ જાણે એના આત્મારૂપ હોય, તેમ સાક્ષાત્ક્રિય ભાષામાં આવા શબ્દો બોલે છે.

પાપ અને પુણ્ય બન્ને ગંધનકારક છે; એમ “સાંખ્યયોગ” નામના બીજા અધ્યાયમાં આપણે જોઈ વિચારી ગયા છીએ, એટલે પાપ પુણ્યરૂપ ક્ષોભ—સુવર્ણની બેડીથી અજાગા રહ્યા વિના છૂટકો જ નથી, અને તેવું અજાગાપણું જ્ઞાન વગર ન આવી શકે. સમત્વ-શુદ્ધિને શ્રીકૃષ્ણગુરુ જ્ઞાન કહે છે, તે પણ આપણે અગાઉ જોઈ ગયા, હવે તેઓ શું કહે છે તે જોઈએ:—

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં ચેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

તે તો નસાડયું અજ્ઞાન, જેમણે આત્મજ્ઞાનથી;

તેમનું એ પરં જ્ઞાન, પ્રકાશે છે રવિસમું. (૧૬)

(હીં તેવ.) આત્મજ્ઞાન દ્વારા જેમણે (ઉપર કહેલું) તે અજ્ઞાન નસાડયું છે તેમનું તે પરં જ્ઞાન સૂર્યસમું પ્રકાશકારક બની રહે છે.

અતે આત્મજ્ઞાન આપ્યું કે જગત-વિજ્ઞાનની ચાવી આપોઆપ મળી જવાની. શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યજી પરાખર જ કહે છે કે, “ તપ, વ્રત, ક્રિયામાત્રનો હેતુ એકમાત્ર આત્મજ્ઞાન છે. ” હૈનમુત્ર શ્રી આચાર્યજી કહે છે : “ જોશું એકને બળ્યો, તેણે સહુને જાણી લીધા. ” આ વાત ખરેખરી જ છે. જો કે આત્મજ્ઞાન માત્ર જોલવાથી કે ઉપકાર વિચારથી થઈ જતું નથી. એવું આત્મજ્ઞાન થવા પહેલાં આચાર અને વિચાર બન્ને જોઈએ છે. વિવેક, નિઃશ્વાસ અને જનનિતો પણ ખપ પડે છે. પણ બધી ક્રિયાઓની પાછળ ધ્યેય તો આત્મજ્ઞાનનું જ હોવું જોઈએ. આત્મજ્ઞાની પુરુષ, સાંસારિક દૃષ્ટિમાં ચક્ષુમાં ચડાવનારને બસે મૂરખ કે ગાંડો લાગે, પણ તેવા પુરુષનું જ્ઞાન તો સૂર્યની જેમ પ્રકાશમય બને છે. એટલે કે પોતે પોતાના તેજે ઝળહળે છે અને બીજાને પણ પ્રકાશદાયક બને છે. એવો પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં તેના આત્માના અનુવાણથી વાતાવરણ પ્રકાશમય બની જાય છે.

શ્રીકૃષ્ણશુરુએ આત્મજ્ઞાનને પરંજ્ઞાન એટલા માટે કહ્યું કે, સર્વ જ્ઞાનમાં શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન એ જ છે. એ જ્ઞાન વિના અજ્ઞાન કી ટળતું નથી.

અહીં સૂર્યની ઉપમા આપવાનાં ધાણું કારણ છે. સૂર્ય પોતે નિર્લેપ અને દૂર રહેવા છતાં પોતે પ્રકાશે છે અને બીજા પ્રકાશને પ્રકાશમાં લાવી મૂકે છે. સ્વાચર અને જંગમનો તે આત્મા છે. તે જ રીતે આત્મજ્ઞાન જીવને નિર્લેપ બનાવે છે, ને પોતાને અને પરે સહુને પ્રકાશ દેનાર બને છે. અને આવો જ્ઞાની સહુ પ્રાણીને ટેકા રૂપ બને છે. સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ તીવ્ર તેજવાળો છે, તેમ આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ પણ તીવ્ર તેજવાળો છે, અને તે અંતરની કોઈ ગદામાં રહેલા પરમાત્મનસ્ત્વનાં દર્શન કરાવે છે.

તદ્યુદયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિ જ્ઞાનનિર્મૂલકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

તેમાં આત્મા (દેહુ) મતિ નિષ્ઠા, તત્પરતાય જેમનાં;
ધોવામાં જ્ઞાનથી પાપો, તે ફરી જન્મતા નથી. (૧૭)

(તે પરંતપા આમ ખડું આત્મજ્ઞાન થવા પછી) હૃદય એ (જ્ઞાન)માં જોડાઈને એ મય થઈ જાય છે, બુદ્ધિ પણ તન્મય થાય છે. હૃદયના જોડાણમાંથી કપજેલી નિષ્ઠા પણ તન્મય થઈ જાય છે અને તેવા પુરુષ તે (જ્ઞાન)માં જ તત્પર જને છે. (આવી દશા થવાથી અંતે) જ્ઞાનથી પ્રાપ્તમાત્ર ધોવાઈ જાય છે, અને તેવા પુરુષો અપુનરાવૃત્તિરૂપ મોક્ષને પામે છે, ત્યાંથી ફરીને તેવા કોઈ પણ પુરુષને આ દુનિયામાં આવવાપણું રહેતું નથી.

નોંધ:—

ઉપરના શ્લોકમાં હૃદયને સુચવવા માટે 'આત્મા' શબ્દ મૂક્યો છે. આત્મજ્ઞાન થવા પછી હૃદય જ્ઞાનમય થવાથી ત્રદા દદતમ બને છે. વહેમ, સાધ્ય, પામરતા અને જય દૂર થાય છે. બુદ્ધિ જ્ઞાનમય થવાથી વિવેક, જિજ્ઞાસા અને જગૃતિ પરિપક્વ થાય છે. આચાર-વિચારો પવિત્ર થઈને, કૃતકૌ, વિકલ્પો વગેરેની પળવાણી બંધ થાય છે. આથી તત્પરતા અને જોડાઈના જામે છે અને આમ થવાથી નવાં કર્મબંધન અટકે છે અને જૂનાં કર્મો ધોવાઈ જાય છે. એટલે આપોઆપ જન્મમરણરૂપ સંસારની ચાંપ બંધ થાય છે અને અપુનર્જન્મદશા પામી જવાય છે.

જૈનસૂત્રોત્તુ જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનમાં હૃદયનું ગૂંથાવું. જૈનસૂત્રોત્તુ જ્ઞાન એટલે જ્ઞાનમાં બુદ્ધિનું બુદ્ધિ આત્માનો તદ્દન નજીકનો પર્ચાય છે, એ આપણે અગાઉ કહી જ ચૂક્યા છીએ તેનું) જોડાણ. નિષ્ઠા અને તત્પરતા એ, જૈનસૂત્રોની પરિભાષાનો સમન્વય કરીએ તો, ચારિત્ર

અને તપ ને. આ ના-સેના પામે આત્મજન્મદશા પમાય છે
 એનો અનન જ્ઞાનોન્નિતા જન્માર છે. માન ઉપરની શ્રેણી
 પ્રણીમાં રજાગમેદ બને આત્મજ્ઞે તામે, પણ અરેખી જીવ
 ઉપરની જ છે. આત્મો એમ પણ સિદ્ધ થયું કે આત્મજ્ઞાન
 ત્યારે જ શયં ગણાય કે સત્તાની જ તાપાનેથી તામે અને સત્ય વ
 સને પ્રિયાંના પરત્વે અત્યંત વિદ્યારીનતા મળે ને જાનની મર
 આત્માની સાથ નજીકમાં રહેથી બુદ્ધિ ઓગળી જાય, હ્રદય એ
 જાય, નિષ્કા માય અને તત્પરતા મળે એટલે કે એ આત્માનંદ
 મદાતે અને એ દશાની અત્ત પણ મોશરૂપે જ સુખતામળો :

તમે શ્રીકૃષ્ણમુરુ એવા આત્મજ્ઞાની પુરુષની દષ્ટિ કેવી
 અને એને ગણિયામે જગત પરત્વે તેઓ કેમ વર્તી રવા હોય
 આમેદ્દય જ્ઞાન આપે છે: -

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે મત્રિ દસ્તિતિ ।
 શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પણ્ડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧

વિદ્યા વિનય પામેલા, વિપ્રમાં થાત ને રૂપે;
 તે જ રૂપે જુએ જાની, લાચી, ગી, જ્ઞાન શુદ્ધમાં.

(વળી તે કોંતેય : અગાઉ કહ્યું તેમ સવિધમાં તે ફ
 મોક્ષમતિ પામે છે એટલું જ નહિ, બલકે તેઓનું વર્તમાન જીવ
 જગતના સર્વ સામાન્ય લોકો કરતાં નોખી જ સાત પાટનાકું છે
 હા. ત. સામાન્ય લોકો બદારની વસ્તુઓ પરત્વે મહત્તર આંકતાં આંકતા
 એવા દેવાઈ નય છે કે પછી તેમને અંતરંગદશા તરફ તરફ કરવાની
 દષ્ટિ જ પ્રગટતી નથી. તેથી તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ
 વર્ગો વ્યવસ્થા અર્થે જુદા પાડેલા છે, તે વાતને બૂઝી નય છે, અને
 બ્રાહ્મણને સૌથી જાંયા માની લે છે. પછી સહે તેઓની અંતરંગદશા
 બ્રહ્મલક્ષી ન પણ હોય । અને શૂદ્રને હલકા માની લે છે, પછી સહે
 તેઓની અંતરંગદશા બ્રહ્મલક્ષી હોય । આથી તેઓ અસદ્દષ્ટિને બદલે

૧વી લઈ અને સંસારના રાગદ્વેષાદિ પ્રપંચોમાં ફસાઈ
 અદિત દરવાના નિગિતરૂપ જની નય છે. જ્યારે
 મદયાને જ મુખ્યરૂપે માનતા હોઈને તે બણી ભેલી
 મેક રૂપ જ બાસે છે. વિશુદ્ધપ્રેમીના પ્રેમની પોતાને
 લી જ અસરો જગત પર થતી ભેઈને તેઓ રહસ્ય
 અહો ! આખું જગત ખરી રીતે તો આપણું જ એક
 હો ક્યાં ? " આમ કહે ગયા પછી આપોઆપ
 જની નય છે. અંતરંગદયાના નિરીક્ષણમાં આ
 એકતા બાસી ગઈ એટલે હપરના વ્યવસ્થા નિમિત્તે
 મનન્ય ક્રોને લીધે મળેલી જુદીજુદી યોનિઓ
 । નમૂનાઓરૂપ લાગવા માંડે છે, એટલે તેઓ
 । એકરૂપે દેખતા હોય છે અને સ્થૂળદષ્ટિએ ભેઈએ
 મ પ્રવાહ શુદ્ધ જેવા લોકો અને જ્ઞાન જેવાં પશુઓ
 હપર કહેવાયું તેમ સર્વ સામાન્ય રીતે જગતના
 ભલ્લો છે, એટલે જ્ઞાની જનોને જગતના લોકો ગાંડા
 ૧ તો હસે છે; પણ એવા લોકોના હાંસીયાત્ર ખનવા
 પોતાના નિર્ણયોમાં દૃઢ જ રહે છે, કારણ કે એમના
 પ્રેરિત હોય છે. આવી સ્થિતિને લીધે ઉવટે જગત
 થઈ પોતાનો પંથ હતત ખનાવે છે. માટે જ વને દું
 વિદ્યા અને વિનય પામેલા બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં,
 ને શુદ્રમાં સમદર્શી રહે છે.

। શ્રોત્રની વિગત આવી ગઈ છે. નોંધમાં તો
 । રહે છે કે વિદ્યા અને વિનય એ એ બ્રાહ્મણનાં
 વિદ્યા, અહીં તેજસ્વી શુદ્ધિના ઉત્તમ દાલના
 ને વિનય નમ્રતા અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારની નીતિના
 । એનો અર્થ એ થયો કે વિદ્યા અને વિનયનો
 માન્ય પાત્ર નથી. આવી સામગ્રી ગીતાકાળમાં

જો એ દેવ તને કહે - "પ્રિય, જાને પરિણામે મને જાણ્યો મોડમાં
પણ મને નથી જાણે મોડમાં કહેવું જ નહીં તે કહેવું મને જાણે મોડમાં
જાણે મોડમાં."

દરે તરે પણ મને કે જે જાણ્યો જાણું છે તે જાણે પરુપાર્થને દેવ
જો કે પરુપાર્થને દેવ જો કે વિવેકના યોગમાં દરજી ન કરે, અને અપ્રિયતા
યોગમાં દરજી ન કરે. આથી જ સંસારની જંજીરમાં રહેતા છતાં સમસ્ત
જગતમાં જો કરીયો કહું છું, તે વિજ્ઞાના અનુભવ ૧) જાણમાં કરેલ, સહ-
તાની, અમૂઢ અને સ્વિયર ગુણિતાનો, પ્રિય પાત્રીને દરખાતો નથી તેમ
અપ્રિય પાત્રીને અદ્વિતો નથી.

નોંધ:—

આનો અર્થ જો કે દેવધારી માત્રને પ્રિયાપ્રિયના યોગો તે
ડગશેપગશે ઊભા થવાના. પ્રિયાપ્રિય વિશેષણ દેવદષ્ટિએ જ.
આત્માને તે પ્રિય થું અને અપ્રિય થું? પણ દેવધારી આત્માને તે
પ્રિય-અપ્રિય દેવદષ્ટિએ સંભવવાનું, એટલે ઉપયોગ રાખી પ્રિયયોગે
ન છડો જવું, તેમ અપ્રિયયોગે ન આક્રાંણ, ઉતાવળ થવું. આવી
સ્થિતિ અખતરાઓ ક્યાં વિના પામી શકાતી નથી. માટે જ અભ્યાસ
અને વૈરાગ્યની શ્રીકૃષ્ણગુરુએ આગળ જતાં જરૂરિયાત બતાવી છે.

ब्राह्मस्पर्शोन्मसक्तात्मा विदित्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्राह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મ અર્થે અનાસક્ત, માણે જે સુખ આત્મમાં;

તે નિત્ય-સુખને માણે, બ્રાહ્મયોગથી યુક્ત એ. (૨૧)

(પરંતપ ! દેવતાક લોકો એમ માને છે કે ભોગોને ભોગવ્યા વિના
વૃષ્ટિ નથી થતી અને ત્યાં લગી ભોગ ત્યાગના માર્ગમાં પ્રત્યાધાતો સંભવે
છે. આ કથન જે રીતે તેઓ કહે છે, તે રીતે ખરાબર નથી. એ વાક્યને
દેશીને આ રીતે મુકાય તે તેમાં દરકત નથી; "તિરસ્કાર વૃષ્ટિને જ

ચોખરે રાખી જેઓ ભોજત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગમાં જ્ઞાનમય વૈરાગ્ય હોવાનો બહુ જોછો સંભવ દોઢને એ ત્યાગ પતનદાયક બને છે. પણ જેઓ સમજપૂર્વક ત્યાગદૃષ્ટિથી અનિવાર્ય જ્ઞાનપાનાદિ ક્રિયા કરે છે, તે યદ્યતરો જાય છે.”

આ દૃષ્ટિએ જોતાં આવા ત્યાગદૃષ્ટિવાળા સંયમીને આખરે પણ અનાસક્ત દસા થઈ જાય છે, પરંતુ હું તે અહીં કહેવા માગું છું, તે સ્થિતિનો દાનજો મહત્વનો છે. પાઠ ૧) ત્યાગમાર્ગે ખૂબખૂબ આગળ વધેલા પુરુષ વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને આત્મામાં જડો લીટરીને ન સુખ માણી રહ્યો છે, (તે સુખ નિત્ય રહેનારું અને કિંમતી હોય છે, પણ) એવા જ નિત્ય સુખને ઉપર કહેલા (નિર્દોષ સમત્વરૂપી) બ્રહ્મ સાથે જોડાયેલો યોગી પણ નહીં થઈ શકે છે.

નોંધ:—

ત્યાગના માર્ગે જઈને ખરા આત્માથી પુરુષો અંતર્મુખ થઈને આત્મસુખ મેળવે છે. એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણગુરુ એમ ખતાવવા માગે છે કે જેઓ રથૂળ ભોગોને જ સુખદાયક માની લે છે એ મહાબ્રમ છે. રથૂળ ભોગો જ ને સુખના કારણ હોય તો બધા રોગીને મિષ્ટાન્ન જોતાં જ અભાવ કેમ થાય ? ખરી વાત તો એ છે કે રથૂળભોગો સુખના નિમિત્ત બને છે. તેમાં આત્માનો પડછાયો હોય છે. એ પડછાયાની પાછળ રહેલા આત્મસુખને પડતું મેલીને જેમ જેમ રથૂળ વિષયો પાછળ સુખને માટે ઝાંઝા મરાય છે, તેમ તેમ ખંડું સુખ તો સો કોશ છોટે ચાલ્યું જાય છે.

વળી બીજી વાત શ્રી કૃષ્ણગુરુ એ કહેવા માગે છે કે “સમતા રાખી સંસારમાં રહીને કામ કરનાર પણ બ્રહ્મમાં દરેક, બ્રહ્મજ્ઞાની, સ્થિરબુદ્ધિવાળો અમૂઢ વગેરે વિશેષણોને લાયક હોય છે, એટલું જ નહિ બલકે એવા કર્મયોગીનો સંસાર પણ સમતાને લીધે હર્ષશોક વગરનો પ્રસન્નતા પેદા કરનારો થઈ પડે છે, અને વળી તે પણ

અંતર્મુખ થયેલા આત્માથી પુરુષો એટલું જ આત્મમુખ
માણી શકે છે.

શ્રીકૃષ્ણગુરુએ આત્મમુખને નિત્ય કહ્યું, તે પણ બરાબર છે,
કારણકે આત્મા નિત્ય છે, જ્યારે વિષયો અને વિષયોનો સંયોગ એ
તો ક્ષણજીવી છે. એટલે અંતર્મુખવૃત્તિ થયા વિના ત્યાજ કે તપ
બંધે આકરામાં આકરાં કરે, તોય કશું વળતું નથી અને અંતર્મુખ
વૃત્તિ કાયમી થયા પછી એવા પુરુષને માટે વિધિ નિષેધ કોનાં જ
નથી. કારણકે એ જે કંઈ કરે છે, તે સફળ કરે છે. આ દૃષ્ટિએ જ
ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે: “સમર્થકો દોષ નહિ ગૂંસાર્થ”

હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ અર્જુનને એ સમજાવે છે, કે જાનીતી દૃષ્ટિએ
વિષયો કેવા છે ? એમાંથી આપણને વૈરાગ્યની મૌલિક દૃષ્ટિ સાંપડે છે.

ये हि संस्पृशजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यंतयंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

વિષયજન્ય ભોગો જે, તે જ છે મૂળ દુઃખતાં;
આદિ ને અંતવાળા તે, તેમાં જાની ન રાચતા. (૨૨)

કૌંતેય ! (બદારના બધા ભોગો એટલે કે) નિમગ્ની જીવનતા
ભોગો એ દુઃખતાં જ મૂળ છે. (કારણ કે અનાદિ અનંત નથી કે જેનો
સુખ આપી શકે જણતા) તે આદિ અને અંત સહિત દોષોને (પ્રથમ
પ્રમજનક સુખ કામુકાર આપી અંતે તો મદાદુઃખ કાયક જ અને જે
આવી કાંઈ વિચારસરણીને કીધે) જાની પુરુષ એમાં રાચતા નથી.

નોંધ:—

કાંઈ અને વ્યાપક વિચારની આગીને કીધે જ બાળ પદાર્થો
જે કે અન્ય વ્યક્તિઓમાં રાગ વર્ધ જાય છે. વૈરાગ્ય માટે

જોઈ વિચાર નેહું જો મદાસાવન નથી. ઘાની જનો. કોનેઈ
જેણે જાણતો હતો કે " જે સુલિષ્ સુખ આવે છે, તે જ્યારે
જે સુખની ખામી જોઈ છે. " આપણે ઘાની જણના પાત્રો
જો આપ જાણી જોઈને આપણે જાણીએ.

જ્યો આજુન પુત્ર છે કે જણા લોકો વડે છે કે " આ જાને
જો જોય તે પદ્મવર્મા સ્ત્રીયું. જન્મોના રૂપા કુદાજ છે. " એના
જન્મવર્મા જીવાસાર છે છે:—

શક્તોત્તરિય યઃ યોહું પ્રાક્ શરીરપિમોક્ષણાત્ ।
કામમોહોન્નયં વેમં ન મુક્તઃ સ મુક્તી મરઃ ॥૨૬॥

શરીર છોડનાં પેલાં, જની ન ને મતી રોઃ
શમ ને રોમના વેમ, તે વેમો નર તે મુખી. (૨૬)

(અર્થ: " આ જાને શમ માણી થઈ, પરંતુ શયે જોયો
છે " એમ જાની ને વળતારીયો જને છે, તે તો જાને જોયો જાણે છે
જાને મદાસાવન જાને છે, શમ જાને રોમના વેમો મદા જાણે, દોષાધી
જા, જાને તેમને રોમના માટે તેમજ સુલિષ્ ન દોષાધી ન આપું કમ્પૂ-
ક રીતે વતે છે, પરંતુ જરી વાત તો એ છે જાને પ્રત્યક્ષમાત્રો
કે પણ જો ન છે કે શમ જાને રોમના વેમને વચ ન થયું, પણ જો
જાને વેરીને વચ કરવા માટે ન હું તને આપણું કહું છું કે, (જા
પ્રત્યક્ષ દેહની પ્રત્યક્ષ રાજ મદાસાવન છે, માટે જાના કિંગલી) શરીરને
પ્રત્યક્ષ પદેલાં (જોઈ છે મુખ્ય આવે તે પદેલાં) અહીં ન ને શમ જાને
રોમથી જન્મતા આવેજને સદી છે છે, (જોઈ છે જો મદાનેશી થઈ
વતા નથી, પાતાઈ રવાન કુમાવતા નથી) તે પ્રત્યક્ષ ન અદેખરા માગ
મુક્ત છે અથવા તે ન અદેખરા મુખી છે.

નોંધ:—

જાને શમ રત્નેશ્વરી જીવે છે જોઈ છે રાગપ્રધન

મહાકારણ છે. કામ અને ક્રોધથી બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને કાયા પર ફેવી કારગી અસર થાય છે, તે આપણે સૌ સારી રીતે અનુભવીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણગુરુ કહે છે, “ કામને અને ક્રોધને આપણે આખરે તો છેક નાબૂદ કરવાના છે, પણ પ્રારંભિક નાબૂદ થાય તે પહેલાં એની અસર થવા માંડે એટલે એકદમ જુરસો આવશે. આ જુરસાને અધીન થયા કે ખેલ ખલાસ. માટે એને અધીન આપણે ન થઈએ. એવો આભાસ અને જાગૃતિ પળેપળે જરૂરનાં છે.

આ માનવદેહ છોડતાં પહેલાં જ ને એટલું ફરી શકાય, તો પછી તો આખરે બેડો પાર જ થવાનો. કદાચ આટલું બધું તત્કાળ ન ફરી શકાય તો પણ જેટલું અને તેટલું તત્કાળ કરવું. “ હાથે તે સાથે, શરીરનો શો ભરોસો છે ? ” આ લોકાક્રિતમાં ભારોભાર સત્ય છે. આ રીતે વર્તનાર પુરુષાર્થી ગમે તે રથને હોય તો પણ તે યોગી છે અને વળી તે સુખી પણ છે જ. એ તો ચોખ્ખી રીતે સમજાય તેમ છે. ”

આ પરથી હવે એ કહેવાનું ભાગ્યે જ હોય કે યોગનો આદર્શ કાઈ સિદ્ધિનો નથી, યોગનો આદર્શ તો ક્રોધાદિ શત્રુઓને વશ કરી પ્રસન્ન, સુખી, શાંત અને કાર્યકુશળ રીતે જીવવાની ગુજારીને છેવટે મોક્ષપદ મેળવવાનો છે. આ માર્ગે આત્માનું હિત જલદી થાય છે, તેમ વિશ્વકલ્યાણ પણ આ નિમિત્તે જરૂર બને છે.

योंस्तसुखोंस्तरारामस्तथांतज्योतिरेव यः ।
स योगीं ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

આંતરિક સુખ, જ્યોતિ, તથા શાન્તિ જ જોડેને;
તે યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણ, મેળવે બ્રહ્મરૂપ થી. (૨૪)

(અને પરંતુપ્રતિભાવે કદી ન માનવું કે જાણપ્રવૃત્તિઓવાળાને પ્રવૃત્તિર્વાળું થવું નથી. જાણપ્રવૃત્તિ થયેને કદી ન કરતો દોષ અને સારી રીતે દેખાતું દોષ, છતાં અંતરની અસાન્નિ દોષ તો તેવો ત્યાગી પ્રવૃત્તિર્વાળું નથી પામી શકતો; જ્યારે અંદર જ કદું છું કે) જેને આંતરિક સુખ છે, તેને અંતરનો આરામ છે, અને જેને સાચો જ અંતરનો પ્રકાશ મળ્યો છે, તેવો યાત્રી (બહારે જાણ રીતે પ્રવૃત્તિમય દેખાતો દોષ, છતાં નિશ્ચિન્નમય છે અને તે) જગદ્રૂપ યથેચ્છા છે, તેમ જ (તે) જગદનિર્વાણ (જરૂર) મેળવે છે. (અર્થાત્ કે અંતે તે જગદમાં જ કરી મય છે.)

નોંધ:—

આરામ, સુખ અને પ્રકાશ એ ત્રણે અંતરંગ હોવાં જોઈએ આમ કહીને શ્રીકૃષ્ણગુરુ આપણા મનુની શંકાને નિવારી નાખે છે. પણ અરુ આપણે બદારના આરામને આરામ, બદારના સુખને સુખ અને બદારના તેજને આત્મજ્ઞાન માનવાના ક્રમમાં ચકી જઈએ છીએ, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણગુરુ આપણને ચેતવી દે છે. તેઓ આંતરિક સુખ, આંતરિક આરામ અને આંતરિક જ્યોતિર્વાણા જ્ઞાનને જ મંદસ્વ આપે છે. અને એ જ વાત ગળે બિતરે તેવી છે.

કામ અને ક્રોધના વેગને વશ થનાર કદી આંતરિક આરામ, આંતરિક સુખ કે આંતરિક પ્રકાશ પામી જ શકે નહિ, પણ જો કામ અને ક્રોધના વેગને વશ કરવામાં આવે, તો બદાર બટકતું મન અંતરમાં પાછું વળે અને આંતરિક આરામ, આંતરિક સુખ તથા આંતરિક પ્રકાશ જરૂર મળે. આવી સાધના કરનારે ત્યાગીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય કે ન પહેર્યાં હોય તે સામે જોવાનું નથી, પરંતુ આવી સાધના કરનારે સમતા તો સાધેલી હોવી જ જોઈએ. કારણ કે સમતા વિના કામ અને ક્રોધથી જન્મેલા આવેગને સરેહ સંદન કરી શકાય નહિ. એટલે સમતા પહેલી જોઈએ. નિર્દોષ સમતા એ થઈતું લક્ષણ છે એ તો આપણે કિપર જોઈ ગયા. એટલે આવો આત્મ

અત્તરૂપ થયેલો પણ ગણાય જ અને છેવટે તે અત્તનિર્વાણ-અત્તમાં
દરવાપણું પામે જ. આ વાત સમજવી પણ અધરી નથી.

પરંતુ હવે એક ચેતવણી શ્રીકૃષ્ણગુરુ અહીં આપવા માગે છે.
કર્મયોગનાં વારંવાર ગીત ગાવાથી કાંઈ એમ ન સંમળ્ય એમ કહે
અત્તનિર્વાણનો અધિકાર માત્ર કર્મયોગીને જ છે, બીજાને નહિ!
જિલદું સહુએ એમ જ સમજવું કે દરેક પ્રકારના સાધકને-પછી એ
ગમે તે વેશમાં હોય કે ગમે તે દેશકાળમાં હોય, પણ જો એમણે
નિર્દોષપણું સાધ્યું હોય, તો એમને અત્તનિર્વાણ જરૂર મળે છે.

લભંતે ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैवा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ૨૬ ॥

અત્તનિર્વાણ પામે છે, નિષ્પાપી ઋષિઓ પણ;
દ્વૈત છેદી જીતી આત્મા, સર્વના શ્રેયમાં મગ્યા. (૨૫)

(અર્જુન ! જેમ કર્મયોગીને મોક્ષનો અધિકાર છે, તેમ બીજાને
પણ છે, ભારત !) ઋષિઓ પણ અવશ્ય અત્તનિર્વાણ પામે છે, પણ (૧)
તેઓ ખાપરહિત હોવા જોઈએ. (મનના મેલા હોય તો છું વળે નહિ
મનની શુદ્ધિ પહેલી જોઈએ), (૨) તેઓમાં દ્વિધાભાવ ન હોવો જોઈએ
એટલે કે તેઓએ એકનિષ્ઠપણું સાધ્યું હોવું જોઈએ, (૩) તેઓએ આત્માને
વશ કર્યો હોવો જોઈએ અને (૪) તેઓ પ્રાણીમાત્રના શ્રેયમાં રાગતા
હોવા જોઈએ.

નોંધ:—

અત્તનિર્વાણ અથવા મોક્ષની આ ચારે શરતો મહત્વની છે.
અને તે કુદરતી રીતે જ ક્રમપૂર્વક ગોઠવાઈ ગઈ છે. ઋષિની સંજ્ઞા
ત્યાગીને જ લાગુ પડે છે. કર્મયોગીની સંજ્ઞા તો ગૃહસ્થ અને
ત્યાગીને બન્નેને લાગુ પડે છે અને તેમાંય ગૃહસ્થ કે પ્રવૃત્તિ

ત્યાગીને જ વિશેષ દરીને લાગુ પડે છે. કર્મગોળીની લાયકાત વિશે અગાઉ કહેવાયું છે. અહીં ઋષિની લાયકાત વિશે કહે છે. ઋષિ નિષ્કામી એટલે કે સરળ હોય, પણ મનનો દ્યુપત્ત કે સંશયશીલ હોય તો ન ચાલે. તેમ જ સરળ અને સમન્નભરી શ્રદ્ધાવાળો હોય પણ આત્મસંયમી ન હોય તો પૂર્ણપણું ન પામી શકે. તે જ રીતે સરળ, શ્રદ્ધાળુ અને આત્મસંયમી હોવા છતાં સર્વ જૂતના દિતમાં રામતો ન હોય તોય મોક્ષની પરીક્ષામાં પસાર થઈ શકે નહિ. આ પરથી સહેજે સમન્નશે કે ઋષિ જેવા ત્યાગીએ પણ લોકલિત નરક કેપેક્ષા ન રાખવી જોઈએ. જૈનમૂત્રોમાં ત્યાગી સંરથાને મહત્ત્વનું અગ્રેમરૂપણું અપાયું છે, ત્યાં પણ “આત્મવત્ત સર્વમૂતેષુ” કહે છે. કહેવામાં આવ્યું છે.

કામક્રોધવિયુક્તાનાં ચતીનાં ચત્તચેતસામ્ ।

અભિતો વ્રાહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥ ૨૬ ॥

કામક્રોધ વિનાના ને, આત્મવિદ્ ચિત્ત સંયમી;

એવા ચતિ જનોને છે, બ્રહ્મનિર્વાણ સૌ રથજે. (૨૬)

(અને પરંતપ !) કામ અને ક્રોધથી વેગળા રહેલા, ચિત્ત પર કાબૂ ધરાવનારા અને જેમણે આત્મને જાણખી લીધો છે તેવા ચતિ પુરુષોને તો સૌ રથજે બ્રહ્મનિર્વાણ જ છે.

નોંધ:—

ઋષિઓની ગીતાકાળના વખતમાં એ કાઠી હતી, (૧) રાજાંય, અને (૨) બ્રહ્મર્ષિ. આ બન્ને પ્રકારના ઋષિઓને, અગાઉ કહી ગયા તેવી, લાયકાત હોય તો મોક્ષ મળે જ છે. એ વાત સ્વાભાવિકા પછી પણ એ શંકા થઈ શકે કે, ચતિઓને મોક્ષ મળે કે નહિ? તે કાળે ચતિ સંજ્ઞા ધણું ખરું જૈન અને બૌદ્ધ શ્રમણોને જ પાતી હતી કે આ શ્રમણો લોકલિતનાં કાર્યોમાં રસ લેતા પણ

૫૫ મો

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।
સુદૃઢં સર્વભૂતાણાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૧ ॥

ભવાં વચ્ચે ધરી દૃષ્ટિ, બાલ્ય સ્પર્શો તજી કરી;
નાસિકામાં વહેનારા, પ્રાણાપાન સમા કરી. (૨૭)

ઇદ્રિય મન બુદ્ધિનો, સંયમી મોક્ષ તત્પર;
જેનાં ઇચ્છા ભય ક્રોધ, ગયાં તે મુક્ત છે સદા. (૨૮)

ને મને મૂનનો મિત્ર, સૌ લોકોનો મહાપ્રભુ;
ને યજ્ઞ તપનો ભોગી, જાણી તે શાંતિ મેળવે. (૨૯)

(ભારત । જ્ઞેમ કર્મચોગીને કર્મ કરવા છતાં કર્મફળમાં અનાસક્ત રહેવાની વાલીમ લેવી પડે છે, તેમ જ્ઞેમો મુનિ ગણાય છે, તેમને પણ વાલીમ લેવાની હોય છે. એ અર્થમાં તો તેઓ પણ પ્રજાનુપાધ્યક્ષ કરતા હોઈને કર્મચોગી જ છે, પરંતુ તેઓ પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષ રીતે તો લોકસંગી થઈ દૂર વસે છે, કતાંય લોકહિતથી ઝંખના તેમને નથી હોતી એમ નહિ. તેઓ પણ હમેશાં સર્વ જગતની શાંતિ ઇચ્છી રહ્યા હોય છે અને હત્તમ આંદોલનો જગત પર ફેંકી રહ્યા હોય છે. તેઓનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે.)
બાહ્યસ્પર્શોના-વિષયભોગોનો ત્યાગ કરી, ભૂકંડી વચ્ચે દૃષ્ટિ રિપર કરી, નાસિકા વાટે જતા આવતા પ્રાણ તથા અપાન વાયુને એક સરખી ગતિમાં ગણી, તેમ જ ઇદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિને વશ કરીને જે ઇચ્છા, ભય અને ઇધથી મુક્ત થાય છે, તે મોક્ષપરાધિક્ષ મુનિ હમેશાં મુક્ત જ સમજાવે.

(વળી હે અર્જુન ! તે એમ પણ જાણે છે કે, યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા હું જ છું એટલે ચોતે જ્ઞાની હોવા છતાં તેમને યજ્ઞ અને તપ કરનારા પર “તેઓ જ્યાં અજ્ઞાની જ છે” એવી ધૂલારપદ દૃષ્ટિ નથી હોતી, તેમ તેઓ એમ કરનારની ક્રિયાનું અનુકરણ કરવા પણ લાજતા નથી; કારણ કે કપર કહ્યું તેમ તેઓ જાણે જ છે કે જુનનુદા ભોગી દ્વારા એક જ આત્મા મેળવવાનો છે. આથી જ તેઓ સમતા જરાજન જાણી શકે છે. વળી તેઓને સિદ્ધિની પણ ઇચ્છા નથી રહેલી, કારણ કે તે સર્વલોકમાં મહાશક્તિમાન એક (તે હું) આત્મા

નહર સરાથી ભરેલી છે પણ “આત્માને આત્માથી જીતવો એટલે
 શું જો આત્માઓ છે?” વળી “આત્મા હાર્યો કેમ અને કોનાથી”
 “અને જો હાર્યો તો પછી તેની અનંત શક્તિ, હારતા પહેલાં હતી
 તે હાર્યા પછી ક્યાં જતી રહી?” “અને ધારો કે જતી રહી, તો
 પછી એવો શક્તિહીન આત્મા શક્તિધર થઈ જ કેવી રીતે શકે?”
 આવી અનેક ચર્ચાઓ ઊભી થાય છે. જો કે તે ચર્ચાઓનું શુદ્ધિ
 દ્વારા જેટલું સમાધાન થઈ શકે તેટલું કરવા માટે મહાપુરુષોએ
 પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ પ્રથમ શ્રદ્ધા અને વિવેકી પુરુષાર્થને લીધે
 જેમ જેમ અનુભવ થતો આવે છે, તેમ તેમ જ એ વાત ગ્રાખ્ખી
 રીતે સમજી શકાય છે.

આથી જિજ્ઞાસુએ જેન ચૂત્રો અનુસાર અગાઉ કહ્યું તેમ
 આત્માની ત્રણ દશાઓ કહી લેવી. (૧) પરમાત્મ દશા (૨)
 અંતરાત્મ દશા (૩) બહિરાત્મ દશા. એ પૈકી બહિરાત્મ દશાને દૂર
 કરી પરમાત્મા ઉપરની પ્રતીતિ રાખીને અંતરાત્મદશા જાગતી
 રાખવાનો પ્રયત્ન અને સાચો પુરુષાર્થ કર્યા કરવો. સાદા શબ્દોમાં
 કહીએ તો મન અને ઈન્દ્રિયો મનોન વિષયો તરફ લલચાવવા મથે
 કે અમનોન પદાર્થો તરફ દ્વેષ ઉપજાવવા મથે ત્યારે રાગદ્વેષને વશ ન
 થતાં સમતા રાખવી. આનું જ નામ તે આત્મા જીત્યો ગણાય.
 અને એથી ઊલટું વર્તન થઈને જો વિષમતા આવી, તો પછી તે
 આત્મા હોવા છતાં અનાત્મા જ થઈ ગયો. કારણકે જડ જેમ પર-
 તંત્ર છે, તેમ તે પણ જડની માફક પરતંત્ર બની જાય છે. જડને
 સારાસાર ઓળખવાનું જ્ઞાન નથી, તેથી તે આમતેમ અથડાય છે;
 તેવી રીતે આવો અનાત્મા પણ સારાસારનું જ્ઞાન ગુમાવી આમતેમ
 સંસારની ઘટમાળમાં ગૂંચાય છે. આનું જ નામ તે અનાત્મા અથવા
 બહિરાત્મા આવો. આત્માનો શત્રુ જીવ એ મન અને ઈન્દ્રિયોનો ગુલામ
 બની પોતે જ પોતાનું અદિત કરે છે. જો કે પોતાનું હિત

‘જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૃદ્વસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ક્લયુચ્યતે યોગો સમલોષાદમકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી તૃપ્ત, સ્થાયી આત્મા વિજિતેન્દ્રિય;

પાણુ દેહું સમું સોનું, જાણું તે યુક્ત યોગી છે. (૮)

(અને ભારત !) જ્ઞાન (એટલે કે સામાન્ય આત્મજ્ઞાન) અને
જ્ઞાન (એટલે કે સંપૂર્ણ આત્મજ્ઞાન તથા વિશ્વજ્ઞાન) થી એવા પુરુષનો
આત્મા તૃપ્ત રહે છે. વળી તે કૃદ્વસ્થ (એટલે કે પોતાના સ્વરૂપમાં
થી) અને ઉદ્વિધોનો સર્વ પ્રકારે વિજયી દોવાયી અને મન પાત્રી,
અને સોનું બધું સરખું જ છે, તેથી જ તે યુક્ત યોગી કહેવાય છે.

અર્થ:—

અનુભવિનું મન બાહ્ય પદાર્થ કે પરિસ્થિતિ નથી, પણ
એ જ્ઞાન થવું એનું નામ જ્ઞાન. એવા જ્ઞાનપૂર્વકના આચરણ
આત્માનંદ મળે છે. તેથી તે અવિચળ રહી શકે એ સમગ્ર જ્ઞાન
દેહા, અને સોના વચ્ચે જે ફેર છે તે માત્ર સારામાં
છે, વસ્તુ સ્વરૂપે જન્મે એક જ છે. દેહું પણ
જાય છે. સોનું પણ પરમાણુઓનો જ સંઘર્ષ
જ્યા પછી સોના પર મોદા કોને થાય ? દેહું
નું એનો અર્થ દેહાને સોનું માનવું કે સોના-
ના, પણ જેમ દેહું પડવું પોતે નો રહેને જતારને
જેમ રસ્તામાં પારકું પડેવું સોનું પણ તેવા-
નું કે તે વસ્તુ પારકું પણ વસ્તુનો મોદા નહિ
છે તે યુક્ત યોગી કહેવાય. એનું જીવન જ એ-
વાર, અવિચળ, અંચલ એ બધું નો એવું રવાના

અર્થ:— પણ એ સવાલ આવે છે કે નોખીને જ
કે એવા સમજાવવાનાં આજુબાજુ કહે છે.

શુદ્ધિપ્રાપ્તિદાસીનમજ્જાદેવ્યમંથુષુ ।

સાધુસંનિષ્ઠા પાપેષુ સમશુદ્ધિર્ધિશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

સખા સત્ત્વ હિસાની કે, મધ્યમ્ય દેરી જન્મુમાં:

સાધુ પાપી તથા મિત્રે, સમાન શુદ્ધિ હિમ્ય છે. (૯)

૧. પરંતુ ૧. કર્મ-સંવાસથી કર્મયોગ અડિયાતો આ રીતે છે કે, કર્મ-
સંવાસ કરનારને લોકસમૂહમાં આવવાના પ્રસંગો વિરલ ન આવે તે
રિત કર્મયોગથી ભેદાયેલાને તે લોકસમૂહ ગમ્ય ન રહેવાનું દોષ છે.
પરંતુ નહિ, ખતો લોકસમૂહનાં કલ્યાણકર કર્મો સતત કરવાનાં દોષ
એવે એવા પ્રત્યુષ ઉપર કોઈ માણસ પોતાનો સ્વાધ દંડાતો દોષ
દેખે છે, તે કોઈ પત્ની પોતાનું શત્રુ મત્તું દોષ ચિરંતે મિત્રતા
કરે છે. સગળન માણસોના સંજાએ પણ એને કામ લેવાનું દોષ છે
ને પાપીમાં પણ જોઈ રહેલી સાધુતા ખીલવાની કોશિષ કરવાની
છે. આ જન્મુ ત્યારે ન જની શકે છે, ત્યારે પૂરેપૂરી સમસાવવાની
કિ બને છે. કોઈએ ન કહ્યું છે કે) સજામાં, ચતુર્માં (જે કે ચોત્રી પોતે
કરે સત્ત્વ ન માને પણ સાચો માણસ સત્ત્વ જાણ પામજુ કરે તે તે
વેદાએ આ બીના છે.) હિસાનીમાં (કોઈ પોતા પ્રત્યે હિસાની દોષ તે
પા. ઉપર), મધ્યમ્ય મધ્યમ્ય ઉપર, દેવ કરનાર ઉપર, જન્મુઓ ઉપર,
પુત્રો ઉપર અને પાપીઓ ઉપર, યોગી સગમાવ વાળી શુદ્ધિથી વતે
માટે ન કર્મયોગી-યોગાર-સિદ્ધયોગી-સદુધી અડિયાતો છે.

મિત્ર:—

અહીં લગી યોગારનો મદિમા ગાયો, હવે જોયે તેવી શ્રમિકા
સાધુ કરવી હોય તેણે કેમ વર્તવું તે વિશે શ્રીકૃષ્ણગુરુ અર્જુનને
જેદાને કહે છે:—“અર્જુન! તું એમ ન માનીશ કે કર્મયોગી તે
એકાંતમાં રહે નહિ, લોક સમૂહમાં ન રહે!” એવું ઐકાંતિક
ધ્યન હું કરી નથી કરેનો. પ્રાયમિક શ્રમિકામાં, કર્મયોગીને પણ
એકાંતની

મિત્ર:—

કહેલી સાધના ન થઈ શકે તો વળી બીજા પ્રકારે તને કહું છું તે સાંભળ :)
 જે કામનાઓ સંકલ્પથી જન્મી હોય તે બધી કામનાઓને પૂરેપૂરી છાડીને,
 મન વડે જ સધળી (જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય સહુ) ઈન્દ્રિયોને ચામેરથી
 બરાબર નિયમમાં લાવીને, ધૃતિથી ઘડાએલી બુદ્ધિ વડે ધીમે ધીમે
 નિવૃત્તિને માર્ગે જવું. મનને તો આત્મામાં જ રૂઢી રીતે સ્થિર કરી દેવું
 અને આવી સાધના વખતે કશુંય ચિંતવવું નહિ.

નોંધ:—

આમાં મનોલયનો માર્ગ બતાવ્યો છે. મનમાથી જે સંકલ્પ-
 વિકલ્પો ઊઠે છે, તે સહુનો ત્યાગ કરવો. કારણ કે તે સંકલ્પ
 વિકલ્પો ઘણાખરા નકામા અને સંસાર વધારનારા તેમજ આત્માને
 અસ્થિર કરનારા હોય છે. નિશ્ચયબળ, જે આત્માના ધરતી વસ્તુ છે,
 માટે તેમાંથી ફળતી ઇચ્છાઓ અને મનના સંકલ્પ વિકલ્પોથી ઊડતી
 ઇચ્છાઓ વચ્ચે આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર છે. નિશ્ચયબળથી
 ફળતી ઇચ્છા જે મોક્ષાભિલાષા કહેવાય છે. સંકલ્પવિકલ્પથી બિપત્તી
 ઇચ્છા કામના કહેવાય છે. એકથી સંસાર ઘટે છે, બીજીથી વધે છે.
 સંસાર ઘટાડવા ઇચ્છનારે સંસાર વધારે તેવી ઇચ્છાને ઊંડા સિવાય
 છૂટકો નથી. શ્રીમદ્ પાણી કહે છે:—“ સર્વાભાવથી ઔદાસિન્ય વૃત્તિ
 કરી ” એવી જોઈએ.

મનના સંકલ્પોવિકલ્પો તજ્યા જોઈએ મન નવરું પડવું અને
 જે મન નવરું પડે તો વળી બીજું નખોદવાળે માટે શ્રીકૃષ્ણ
 પુરુષે કહ્યું કે બધી ઈન્દ્રિયોને બધી રીતે નિયમે લાવવામાં મનને
 લગાડી દેવું.

ઈન્દ્રિયોને નિયમમાં લાવવાનો અર્થ એ કે, (૧) કાં તો કામચી
 એટલા સ્થિત દ્રશ્યમાં મૂકવી અને (૨) કાં તો અસ્થિત સમાં તરબોળ
 એટલા સ્થિત દ્રશ્યમાં મૂકવી અને (૩) કાં તો અસ્થિત સમાં તરબોળ
 એટલા સ્થિત દ્રશ્યમાં મૂકવી અને (૪) કાં તો અસ્થિત સમાં તરબોળ

મૃતિમૃદીત શુદ્ધિની ખાસ જરૂર દેવી છે તે બરાબર છે. મૃતિમૃદીત શુદ્ધિ એટલે દૃઢ સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધિ. જે તેવી મુદ્દ શુદ્ધિ ન હોય તે તે શુદ્ધિ કાચી શાંતિમાં ખપ લાગતી નથી. હિનાયગી શુદ્ધિ અર્થ કરે છે. વળી અહીં નિવૃત્તિ માર્ગનો મહિમા બતાવ્યો પણ તેથી ધીરે ધીરે એટલે કે વિવેકબળો.

પરંતુ અહીં પણ એક મોટું જોખમ છે અને તે એ કે જે મન સ્વચ્છંદી બની જાય તે મદા પતન થાય છે. માટે કશું કે "મનને નો આત્મામાં જ સ્થિર રાખવું." આવી વેળાએ જાગે કે મન છે જ નહિ એવી દશા થવી જોઈએ અને તે ચાય જ છે માટે આ વેળાએ કશુંય ચિંતવવું નહિ. ચિંતન જે કે મનનો આધ્યાત્મિક ખોરાક છે, છતાં આવી સાધના કરતી વખતે તે તે પણ ન જોઈએ.

સારાંશ કે (૧) પ્રથમ તે કામનાનો સર્વોંશે ત્યાગ કરવો (૨) મનથી ક્રિયોને નિયમે લાવીને દૃઢ સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધિથી નિવૃત્તિ લેવી અને (૩) મનને આત્મામાં જ સ્થિર રાખવું, ત્યાં લગી કશું ન ચિંતવવું.

આવી સાધના પણ કંઈ સહેલી નથી. માટે હવે શ્રીકૃષ્ણગુરુ.

સાધકની શીરજની ગાત્રી કસોટી ખૂબ જ થવાની. છતાં નિરાસ થવાની લગારે જરૂર નથી. માત્ર જાગૃતિ કાયમ જોઈએ અને તે આ રીતે કે) સ્થિર બાવથી નહિ ટેવાયેલું મન ચંચલ થઈને જ્યાં જ્યાંથી જંદાર નાચવા માંડે (એટલે કે વિષયાધીન થાય) ત્યાં ત્યાંથી પકડીને પાકું આત્માને દવાલે કરવું. (જેમ ખરે જનશૃત ચોટીદાર પોતાના માલિકનું માંકડું જે દરવાજેથી બાગે ત્યાંથી જ ફરી દાખલ કરે છે તેમ.)

નોંધ:—

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર મન માંડે અસ્થિર અને ચંચલ બે વિશેષણો વાપરે છે. આમાંથી બે બાવ નિહોળે છે. મન સ્થિર નથી એટલું જ નહિ પણ સાથે સાથે ચંચલ પણ છે. જમતના ધણા પદાર્થો સ્થિર નથી. જડ પદાર્થ માત્ર સ્થિર નથી પણ તેઓ અકારણે ચળના નથી. મન તો સ્થિર પણ નથી અને વળી ચંચલ છે. એટલે મનમાં જડનું અને ચેતનનું બંનેનું કાર્ય નજરે ચડે છે. આ જ એનું વિલક્ષણપણું છે. અને એ અપેક્ષાએ જ મન, અંધન તેમજ મોક્ષનું કારણ કહેવાયું છે.

કેટલાંક દર્શનો મનને જડ માને છે. કેટલાંક વળી ચત્ત્ય માને છે. કેટલાંક વળી મનને જ વિશ્વચેતન્ય માને છે. પરંતુ ખરી વસ્તુસ્થિતિ ઉપર દ્વંદ્વોત્પત્તિ તે છે. જૈન સૂત્રોનો પણ શબ્દ દેરે ઉપસો જ ધ્વનિ છે. તેથી ખરે જ જો આમ છે તો એક જ માર્ગ રહ્યો કે એને આત્માને તાબે રાખવું. આત્મા પોતે અચળ સ્વભાવવાળો છે એટલે જોને વશ રહેલું મન પણ અચળ રહેશે એ વાત સદેશે સમજાય તેવી છે.

પણ એવી સ્થિતિ થતાં પહેલાં તો ને વારંવાર પૂર્વે સેવેલા વિષયો પાદ આવતાં જ ચળવા માંડશે, માટે કશું વિચારવું જ નહિ એમ કહ્યું. પણ વર્તમાન વિષયો આવે અને મન ચળે તો શું કરવું? એના જવાબમાં કહ્યું “હૃદયોને તો ચળવા દેવી જ નહિ અને એવી

આથી કે જે પ્રમાણથી મન તીવ્રતા વધીને જ રહી શકે
તેની કલ્યાણમાં કેમ કેમ રહી શકાય.

પ્રમાણરૂપેના આ રસને કોણુપરથી તપાસીએ. તે કલ્યાણ
કેવાનું પ્રમાણરૂપે કેવામાં જુદું જાણાય નથી. પણ ખરી
તે મનને મનું રહ્યું પડતું નથી. રસમાં જમ રહીને વિષય
તે તેમજ અર્થ કેમ મનો કે અને સાધનાની સાધનામાં રસમાં
રહીએ. પણ આખરે તે રસમાં ઉપાસ રહે અને પડતું મન
મન રહે, ત્યારે જ તપન, સિદ્ધિ થઈ શકાય. અને ખરી તપાસ
રહેવા. આખરે ઉપાસ આપે છે. અને તે જી છે કે તપાસી મન
પડતું તપાસી જ પાડું હાથમાં રહ્યું. ઉપાસપૂરી આ તપ નક્કી
રહીએ. હા. ત. મન. પ્રમાણથી ખાતરકથી વિષયરસમાં આપવા
હાથમાં કે પુરત રહીને અંતરથી અગ્નિ રસને આપણે રાખત રહ્યું.
મન: કાંત રસને આપણેથી જુદા રસમાં તાપના માટે કે પુરત,
કાંત રસને આપણેથી રહી રાખત રહ્યું. આમ રસમાં જે વિનય
રહે તે વિનય અકારણ તરીકે એટલે તેના આપ નથી.

આ રહીને અર્થ એટલે જ રસમાં આવે કે " જેવું મન-
પાસાની ખાતર છટકા માટે કે પુરત જ આપનાં આવી જવું.
તેમજ. જેમ એક જોરથી તાપે થયેલો રહી, સિપાલીની નક્કર
ચકાતિ બાજવાને વિચાર રહે તે પહેલાં તે સિપાલીની નક્કર જોના
ઉપર પડતી જ તેમજ. એટલે કે જોનામાં ખૂબ વધારાની જોના
તેમજ તે જ પ્રમાણે આપ સાધકમાં પણ કંટાળા વધારતી વધારતી
તેમજ તે તે પણ ખરાબ છે."

વળા આ સ્તોત્રનો નિર્વેનો અર્થ લેવાય તોય વધી નથી. "એક
નવેશિલ વેદનારા પ્રમાણરૂપે તપી પૂરા અર્થ સરવે નથી. મ
વધીને સંયમરસમાં લગાડવા તેમજ અને છતાં મન.

ઇદ્રિયના વિષયમાં જાય, તે જ ઇદ્રિયના વિષયથી તેને પાછું વાળી વિષય સંગે ઉપજતા રસ કરતાં મૂળ આત્માની મુગે ઉપજતો રસ અસૌક્રિષ્ટ મુખદાયક છે, તેની ખાતરી કાવવી જોઈએ. " કાયમી શાન્તિનો આ જ ઉપાય છે. નહિ તો ખરી નળજાઈઓ તેમજ રહી જાય છે અને આગળ વધી વધીને પણ અંતે નિષ્ફળતા જ સાંપડે છે. જૈનસૂત્રોમાં એ સારું જ કહેવાયું છે કે ઉપશમ શ્રેણિથી નહિ પણ ક્ષપક શ્રેણિથી સાધકે જિંદગી જીતું જોઈએ. તો જ તે છેવટ લગી ટકીને ખરી સ્વભાવ દશા પામી શકે. નિષેધાત્મક માર્ગ કે ઐકાંતિક ત્યાગ માર્ગ બંને સાધનાની શરૂઆતમાં સાધક હોય પરંતુ છેવટે તો વિધેયાત્મક અને અનૈકાંત માર્ગ પકડ્યે જ પાર પમાય છે.

ક્યે વખતે સાધકને જેમાંથી ક્યે માર્ગ ઉપયોગી છે, તે કાં તો તે સમત્વની ભૂમિકા પર હોય તો જાતે વિચારીને તે માર્ગ જાણી જરૂર હોય ત્યાં લગી ચાલે અથવા તો કોઈ શ્રદ્ધેય સત્પુરુષની દોરવણી પ્રમાણે સમર્પણ કરી ચાલે.

प्रशान्तमनसं चैनं योगिनः सुखमुत्तमम् ।

उपति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकलमपम् ॥ ૨૭ ॥

પ્રશાંત મનવાળો જો, રજોગુણ રહિત છે;

જો અલ્પરૂપ નિષ્પાપી, યોગી પામે પરં સુખ. (૨૭)

(અર્થ) ના ! દરેકે જ સમજી શકે એ દોષો જ કે જો તે માર્ગ પદ સાધવાનું તો આટલું જ છે:— અનંતસુખ, અનંતશાંતિ, તો આત્મામાં સદેજ છે જ. આજ મન ખરેખર શાંત સદેજ થઈ જાય જોઈએ. મન આત્મામાં ચાલેલું રહે તો ખૂબ શાંત થાય જ એ જીવે તો કદી મુક્યા જીવે. આજે સાધક સીતલમન વગેરે પેલી યજ્ઞની જિંદગી રજોગુણ જે અલ્પ પ્રવૃત્તિ મુકે છે, તે વધી જાય છે માટે જ કહ્યું છે:—

જેનું મન (આત્માને તાબે રહીને) ખૂબ શાંત થયું છે એવા, જેકુણ્ણો રહિત, (અને માટે જ) બહુ સમાવડા એ ઉન્નતવળ થાગીને અત્ય પ્રદારનું સુખ સાંપડે છે.

નોંધ:—

આ શ્લોકમાંનાં બધાં વિશેષણો પૂરાં અર્થમુગ્ધ છે. મનને, આત્માને આધીન શા માટે અને કેવી રીતે રાખવું તે તો અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે. આવું મન ખૂબ શાન્તિ પામે એ પણ સમજી ગયાય તેમ છે પણ મન ઉપલાંકયા શાંતિ પામ્યું છે કે કાપમી તેનો આંક કયો ? એ સારુ શુરુદેવે કહ્યું કે શાંત મનનો આંક એ કે રજ્જેશુ શાંત થઈ જાય. ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહીએ તો મનની શાન્તિનું માપ એ કે સદ્ગત નિર્વિદારીપણું પ્રાપ્ત થાય. આવો નિર્વિદારી પુરુષ બહુ જોવા જ છે, એમાં કાશુ ના કહી શકશે ? સદ્ગત નિર્વિદારીપણું એ બહુનું જ સ્વરૂપ છે, આત્માનું જ સ્વરૂપ છે. આવો યોગી ઉન્નતવળ એટલે તેજસ્વી પણ હોય જ. જૈનસૂત્રોમાં આ વાતને શુક્લતેજ્યા અને શુક્લધ્યાનના અર્થમાં કહાવી છે.

મગવાન મહાવીરના સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે તે પોતે નિવૃત્તિલક્ષી હતા છતાં સદ્ગત પ્રવૃત્તિનો અનાદર ન કરતા, તેમ ધર્માલિયા પ્રવૃત્તિથી દૂર પણ રહેતા. તેઓ જેમ જેમ સાધના કરતા તથા તેમ તેમ શાંત રસથી તરબોળ અને પાપમેલ-કર્મમેલથી રહિત બન્યા. આથી એમનું જેમ અંતર જીજ્ઞાસું બન્યું, તેમ લોહી પણ જીજ્ઞાસું દૂધ જેવું સુવીર્યવંતું બન્યું. ચંદ્રોશિક નામના પ્રચંડ ઝેર-વાળા સર્પે સખત જોરથી ડંખ માર્યો, ત્યારે મહાવીરના શરીરમાંથી જે જીજ્ઞાસો પ્રવાહ નીકળ્યો, તે જોઈને સર્પ થંભી ગયો. એનું ઝેર મહાવીરને ન ચડ્યું અને ઝેરી ડંખના બદલામાં મહાવીરે એને અમૃત આપીને અમરતા પ્રાપ્ત કરાવી. આવો રહસ્યાર્થ એ કે

જે જેટલો પવિત્ર તે તેટલો નિર્ભય. જે જેટલો ખરા અર્થમાં શાંત, તે તેટલો નિર્વિકારી અને સાચો પ્રેમી. આવા સાધકને જે સુખ મળે તે યોગિરાજ આનંદધનજીના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

“ નાક ન પકરે વાસના કાન મહે ન પ્રતીત ” એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી જુદું એવું અલૌકિક જ હોય ! પણ એ દશા પામવા સારું તો આત્મયોગ (જૈનસૂત્રપરિભાષામાં કહીએ તો ઉપયોગ) અખંડ રહેવો જોઈએ. એટલા માટે ગીતાકાર હવે કહે છે:—

યુગ્જતેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।
સુખેન વ્રહ્મ સંસ્પર્શમત્યન્તં સુખમશ્નુતે ॥ ૨૮ ॥

આત્માને યોજતો નિત્ય, એમ એ યોગી નિર્મળો;
અહરસ્પર્શતાણું સે'જે, અત્યંત સુખ ભોગવે. (૨૮)

(પ્રિય પરંતપ !) એમ (અગાઉ કહેલી અનેક રીતોમાંની એમ તે એકદ્વારા નિશ્ચય, વિવેક અને ધીરજ સહિત) હમેશાં (નિરંતર) આત્માને યોજતો છતો (શુદ્ધાત્મા સાથે બહિરાત્માને યોજતો છતો) એ નિર્મળો (શુદ્ધ) યોગી સહેવાઈથી અહરસ્પર્શનું અનહદ સુખ ભોગવે છે.

નોંધ:—

આત્મયોગ સતત રહે તેજ સાધના. એવી સાધનામાં જે જેને મદદગાર થાય, તે તેને માટે સાધન. અહરસ્પર્શનું સુખ જ જીવ જાણે છે તે મળ્યા વિના એને કશામાં કયાંય તૃપ્તિ નથી એટલે વહેલા કે મોડા તે માર્ગે ગયા વિના છૂટકો જ નથી. તો પછી પળતી પણ લીલ કયો વગર કયો સાધક કે કઈ સાધિકા તે માર્ગ નહિ પકડે ? અહરસ્પર્શ વિનાનું સુખ એ ક્ષણજીવી છે. કારણકે એ ક્ષણજીવી પદાર્થના સ્પર્શથી મુખ્યત્વે જન્મેલું હોય છે. માત્ર માન્યતા ફેરને લીધે અથવા સાચી સમજના અભાવને લીધે જ આ અનાન

છે અને મોહને ચોપણ મળ્યા કરે છે. એટલે સાધકે એતવું
 ઐ. કદાચ મનમાં આ વાત સમજાય પણ ખરી, છતાં માત્ર
 લેથી પતવું નથી. એ વાત સમજ્યા પછી એનો સંયમ દાર
 તુભવ કરી સદાયરણુમાં દૃઢતા લાવવી જોઈએ. અને ઉપર કા
 મિ, હમેશાં જગતા રહેવું જોઈએ. ક્યાં લગી આમ કરવું
 સાધકથી પુછાય જ નાંહ, પૂછવાની ધ્રુષ્ટા પણ ન થાય. કારણકે
 સાધના પણ એવી છે કે અંતરને સાચું સમાધાન, શાંતિ અને સુખ
 એમાંથી મળે અગર મળવાની પ્રતીતિ થાય. એટલે જગત રહેવામાં
 પહેલાં બંધે બળ કરવું પડે, પરંતુ જેમ જેમ આગળ વધાય, તેમ
 તેમ એમાંથી રસાનંદ જ મળે છે. કારણકે રસાનંદનું મૂળ પદાર્થ
 કે વ્યક્તિ નથી, બહારનો કોઈ આકાર પ્રકાર નથી, પરંતુ એકાગ્રતા
 ખરી નિઃશ્વાસમાં એટલે કે જ્ઞાનની શૂન્યમાં પણ રસાનંદ છે.

હવે યોગીની જગતના દેહધારીમાત્ર તરફ કેવી દૃષ્ટિ હોય તે
 તાલે છે ! કારણ એ છે કે ચોતે ચોતાનો અંતરંગ વિકાસ સાધે
 એ તો બરાબર છે, પરંતુ એ વિકાસનું માપ તો જીવનના વ્યવ-
 હારમાં છે, અને જીવનનો વ્યવહાર જગતના દેહધારીમાત્ર સાથે
 સંકળાયેલો છે, એટલે તેવા સાધક સહેજે ઉદાર, પરાપકારી થવો
 જોઈએ. એ વિષે ગીતાકાર બોલે છે.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 ईक्षते योगयुक्ताऽऽत्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
 यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
 तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥
 सर्वभूतस्थितं यो मां भक्त्येकत्वमास्थितः ।
 सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ૩૧ ॥

પણી પણ ખૂબ આવમાં છે. માટે જ કહું છું કે) સર્વ જૂતમાં રહેતા
પણે જો બારે રહીને (જો નિશાધી-પૂરેપૂરી વાદાવીથી) જાણે છે તે
પણે તે જાણે વધતો હોય તોય તે પોતી આવમાં જ વધી રહી છે.
(સાચા-કે ખરે ખાસ આ સમુદ્ર દેહની પૂજા નથી જોઈતી પણ સદમાં
પણે-આત્માનું તેજ વિશ્વથી રક્ષું છે, એની સેવા જોઈએ છે.)

(અર્જુન : આવા યોગીની બીજી જાણવાનું પણ છે. કાશ્યપ કે મોટે
તો સદૃશ એમ કહે કે કહું સદમાં આત્માને જોઈ રહ્યો છું. પણ વર્તનમાં
તેનું ન હોય તો દુઃખો ન વધે. વળી એ વર્તનમાં માત્ર સેવાથી ન વધે
પણ યોગી છવસેવા કે જનસેવાને બદલે પણ ખરે, જોઈએ કે જનસેવાને
પણે જાય છે એટલે એની સરજ કસોટી તો એ કે આત્માના તત્ત્વથી સર્વ
પણે માત્ર કહું.) આત્માની વ્યવસ્થા પણ રચે એ સરખું બાળે છે,
પણ તે સુખી હો કે દુઃખી હો. (એ જન્મેમાં પોતાની મનઃસ્થિતિ
જાણી જ રહે છે.) આવા યોગીને મેં સૌથી બેઠ માન્ય છે.

નોંધ:—

આ ચારે શ્લોકો મહત્વના છે. અહીં લગીમાં શ્રીકૃષ્ણમુરુ શું
કહેવાં માગે છે, તે ઉપરના કથનથી સહેજે સમજાઈ જાય છે. છતાં
અહીં ફરીને કળુ ઊંડાણથી વિચારીશું.

અહીં પહેલા-એટલે મૂળે આ અધ્યાયના ઓગણત્રીસમા-
શ્લોકમાં આત્મા અને દેહધારીનો સંબંધ બતાવ્યો. આ સંબંધને
વ્યાપની પરિમાણમાં વ્યાખ્યાવ્યાપક સંબંધ કહે છે. પણ અહીં એટલું
વાદરાખવું જોઈએ કે આ વ્યાખ્યાવ્યાપક સંબંધ અને સમવાય સંબંધ
વચ્ચે મહત્વનો ભેદ છે. માટે અને થડો જન્મે સમવાય
સંબંધથી જોડાયેલા છે, તેમ આત્મા અને જૂનોનું નથી. જ્યાં જ્યાં
જૂનો એ આ આ આત્મા છે જ. પણ જ્યાં જ્યાં આત્મા છે જ્યાં

હી વ્યક્તિપૂનર્ભા મને પામ્યા નથી, તે જ રીતે વળી બીજી સગ, મુજબ વ્યક્તિને કોઈ પૂજ્યુ હોય તો તેમાંય મને પામ્યા નથી. જે માતા અનુયાયીઓએ ન બૂલવું જોઈએ. નામ બેટના ૪૫:૧ નક્કરમાં છે, જે વાત આ શ્લોકમાં બહુ સૂઝ રીતે સમજાવી દે. આટલી ઉદારતા જ એવા વ્યક્તિરૂપ શ્રીકૃષ્ણને જનહૃદયમાં પૂનરુત્થાને જમાવી દે છે.

આ શ્લોકનો સાર એટલો જ છે કે જો સર્વસ્થિતે જાનપાંખાને યુક્તે છે, તેની સાથે નિરંતર જાનવાળી રહે છે. જેની જેવી દષ્ટિ, તેવો તે. જો સર્વે સ્થિતે સદ્ગુણ જ હોય તે સદ્ગુણી. મારે જમનમાં કુર્વજ-સદ્ગુણ, સત્ય-અસત્ય, દિમા-અદિમાના બેડમાં રહેલા છે તેમાંથી સારી બાબતુ પર જ સાધનાની દષ્ટિ જાય તેવો અવસાસ એવો પાડવો જોઈએ.

ત્રીજા શ્લોકમાં વળી ઉત્તમ વાત કહી દીધી, તે એ કે સાધકે જમે તે રીતે સાધના કરે એમાં મારો કશો આગ્રહ નથી. જેમ અમુક વ્યક્તિ રૂપે જ કે અમુક નામે જ પ્રભુને માનવા એવો આગ્રહ નથી, તેમ અમુક જાતની ઉપાસનાથી જ માનવા બીજી રીતે નહિ એવો પણ આગ્રહ નથી. જમે તે રીતે એટલે કે જમે તે ઉપાસના દ્વારા મને-આત્માને બન્ને પથ્ય કરત એટલી કે અનન્યભાવે એ ઉપાસના પાછળ દાગી જવું જોઈએ. આ શરતને પડતી મેલી ત્યાં મનુષ્યો એક જ નામ કે અમુક જ વ્યક્તિને બજવા મંડી જાય છે, ત્યાં મૂળમાં જ ગાયકું પડે છે, અને એકડા વિનાનાં મોંડાંની મોંડે અવનઅવને જમન પર મોટાં મોંડાં ગિતરાવે છે.

ધર્મને નામે-કે ઈશ્વરને નામે થતા અનર્થોનું મૂળ કારણ તો આ છે. ત્યારે રૂઢિચુસ્તો અહીં બૂલે છે ત્યારે વળી એ રિયલિટી ત્રાસેલા. બીજી રીતે બૂલે છે. તેઓ ધર્મ અને ઈશ્વરનો જ

૫.૬ દી

આમને માંગ્યા પોતાનાં અણસમરુ આજસને વધુ પ્રેમાજ રીતે
 હવેનાં રોજિત દરે છે, તેમ સમગ્ર દિ પુરુષ જમનના ખરા મર્મ-
 જાને વધુ ચાહીને સ્વયં સમજાવશે. આથી ક્યાંય જ્યેનો સમજાવ
 કે ખોવાય.

ખરા સુધારકો આ ચાવી સહને પોતાના પરનું તાણુ ખોલે
 છે. એટલે જ્યેને હૃદયુરને મમમયાવવા નથી પડતા, જ્યેને છતાં
 તેમની ખરી રોજિતી હૃદયુરને પોતાબધી ખેંચે છે. આજ રીતે
 જેઓ સુધારને ખરે સુધારને માર્ગે ચડી પાડે ચૂકી ગયા છે એવા
 માંખધારી સુધારકોને નિંદવા કરતાં હૃદયુરને પોતે એવું સ્વભાવ
 વન થવના થાય કે જેઓ પદ્ય જૂલસા પામે પોતા બધી વળ.
 નો કે ન વળે તોય શું? પોતે તો આત્મરસ પામે જ, પામે.

દરે ચોથા સ્તોત્રમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુ વળી અતિસરસ વાત સંભ-
 ગાવે છે. તેઓ કહે છે કે જે આત્માની વૃષભાચો ત્યાં ત્યાં જોશે
 ત્યાં ત્યાં જોને સરખું જ લાગશે. આ' કસોટી બારે ઉત્તમ છે. અને
 તે દરેક કેદારે લખાડી સદાય!

દા. ત. એક કુખી માણસને પોતે જોશે, તો ત્યાં તે જો
 દષ્ટના કરશે કે આ 'જગાએ 'દુ' પોતે દોઢ. તો શું મર્યા
 ખીજની સદાય? હા, તો મારે પણ એ કુખીને સદાય દરવી જોઈ
 એ પોતે મુખી હોય ત્યારે તે એમ જ દષ્ટના કરશે કે જેમ
 મુખ વદાણું છે તેમ સદુને વદાણું છે, માટે મારું મુખ એવું હાલ
 જોઈએ કે જે મુખ સદુને બાજે આવી શકે, આવી વિચારણાને
 અતે એ કુખી મુખ કરતાં દોઢ જુદી જ રીતિના મુખમાં
 સાદ્યો જશે. અને તેને જણાશે કે આપ મેં મર્યાદા કરીઆઈમાં
 જે મુખ છે અથવા તો ઓછામાં ઓછું મને તેમાં સંતોષ રાખવાથી
 જે મુખ છે, તે મુખ વૈભવોમાં ક્યાંય નથી. એટલે એમાંથી એ

.

.

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માના યોગનો આધાર જે અત્યાર લગી નહોતો સમજાયો તે તો સમજાયો. અને સાથે સાથે એ પણ સમજાવ્યું કે "હું અત્યાર લગી ન સમજવામાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની કહેવાની રીતમાં ખોડ કાઢતો હતો, પણ ખોડ તો મારી મનની ચંચળતાની હતી." અને તે બૂલ સમજાતાં તે ખૂબ નમ્ર થઈ ગયો અને બોલ્યો :—

અર્જુન ક્વાચ ।

યોગ્યં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।
 ષ્વતસ્પાદં ન પદયામિ ચ્ચલત્વાત્ સ્થિતિં સ્થિરરામ્ ૩૩
 ચ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાયિ ચ્ચલવદ્ દૃઢમ્ ।
 તસ્પાદં નિપ્રહં મન્યે વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

અર્જુન બોલ્યા :—

સમત્વ યોગ જે બોખ્યો, તમે આ મધુસૂદન,
 ચંચળતાથી હું એની, નથી જોતો સ્થિતિ સ્થિર. (૩૩)
 મન છે ચંચળ કૃષ્ણ ! મસ્તાની, બળિયું બહુ;
 તેનો નિપ્રહ હું માનું, વાયુની જેમ કુષ્કર. (૩૪)

હે મધુસૂદન ! (અર્થાત્ કુટિલ રાક્ષસી વૃત્તિના સંહારનાર પ્રભુ આપે (યોગના બે પ્રકાર કહ્યા, (૧) સમત્વયોગ, (૨) કર્મફોરસ્ય એ આ બંનેમાં પણ પહેલા વિના બીજો સફળ નથી, એટલે મારે પ્રથમ પહેલો પ્રકાર સાધવાનો રહ્યો. પરંતુ) સામ્ય સાથે-સમભાવ પૂર્વક યોગ કહ્યો, એ (યોગ)ની સ્થિતિ અત્યારે તો સમજાય છે, પણ કાયમ અને સ્થિર રાખવી હોય તો મનની સ્થિરતા પહેલી જોઈએ, પરંતુ હું વાત ન એ છે કે મારામાં ચંચળતા બરી પડી છે, એટલે એ ચંચળ હોય સ્થિર જોઈ શકતો નથી. (સાચુભર ટકે ન ટકે ત્યાં તો અસ્થિ પડી ન છે. અને એનું ભારે દુઃખ છે. પણ હું બહુ ધ્રુવે એનું મન છે.) અહો કૃષ્ણ ! (તોળા તોળા !) એ મન ખરેખર ચંચળ

જીવિષયો પ્રયતિશરદિગ્ગાલનિય નશ્યતિ ।
 હો મહાવાહો વિમુદો મહાત્મા યતિ ત ૨૮ ॥
 ૧ સંશયે જુગ્મ્ય વિમુદમંદ્યદોષાઃ ।
 ૨યઃ સંશયઃપ્રાગ્જ્ઞા દેસા ન જુગ્મ્યમગ્નૈઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્જુન ભોખા:—

૧૬૫ નંદપત્ની કે, મુખ્ય ને મોખથી ક્યોઃ
 તમ સિદ્ધિ ન સાધી, તે કુખ્યુઃ પામે શાં મનિ ? (૨૭)
 ન રૂપી જાત્રમાર્ગેય, ન દેવો મોખમાય; તો
 શું હતા ચાણાં પટે વજ્રમે—જોવથી તુક્યો. (૨૮)
 મારી આ કુખ્યુઃ શંકાને, સમૂહો ઝેડી પડે:
 આપ વિના નહીં બીજો, શંકાનો ઝેડનાર કે. (૨૯)
 (કે ભલા) કુખ્યુઃ (માનો કે એક સાધક) સદા પરાવતો દોષ
 પ્રયત્ન મંદ દોષાને લીધે ચોતરી—અથવા તો મોઢને લીધે—માનો કે
 મન ચલિત થઈ નય, તો ખાલી (ચોતરી સિદ્ધિ તો ન જાય
 હોઈ છે, એટલે) ચોતરી સમજતા ન સાધીને (નયને જ મરી નય, તે
 ધં શું થાય ? એટલે કે,) તે શું મતિ પામે ?

મહાવાહુ ।—(મને એ શંકા થાય છે, કે આપે કહ્યું તે ય
 વિચારતાં, ચોતરી સિદ્ધિ વગર પ્રલભ્ય માર્ગમાં જ્ઞાન મળતું
 તો) તે પ્રલભ્યમાર્ગમાં પણ સ્થાન ન પામી શકે (એટલે તો એનો
 એ ધરો કે) એવો : મૂઢ જોય નેત્ર (જાણમાર્ગ) અને ચોતરી
 ચૂકીને નેમ આઠાશયી હતા પડેલા (તે જીવનથી છૂટું તો
 વાદજાના ચૂરા થઈ નય, તેમ એ વણસી નય કે શું ? (એટલે કે
 કોઈ સાધના તો નહીં જ નય કે શું ?) આ મારી (મત
 શંકા આપે એવી નેહી, (કારણ કે) આપ વિના મારી આ
 ઝેડનાર કોઈ નથી.

(વળી તું કહીશ, કે તો પછી જોને ક્રિયાની જરૂર નથી ? હું કહું છું, ના; ક્રિયાની તો જરૂર છે જ અને એ ખૂબ ક્રિયા કરે છે, પણ તે જમ્મેલ ધોળા માટે. એટલે કે) વળી અંતપૂર્વક ચત્તન કરતો હતો તે યોગી પાપ મેલધી ચોખ્ખો થઈને અનેક જન્મને અંતે પણ સિદ્ધ થઈ પછી પરંગતિ ચાક્ષુષ પામે છે.

નોંધ:—

એકતાલીસમા શ્લોકમાં ‘શુચિ શ્રીમાનને ઘેર જન્મે છે’ એમ કહ્યું હતું. અહીં એકતાલીસમા શ્લોકમાં ‘ધીમાન યોગીના કુળમાં જન્મે છે’ એમ કહ્યું. આથી ખીતાકાર એમ કહેવા માગે છે કે જે સમત્વ યોગની સાધનામાં જોડાયા પછી મૂળ આત્માથી જ પતન પામે છે તેને તો ખૂબ રખડવું પડે છે, અને છતાંય એના મોક્ષનું નક્કીપણું ન કહી શકાય ! તોય અહીં એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે એવા બ્રહ્મની પણ દુર્ગતિ તો નથી જ થતી. સ્વર્ગપ્રાપ્તિ, તથા પવિત્ર અને સાધન સંપન્ન ઘરોમાં જન્મનું ફળ; એ જે તો તે મેળવે જ છે, પછીને માટે તો જેવી એની કરણી !

અને સમત્વની સાધનામાં જોડાઈને મૂળથી આત્મપતન ન પામતાં જરા ઢીલો પડે છે, અથવા સામાન્ય પતન પામે છે, હિં અધૂરી સાધનામાં જ વચ્ચે મરણને શરણ થઈ જાય છે, તો એ અવસ્ય મોક્ષ પામે જ છે.

જૈનસૂત્રોમાં આવા સાધકોને, અગાઉ જોઈું તેમ ‘ભાતરીકે સન્માન્યા છે. તેઓ મોક્ષ પામે જ છે, બલે પછી જન્મોને અંતે પામે ! આવા પુરુષોનો જન્મ “સમભાવી કુળમાં થાય છે.”

એક વખતે ઉચ્ચ કોટિનાં બ્રાહ્મણ ગુરુકુળો કે જે કુળમાં જન્મનારને માત્રાપ તરફથી મળતા સરી

સમવાયના સંસ્કારો મટે, એ દેખીતું છે. વાતાવરણ પણ સંયમને
જાળવી ન દેાય, એટલે પ્રથમ કરતાં આ શક્તિ ઓછી છે.

પરિવર એવા સાધનસંપત્તને ત્યાં જન્મે તોય ત્યાં સાન્નિધ્ય
કરતાં રહેજીવનું વાતાવરણ પણ દોષ, ભવારે 'સમભાવી યોગીના
દુઃખમાં' જન્મે ત્યાં તેા સાન્નિધ્ય વાતાવરણ ન વિશેષ દોષ :

અહીં કેટલાક સંન્યાસપ્રેમી સત્કલ્પોને એમ મને, કે યોગીને
ત્યાં મંદગતી યોગદશ જન્મ છે, એ (પણ) હર્ષભયદાયી 'વરાળર
ખે છે; પણ સવાલ એ છે કે યોગી, શુદ્ધ દોષ શકે ખરો ?
આનો જવાબ ચોખ્ખો છે કે આ યોગને "શુદ્ધયાત્રમ કે ત્યાગાત્રમ"
સાથે મુખ્ય સંબંધ નથી. મુખ્ય સંબંધ તેા સદ્ગુણ સાથે છે.
જૈનમુનિ પોદારીને હરે છે, કે સમભાવી શુદ્ધયો પણ દોષ શકે છે.
જૈનમુનિનું મગદિત એ જ ગીતાનો બુદ્ધિયોગ અથવા સમત્વ. જેવા
સંસ્કાર બેળા હયાં દોષ, તેવા રચણે એ સંસ્કારશરીર છવને ખેંચી
લાય છે. એ વાત પણ આ પરથી ચોખ્ખી થાય છે. એટલે ઈશ્વરને
વચ્ચે નાખવાની કે બીજા કોઈને દોષ કેવાની જગર પણ રહેતી
નથી. આ રીતે આ માર્ગનો ચમેલો લગારે પ્રયત્ન નકામો જતો
નથી, એ વાતને દવે લંબાવવાનુંય રહેતું નથી. પણ એટલું યાદ
રાખવું જોઈએ કે આ યોગની આરાધના ફળની લાલસા રાખીને
આદરવી ન લેઈએ.

બીજી વાત એ કે પૂર્વ જન્મે યોગસાધના જેટલી અધૂરી
રહી છે, તે પણ સંસ્કારરૂપે તેા રહી જ છે. એટલે પ્રસંગ પડતાં
વાર જ અનાયાસે એવા સાધક યોગ બળી ખેંચાય છે, બહેતે એ
શિયતિમાં એ યોગ જિજ્ઞાસુ હોય તોય તે શબ્દચક્ષુને તેા એ વટી
જ નાય છે. એટલે કે વૈદિક હર્ષ કાંઠાની એવા સાધકને જરૂર
થી. આતો અર્થ એટલો જ લેવો કે એની બુમિદા

ભિન્ની હોવાથી કર્મકાંડ ન કરવા છતાં એ સદાચારી સહેજે જ હોય છે.

કોઈ એમ ન સમજી એસે, કે આવા સાધકને હવે પ્રયત્નની જરૂર જ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે એવો સાધક ભલેટો વધુ પુરુષાર્થી હોય છે. કારણ કે એનું અંતઃકરણ જરા પણ મલિન રહે તે એને ખમતું જ નથી. પોતાની નાની જૂલને પણ એદિમાત્ર્ય નેવડી જીએ છે, અને એમ મથતાં મથતાં, બહુ જન્મને અંતે પણ હેમટ સિદ્ધ થઈને પરમ ગતિ પામી જાય છે.

જૈન-સૂત્ર ઉત્તરાધ્યયનના ચોથા અધ્યયનનો આ અક્ષરશઃ અનુવાદ છે. ગીતા અને જૈન સૂત્રોના મૌલિક કથનનું મળતાપાતું એટલું તો સચોટ છે કે, જેને પરિણામે આપણને ધાર્મિક આદર્શ લાગે છે, અને ગીતા એ જૈન દૃષ્ટિનો વિશ્વ વ્યાપક ગ્રંથ કરેલામાં જરાય અતિશયોક્તિ લાગતી નથી.

જૈન સૂત્રો કહે છે કે-ધર્મને માટે, નિર્જરા તરવને માટે પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા રાખી મથવાથી સત્યાગ્રહી જૈન સમક્ષ જૈન બની શકાય છે, પણ કોઈ સાધક લપસી જાય તોય શરીર, ભૂદિ, રાજન, સ્વર્ગીય આલ્મસુખસ્પર્શ સાધન સામગ્રી તમે તો મળે જ છે, એટલે કે પુણ્યકળ મળે છે.

જેમ અનાજ વાવનાર અતિદૃષ્ટિ કરે, તોય મારો તો પામે જ છે, તેમ સમમ પામે છે. પણ એની એણે અપેક્ષા ન મેળવતી હોય, તોય તે બેડી તો છે જ. કારણકે ક્રિયાથી તે ખરા માધકને દૂર રહેતા પાપખરી ક્રિયા કરે છે; તેમને જ નવમ વાવવા સારું પુણ્યનું મંદન શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે. તેમ પાપ ત્યાજ્ય છે, તેમ પુણ્ય પાત્રું

પોષા અર્થ એ પશુ લઈ સકાય, કે પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપી
 પીત માટે કંઈક કરી છૂટવું, છતાં જીડે જીડે રચૂળ બદલાની
 હદમાં આરા અગર અપેક્ષા રાખવી.

ધર્મનો શીષો અર્થ એ કે કરી આરા-અપેક્ષા રાખ્યા
 અગર સત્યને અનુલક્ષીને સદ્ગુણે પોતા સુમાન સેખા ત્યાગ દષ્ટિએ
 જીવન ધરવું.

ગીતા ને યોગ બતાવે છે તે યોગમાં આવું સત્યમય જીવન
 પામવાની જ દષ્ટિ મુખ્ય છે. એટલે જ તેઓ કહે છે:—

તપસ્વિન્યોઽધિકો યોગી, જ્ઞાનિન્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।
 કર્મિન્યશ્ચાઽધિકો યોગી, તસ્માદયોગો મઘાઽર્જુન ॥ ૪૬ ॥

યોગી તપસ્વીથી શ્રેષ્ઠ, માન્યો જ્ઞાની થકી ય તે;
 ને શ્રેષ્ઠ કર્મકાંડીથી, માટે યા યોગી અર્જુન. (૪૬)

જિનજા અર્જુન । (તને આ બધા પરથી જણાઈ ચૂક્યું તો દરે જ
 છતાં મુલાસાવાર કહું છું, કે જેઓ એકાંત તપસ્થાને માર્ગે ગયા છે કે
 નંદ છે તે) તપસ્વીઓ કરતાં યોગીની ભૂમિકા જિંદગી છે. જ્ઞાનીઓ કરતાં
 પશુ જિંદગી છે. (અહીં જ્ઞાનીનો અર્થ એ કે જેઓ કેવળ જ્ઞાનથી મોક્ષ
 માને છે, અને સાધના આચરતા નથી. તેવા જ્ઞાનીઓ કરતાં આવડે યોગી
 જિંદગી છે) અને કર્મકાંડી કરતાં તો એની ભૂમિકા સદેજ જિંદગી
 મઈ છે.

માટે (જે હું ઇચ્છું છું કે જે અર્જુન ।) તું યોગી થા.

નોંધ:—

આ આખો શ્લોક ખૂબ મનનીય છે. તે તપ, ક્રિયા કે જ્ઞાનને
 તિરોધ નથી કરતો. પણ તપ, ક્રિયા કે જ્ઞાનને

આપો બહે, કે જોઈએ તો મુકમાં રહેલા અંતરામાને બલો
 ૧. જેમ કારણ છે, અર્થુનને મારે શીકૃષ્ણ એ મુકરૂપ બતાવે.

ગાંધીજી મહાત્માજી જેવા પુરુષ ગીતાના ૯, ૧૭ અધ્યાયોને
 મેં, ભક્તિ અને જ્ઞાન-એમ ત્રણે યોગોમાં વહેંચાવેલા છું. જે
 મેં મનો આ યોગનામાં - જાણ દીકાકારો સંમત નથી અને જેવા
 યોગને અધ્યાય વાર વિભાજો પડી શકે તેમ પણ નથી. છતાં એ
 પુસ્તકની કલ્પના ખૂબ વિચારવા જેવી છે. એ વાત તો નિઃસંદેહ છે
 કે મોટામાં કોઈ એક જ યોગ નહિ, પરંતુ ત્રણે યોગોનો સમન્વય છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને પેરામ્પરાશ્ચિન દર્શન, એ ત્રણેનું અભિન
 નિપજ છે.

મોટા, મનુષ્યમાં રહેલી દર્શનશક્તિને સન્માર્ગે પીલવી, એનો
 સુદુષ્કોશ શીખવે છે. મનુષ્યમાં રહેલી સુદૃઢશક્તિને-સંકલ્પ-
 વિકલ્પ કે શાઓના સ્વદ્યુષ્કારમાં કુદિત ન કરતાં સમભાવવાળા,
 તીવ્ર અને તેજસ્વી બનાવી એ દ્વારા છવનનો અને જનમતનો
 વિકાસ કરવાનું શીખવે છે. અને મનુષ્યમાં રહેલા હૃદય ઉપર
 જ્ઞાન અને સ્વદર્શનની ઝંઝા જમાનામાં મેળવી ત્રિવેણી સંજ
 કોઈ અલોકિત ભાવનામય વિશ્વમાં લઈ જવાની પ્રેરણા પાવે.
 ત્યાં કુન્ન-મુખ્ય રહિત કેવળ આનંદ છે, નાશ વિનાની સ્તિ
 અને આવરણ વિનાના પરમ વિશુદ્ધ જ્ઞાનની જ્યોતિ છે.

ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્મગલ્યગીતાસુપનિષત્સુ બ્રહ્મ
 વિષ્ણવાં ચોગચાલે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
 આત્મસંયમયોગો નામ પદ્યોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

૧. 'ૐ સંતુ સત્' એ પ્રમાણે શીલજવાને ગાયેલી, સંપત્તિનો

તા ત્યાર જ મણાય કે કોઈપણ વિષય કે કોઈપણ કર્મમાં આસક્ત ન થાય. આવી અનાસક્તિ માટે સર્વ સંકલ્પનો સંન્યાસ અનિવાર્ય છે. 'સમજ્યો, ભાઈ ! એકલા અગ્નિહોત્ર યજ્ઞો ! પૂર્ણાગ્રમનાં કર્મો તજી દીધાથી કંઈ સિદ્ધ્યોગ્રી થઈ જવાતું નથી. સિદ્ધ્યોગ્રી થવા માટે તો આત્માનો સંયમ જોઈએ. માટે યોગમાં જેમ મેં સમભાવવાળી બુદ્ધિની જરૂર છે અને કર્મ ક્રોશલ્યવાળી ક્રિયાશક્તિની પણ જરૂર છે એમ અગાઉના અધ્યાયોમાં કહ્યું, તેમ આ અધ્યાયમાં આત્માનો સંયમ જોઈએ તે કહેવા માગું છું. માટે જ મેં આ અધ્યાયને 'આત્મસંયમ યોગ નામ' આપ્યું છે."

"તું કહીશ કે, 'વળી આત્માને સંયમ શો ? આત્મા તો સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપ, સ્વયં સમર્થ અને સ્વતંત્ર આનંદ સ્વરૂપ છે.' ભાઈ ! તારી વાત તો સાચી છે પણ એવો સમાધિવાળો આત્મા મનની જીત વિના મળતો નથી."

"જેણે મનને જીત્યું નથી, તેનો આત્મા તો જડતા અને મોહમાં એવો મહમસ્ત બની ગયો હોય છે, કે જરા માન મળે તો છટી જાય, અને જરા અપમાન થાય કે ગુનાં પામે. ખોલ, એની સમતા અને સ્થિરતા ક્યાંથી ટકે ? આવા પ્રાણીનો આત્મા તો મૂંડામાં મૂંડો શત્રુ જે જુરાઈ ન કરે, તેવું જુડું પોતામાં રહીને કરે છે. માટે એવા બહિર્ભાવમાં રાચેલા આત્માનો જાતે જ ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. અને તે શું માત્ર વાતોથી થઈ જાય છે ? તેને માટે તો સંયમ જોઈએ, સાધના જોઈએ !"

"પણ એ સાધના પાછળ કોઈ પણ લૌકિક કામના કે નામના ન હોય, તો જ કલ્યાણકર છે. નહિ તો પતન છે. જે કે હું જો જોય સાધનાની વાત કરું છું, એમાં જોડાયેલો સાધક તો પતિત થાય છે, મંદ પ્રયત્નથી અધૂરી સાધનામાં અટકી પડે, તોય કે

છઠ્ઠા અધ્યાયનો ઉપસંહાર

આ અધ્યાયનું નામ ‘ આત્મસંયમયોગ ’ છે, એ આપણે જોયું.

ગયા અધ્યાયમાં અર્જુને સવાલ ક્યો હતો, કે ‘ કર્મનો સંન્યાસ સારો કે કર્મનો યોગ સારો ’ એના જવાબમાં બન્ને સારા; છતાં બન્નેમાં કઈ રીતે અને કયા ત્યાગ કરતાં યોગ સારો એ વાત કરી હતી. ઉપરાંત યોગી કર્મ કરવા છતાં શી રીતે બંધાતો નથી અને તેની શી દશા હોય છે તે બતાવી, છેવટે બ્રહ્મનિર્વાણને જેમ તે પામે છે તેમ ઋષિમુનિઓ પણ પામે છે, એમ સર્વ વર્ગનો સમન્વય ક્યો હતો.

હવે આ અધ્યાયમાં એ જ પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં શ્રીકૃષ્ણે કહે છે:—“ અર્જુન ! જેમ સંન્યાસમાં યોગનો ખૂબ પડે છે, (એમ કહીને મેં ગયા અધ્યાયમાં યોગની તારીફ કરી તેમ) યોગમાં પણ સંન્યાસનો જરૂર પડે છે, તે તારે ન ભૂલવું જોઈએ. એ રીતે જોતાં સંન્યાસી અને યોગી બન્ને એક સરખા પણ કહી શકાય. મારી દષ્ટિ પ્રમાણે સંકલ્પવિકલ્પોવાળા માનસિક સૃષ્ટિના સંન્યાસ એટલે કે સંકલ્પ વિકલ્પોનો ત્યાગ એ જ ખરો સંન્યાસ છે. અને કર્મફળની લાલસા રાખ્યા વગર કરવા યોગ્ય કર્મ કરવાં એનું નામ યોગ છે. તો પછી સંન્યાસી અને યોગીમાં ફેર જ ક્યા રહ્યો ? શું સંકલ્પ વિકલ્પોના ત્યાગની સિદ્ધિ સાધ્યા વિના—કર્મફળની લાલસા રાખ્યા વિના—કર્તવ્ય કમો પારખવાં અને આચરવાં શકેલા છે ? હરમીજ નહિ.”

“ એટલે હવે હું તને એવા યોગની સાધનાનાં સાધન કહું :—‘ કર્મ ’ યોગ—પ્રારંભનું એક સાધન છે અને સમ (માનસિક શાંતિ) સિદ્ધ યોગનું એક સાધન છે. સિદ્ધયોગ

જોઈએ, નહિતર તો જન્મજમાં જન્મીને, કઠોર તપ કરીને, કડક ક્રિયા આચરીને કે મોટા જ્ઞાની થઈને, પણ અંતે તો છેલ્લે પાટલે જ બેસવું પડે. જો કે આપે કહ્યું તેમ કરેલી સાધના અદ્વિત નથી જ જતી એ વાત તો ખરી જ છે, પરંતુ પ્રથમ તો હોજરીને મૂળ રાગ દાદયા વિનાની આ વસંતમાલતીની માત્રા મારામાં કેમ ટકે ? એ જ પ્રશ્ન છે. મારું ચિત્ત એટલું બધું ચંચળ છે, કે મને એ જોઈ બારે દુઃખ થાય છે. વાયુને ઠાંથળામાં બરવો કદાચ સહેલો હશે, હવામાં મહેલ બાંધવો સહેલો હશે, પણ મનને આપ ને સ્થિર કરવાની શરત મૂકો છો તે શરત પાળવી બારે મુશ્કેલ છે, અતિ મુશ્કેલ છે.”

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અર્જુનને માથે પોતાનો વરદ હસ્ત ફેરવતા ફેરવતા કહેવા લાગ્યા-

“એકે, તારી વાત કેટલેક અંશે સાચી છે, મન વશ કરવું મુશ્કેલ તો છે જ, પણ કુટેવાને સ્થાને સુટેવાની તાલીમથી અને અંતઃકરણ પૂર્વકના વૈરાગ્યથી એ જરૂર વશ થાય છે.”

ત્યારે વળી અર્જુન કહે છે ‘ભલા એકલી શ્રદ્ધા હોય અને યત્ન ન હોય તો ન ચાલે ?’

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ઉત્તરમાં કહે છે:-

“મહાબાહુ ! લાકુ પાસે પડ્યા હોય અને હાથ હોવા છતાં મહેનત કરી મુખમાં ન મૂકવા, એ તે કંઈ ચાલે ?

પણ ભારત ! આ તો તારી માત્ર કલ્પના છે. ખરી શ્રદ્ધા જાગ્યા પછી પ્રયત્ન ક્યો વિના રહેવાતું જ નથી. પછી ભલે તે બહાર પ્રગટ દેખાઈ શકે તેવો બગીરથ કોઈ ઉદય કર્મના આવરણને લીધે ન દેખાય ! પણ મંદ પ્રયત્ન તો હોય જ છે, અને તે મંદ પ્રયત્ને પણ આંખરે તો મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય જ છે. કારણ કે દેહ છૂટે છે તેનો અંત છે, પણ આત્માનો અંત છે જ નહિ, એટલે જેમ

1000
1000
1000

જોઈએ, નહિતર તો જન્મજર્મા મર્યાદા, કઠોર તથા દરીને. કાક
મિયા આમરીને કે મોટા માની થઈને, પણ જ્યંતે તો જેમને પાટને
જ લેમનું પડે. એ કે આપે કાણુ તેમ કહેતી સાધના અશ્વજ નથી
જ જતી એ યાત તો ખરી જ છે, પરંતુ પ્રથમ તો દોહરીનો મૂળ
દોમ કાઠયા વિનાની આ વર્ણતમાલતીની માત્રા મારામાં રેમ દોરે
એ જ પ્રથમ છે. મારું મિત્ર એટલું જણું સંચળ છે, કે મને એ
જોઈ જારે દુઃખ થાય છે. વાણુને પ્રાણમાં બરેલા કાઠયા સદેશો
દશે, દરામાં મહેલ બાંધેલા સદેશો દશે, પણ મનને આપ જે
રિદર કરવાની શરત મૂકે છે તે શરત પાળતી બારે મુશ્કેલ છે,
અતિ મુશ્કેલ છે."

ત્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અર્જુનને માથે પોતાનો વરદ દક્ષિ દેશવતા
દેશવતા કહેવા લાગ્યા.

"બેચક, તારી વાત કેટલેક અંશે સાચી છે, મન વશ કરવું
મુશ્કેલ તો છે જ, પણ કહેવાને રથાને મુરેવાની તાક્ષીમયી અને
અંતઃકરણ પૂર્વકના વિરાગ્યથી એ જરૂર વશ થાય છે."

ત્યારે વળી અર્જુન કહે છે "બસા એકલી શ્રદ્ધા દોય અને
યત્ન ન હોય તો ન ચાલે?"

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ઉત્તરમાં કહે છે:—

"મહાબાહુ! લાકુ પારો પડ્યા દોય અને લાચ હોવા છતાં
મહેનત કરી મુખમાં ન મૂકવા, એ તે કંઈ ચાલે?"

પણ બારત! આ તો તારી માત્ર કલ્પના છે. ખરી શ્રદ્ધા
જાગ્યા પછી પ્રયત્ન ક્યાં વિના રહેવાઈ જ નથી. પછી બસે તે બદાર
પ્રમટ દેખાઈ શકે તેવા બગીરથ કોઈ ઉદય કર્મના આવરણને લીધે
ન દેખાય! પણ મંદ પ્રયત્ન તો દોય જ છે, અને તે મંદ પ્રયત્ન
પણ આંખરે તો મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય જ છે. કારણકે દેવ છૂંદ
છે તેનો અંત છે, પણ આત્માનો અંત છે જ નહિ, એટલે જેમ

ધર્મ વાસ્તવિક સ્વરૂપ
જણાવતું

અમારું સંસ્કૃતિના આદર્શો
સમજાવતું

દર્શનકાલિક સૂત્ર

(ગુજરાતી અનુવાદન)

જેમાં સંપૂર્ણ દર્શનકાલિક સૂત્રનું

ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપરાંત

ઉપયોગી, સમૃદ્ધ અને

સરળ નોંધ તથા

પ્રિયપાત્ર

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૨૦૦

કિંમત : પચીસે નવા પૈસા

ନିଜ ନିଜ ଉପାଦେୟ : ମନେ

ଠେଟି ନିଜେ ନିଜେ

ନିଜେ

ନିଜ ନିଜେ ମନେ

ନିଜେ ନିଜେ 'ନିଜେ'

ନିଜେ ନିଜେ ମନେ

ନିଜେ ନିଜେ ନିଜେ ନିଜେ

(ନିଜେ ନିଜେ ମନେ)

ନିଜେ ନିଜେ

ନିଜେ

ନିଜେ ନିଜେ ନିଜେ

ନିଜେ

ନିଜେ ନିଜେ ନିଜେ